

studii

REVISTĂ DE ISTORIE

DIN SUMAR

B. P. HASDEU ȘI UNITATEA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR
ASPECTE ALE UNITĂȚII POPORULUI ROMÂN

VASILE MACIU

VINĂRICIUL DOMNESC ȘI VĂDRĂRITUL

I. D. SUCIU

UNELE ASPECTE PRIVIND BRESLELE DIN ORĂȘELE
MOLDOVENEȘTI ÎN SECOLELE XVI-XVIII

V. MIHORDEA

ASPECTE ALE MIȘCĂRII LUMINISTE DIN MOLDOVA LA
ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA (PÎNĂ LA 1821)

N. GRIGORAȘ

NICOLAE ISAR

DOCUMENTAR

STUDII DOCUMENTARE

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

RECENZII

REVISTA REVISTELOR

ÎNSEMNAȚI

NOTE BIBLIOGRAFICE

TOMUL 22 — 1969

6

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

www.dacoromanica.ro

COMITETUL DE REDACȚIE

ACAD. A. OȚETLA (*redactor responsabil*); MATEI IONESCU (*redactor responsabil adjunct*); acad. P. CONSTANTINESCU-IAȘI; acad. C. DAICOVICIU; M. BERZA, ȘT. PASCU, membri corespondenți ai Academiei; L. BĂNYAI; MIRON CONSTANTINESCU; AL. ELIAN; M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA; EUGEN STĂNESCU; ȘT. ȘTEFĂNESCU (*membri*); I. APOSTOL (*secretar de redacție*).

Prețul unui abonament anual este de 180 de lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii voluntari de presă din întreprinderi și instituții.

La revue "STUDII. REVISTĂ DE ISTORIE", paraît 6 fois par an.

Le prix d'un abonnement annuel est de £ 2.17.0; \$ 8. — ; F. F. 38 — D. M. 32. Toute commande à l'étranger sera adressée à CARTIMEX, Boîte postale 134—135 Bucarest, Roumanie ou à ses représentants à l'étranger.

En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență, se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „Studii. Revistă de istorie”. Apare de 6 ori pe an.

Adresa redacției

B-dul Aviatorilor nr. 1

www.dacoromanica.ro

Telefon 18.25.86

studii

REVISTA DE ISTORIE

TOM. 22, 1969, NR. 6

S U M A R

VASILE MACIU, B. P. Hasdeu și unitatea națională a românilor 1047

I. D. SUCIU, Aspecte ale unității poporului român în sec. XIV—XV 1065

V. MIHORDEA, Vinăriciul domnesc și vădrăritul 1077

N. GRIGORAȘ, Unele aspecte privind breslele din orașele moldovenești în secolele XVI—XVIII 1103

NICOLAE ISAR, Aspecte ale mișcării luminate din Moldova la începutul secolului al XIX-lea (până la 1821) 1127

DOCUMENTAR

RA DU CONSTANTINESCU și E. LAZEA, O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200 1145

MARIA HOLBAN, Despre osândiri la moarte prin „glasul poporului” sub Despot 1155

D. CIUREA, *Theatrum Europaeum*, prima colecție de istorie universală (cu știri de istorie a românilor) 1165

ALEXANDRA POPESCU-DOLJ, Aspectul juridic al conflictului de proprietate dintre stăpînii de moșii și moșnenii din Dobriceni 1171

PROBLEME ALE ISTORIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

Orientări franceze contemporane în studierea istoriei relațiilor internaționale (V. Cristian) 1181

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Răspuns la „Pledoarie pentru o critică științifică și constructivă”. (G. D. Iscriu și Apostol Stan); Sesiune științifică (Ioan Florea); Colocviul istoric internațional „Orașul balcanic ” (Moscova-Kiev, 29 martie — 4 aprilie 1969), (Constantin Șerban). 1193

RECENZII

ȘTEFAN OLTEANU și CONSTANTIN ȘERBAN: *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, Edit. Academiei, București, 1969, 450 p. (V. Mihordea) 1199

* * *, *Umanistul Nicotaus Olahus (Nicolae Românul) (1493—1568)*. Texte alese. Studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, Edit. Științifică, București, 1968, 277 p. (A. Armbruster) 1205

REVISTA REVISTELOR

„Československý časopis historický (revista cehoslovacă de istorie) Edit. Academiei cehoslovace de științe. Institutul de istorie, Praga, XVI (1968), 1—6, 948 p. (Tr. Ionescu-Nișcov)	1215
Kwartalnik Historyczny (Revistă trimestrială de istorie), tom. LXXV, nr. 1—4, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, 1968, 1017 p. (Ilie Corfus)	1221

ÎNSEMĂRI

Istoria României — PETRU DEMETRU POPESCU, <i>Radu Vodă de la Afumați, domn al Țării Românești</i> , Edit. Enciclopedică, Colecția „Orizonturi”, București, 1969, 93 p. (N. Stoicescu); TITU GEORGESCU, <i>Mărturii franceze despre 1848 în țările române</i> , Edit. științifică, București, 1968, 237 p. + 16 facs. (Valeriu Stan); CAROL GÖLLNER, <i>Gindirea economică a sașilor din Transilvania în secolul al XIX-lea</i> , Institutul de cercetări economice al Academiei, Bibliotheca æconomica, 10, Edit. Academiei R.S.R., București, 1969, 114 p. (Bucur Țincu); * * *, <i>Borsos Tamás, Vásárhelytől a Fényes, Portáig</i> (De la Tirgu Mureș până la Înalta Poartă), Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1968, 486 p. (L. Demény); Istoria Universală — * * *, <i>Зборник радова византолошког института</i> . Издавачка установа научно дело (Culegere de lucrări ale Institutului de studii bizantine), XI, Beograd, 1968, 277 p. (Gheorghe Gronf); * * *, <i>Polska służba dyplomatyczna XVI—XVIII wieku</i> , Studia pod redakcją Zb. Wójcika (Serviciul diplomatic polon din secolele XVI—XVIII. Studii sub redacția lui Zb. Wojcik), Varșovia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, p. 487. (Ilie Corfus); LÉOPOLD GENICOT, <i>Le XIIIe siècle européen</i> , Paris, Presses Universitaires de France, Nouvelle Clío. L'histoire et ses problèmes, 18, 1968, 410 p. (Radu Manolescu), LACEY BALDWIN SMITH, <i>This Realm of England. 1399 to 1688</i> , Boston, D. C. Heath and Company, 1966, 312 p. (S. Columbeanu)	1225
--	------

NOTE BIBLIOGRAFICE	1241
INDEX ALFABETIC	1249

B. P. HASDEU ȘI UNITATEA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR

DE

VASILE MACIU

Încă tânăr, B. P. Hasdeu s-a bucurat de aprecierile elogioase ale multora dintre contemporanii săi. În 1869 Iosif Vulcan, redactorul revistei „Familia”, l-a trecut în rîndul „celebrităților române”¹, alături de M. Kogălniceanu și de alte personalități culturale și politice consacrate ale timpului, deși B. P. Hasdeu împlinise 30 de ani abia în anul precedent. Peste cinci ani, redactorul „Familiei”, salutînd deschiderea la Universitatea din București, la 14/26 octombrie 1874, a cursului de filologie comparată al lui B. P. Hasdeu, scria că acesta „este unul din cei mai învățați bărbați ai noștri, o adevărată decoare a literaturii române, un talent genial însoțit de cea mai înaltă cultură științifică modernă ...”². Referindu-se și la *Istoria critică a românilor*, în curs de apariție în fascicule, Iosif Vulcan îl numește pe autorul acestui op „marele nostru istoric”³.

Mai târziu, la 2 septembrie 1907, cînd B. P. Hasdeu nu mai era în viață, N. Iorga recunoștea în el „un om genial”⁴, care „a dispus de cunoștințe neobișnuite în toate domeniile”⁵, și „un erou al cugetării românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”⁶. Pentru G. Bogdan-Duică, B. P. Hasdeu a fost „un colos; un om care întîia oară a realizat, printre noi, tipul modern al enciclopedistului; a fost — continuă G. Bogdan-Duică — unic; și anume din capul locului”⁷.

Răsturnător al unor valori și idei consacrate, B. P. Hasdeu a cunoscut în tinerețea lui și aprecieri defavorabile. Cezar Bolliac, care-l

¹ Iosif Vulcan, *Panteonul român. Portretele și biografiile celebrităților române*, compus și edat de ..., Pesta, 1869, p. 137—142.

² Idem, B. P. Hasdeu, în „Familia”, X (1874), nr. 44 din 22 noiembrie, p. 523.

³ *Ibidem*.

⁴ N. Iorga, B. P. Hasdeu, în *Oameni cari au fost*, „Scriitorii români ...” (București, f.a.). În altă parte (B. P. Hasdeu. Cu prilejul comemorării lui la Cîmpina, în „Revista istorică”, XIII (1927), nr. 7—9, iulie-septembrie, p. 201), N. Iorga scrie însă: „... Acest geniu incomplet care a fost Hasdeu”.

⁵ Idem, B. P. Hasdeu, în *Oameni cari au fost*, loc. cit.

⁶ Idem, B. P. Hasdeu, Cu prilejul comemorării lui la Cîmpina, în „Revista istorică”, XIII (1927), nr. 7—9, iulie-septembrie, p. 203.

⁷ G. Bogdan Duică, B. P. Hăjdău (Conferință la Teatrul Național din București, 1 septembrie 1927), în „Floarea-soarelui”, I (1927), nr. 6—7 din iunie-iulie, p. 208.

avusese colaborator în anii 1863—1864 la *Buciumul*, l-a atacat în 1866, acuzându-l că ar fi susținut slavismul dacilor⁸, iar M. Kogălniceanu, criticat în repetate rânduri pentru activitatea sa politică, i-a contestat calitatea de mare istoric. „Afară de N. Bălcescu, carele promitea României un istoric, dară pre care moartea l-a răpit fără timp — scrie M. Kogălniceanu în 1872, referindu-se vizibil la B. P. Hasdeu, a cărui *Istorie critică a românilor* începuse să apară —, un singur mare talent nu s-a ivit spre a da țarei ceea ce-i lipsește : o istorie națională”⁹. Și „Junimea”, atacată insistent de B. P. Hasdeu pentru concepția ei diferită în domeniul politicii și în cel al culturii, a privit critic o parte a activității lui istoriografice.

Cu toate că în timpul vieții sale a animat așa de puternic cultura românească, B. P. Hasdeu n-are încă o biografie cuprinzătoare, în felul celei a lui Titu Maiorescu scrisă de E. Lovinescu¹⁰, deși s-au făcut încercări, iar despre părți ale vieții și activității sale s-au scris lucrări, studii și articole numeroase¹¹. Încercările făcute pentru elaborarea unei monografii care să cuprindă întreaga viață a lui B. P. Hasdeu s-au izbit de foarte bogata și complexa activitate științifică, literară, socială și politică a acestuia, de insuficiența izvoarelor privind unele aspecte ale vieții sale și de graba celor doi trei inși care au dorit să-i prezinte viața și opera în întregimea lor¹².

Dacă opera istoriografică, filologică și literară a lui B. P. Hasdeu este relativ suficient studiată, activitatea lui politică, prezentată uneori ca activitate publicistică¹³, este puțin cercetată, deși ponderea ei în viața sa este mare. La neglijarea și la subaprecierea activității politice a omului

⁸ C. D. Aricescu, *Cursul D-lui Hăjdău*, în „Trompeta Carpaților”, IV (1866), nr. 454 din 27 septembrie.

⁹ M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopiseșele Moldovei și Valahiei*, tom. I, *Prefață la a doua edițiune*, București, 1872, p. XV.

¹⁰ E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, I (1840—1876) și II (1876—1917), București, 1940.

¹¹ Menționez printre altele : I. Dragomirescu, *Ideile și faptele lui Bogdan Petriceicu Hasdeu*. Cu numeroase ilustrațiuni. Partea I (1836—1863), București, 1913; Liviu Marian, *Bogdan Petriceicu Hasdeu. Schiță biografică și bibliografică*, București, 1928; N. Iorga, *B. P. Hasdeu ca istoric*. Ședința de la 2 decembrie 1932, Academia Română, „Memoriile Secției istorice”, seria III, tom. XIII, mem. 9; E. Dvoicenco, *Începuturile literare ale lui B. P. Hasdeu*. Jurnalul lui intim (1852—1856) și alte opere rusești (cu un studiu introductiv), București, 1936; Victor Slăvescu, *Economistul Bogdan Petriceicu Hasdeu*, București, 1943; Perpessicius (Panaitescu) D., *Viața și opera lui B. P. Hasdeu*, în vol. 90 de ani de viață academică în țara noastră... București, 1956; Aurelian Sacerdoțeanu, *Concepția istorică a lui B. P. Hasdeu*, în *Studii*, X (1957), nr. 5; Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii”, XVI (1963), nr. 5; G. Munteanu, *B. P. Hasdeu*, E. P. L., București, 1963; Cicerone Poghir, *B. P. Hasdeu lingvist și filolog*, Edit. științifică, București, 1968, și I. C. Chițimia, *B. P. Hasdeu*, în *Istoria literaturii române*, vol. II, București, 1968.

¹² Vezi Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Scrieri literare, morale și politice*, ediție critică cu note și variante de Mircea Eliade, tom. I, *Prefață*, p. VII : „Gîndul nostru era ca, o dată cu publicarea acestor două volume de texte, să apară un volum de extrase (un *Fragmentarium*, distribuit în diferite rubrici), un volum de bibliografie și note critice și un volum introductiv, cuprinzînd monografia noastră : *Hasdeu și contemporanii săi*. Doi ani după ce am început lucrul efectiv, am fost siliți să restrîngem ediția la proporțiile ei actuale. Viața nu ne îngăduia să ne dedicăm, exclusiv acestei munci, care, dacă n-a fost excepțională, a fost în orice caz lungă, spinoasă și uneori deznădăjduită”.

¹³ Liviu Marian, *Activitatea publicistică a lui B. P. Hasdeu*, 1932, p. 12 : „Hasdeu, putem spune, și-a inaugurat cariera sa politică în « Satirul », dar pregătirea solidă pentru viitoarea activitate politică de deputat și-a făcut-o în redacția și coloanele « Românului » (1866—1868)”.

de care ne ocupăm au contribuit, de bună seamă, victoria moderatismului în viața politică a burgheziei române și inimițiile ce și-a creat B. P. Hasdeu în anii 1865—1871 printre contemporani și, în ultimul deceniu al vieții sale, printre unii tineri de marcă ai generației care se ridica. Pentru N. Iorga, cel mai de seamă dintre aceștia, în politică „el s-a însemnat prin violentele pagini de satiră din ziarul său, *Traian*, închinat luptei contra dinastiei nouă”¹⁴. În esență, relațiile politice și culturale ale lui B. P. Hasdeu ar fi fost izvorâte din caracterul său aparte. El ar fi fost dominat de un „îndelungat zbucium”, cuprins de „multe schimbări de ocupație” și de „acea nestatornicie în idei și păreri”; a fost împins la „acea veșnică înlocuire de prieteni”, la „îndușmănirea cu toți fruntașii generației lui” și la „întoarcerea-i mînioasă împotriva tineretului”¹⁵. Mai departe, N. Iorga îl caracterizează ca îngîmfat și individualist, dar „singur și îmbătat de superioritatea sa”, fiind totuși „în sens romantic” un erou care „a înțeles să-și supui, cu orice silințe ale sale și suferințe și pagube ale altora, toate”¹⁶. Cu alt prilej, în conferința comemorativă din 1927 de la Cîmpina, N. Iorga vorbește despre fatalitatea „care i-a impus” lui B. P. Hasdeu „singurătatea, l-a condamnat la dînsa în chiar vremea tinereții și maturității lui”¹⁷. Izolat de societatea românească în anii acestei vremi, B. P. Hasdeu ar fi rămas străin de aspirațiile politice și sociale ale poporului român! Hasdeu „n-a avut nimic a face”, scrie N. Iorga, cu „o neclintită tradiție” a literaturii române (deși, opunem noi, *Răzvan și Vidra* descinde, ideologic, din opera lui N. Bălcescu); dimpotrivă, e „hotărît a se opune mediului din principate. Era un om, continuă marele istoric dominat de propria subiectivitate, „total insociabil, uimind și puind pe fiecare în poziție de apărare”¹⁸. În primele lui reviste și broșuri, „singuratecul tratează lucruri care-l interesează pe dînsul. De ce vreau alții, de ce dorește o societate întreagă, de frigurile Unirii nu se preocupă; abia tîrziu — continuă N. Iorga nedreptul său rechizitoriu — va încerca supt Cuza Vodă, de care s-a ținut personal departe, o atitudine care să fie numai a sa, iar supt Carol I-iu o mișcare menită a-l înălța acolo unde ținteau visuri nemărturisite. Și societățile neînțelese în nevoile lor — conchide N. Iorga — condamnă la aceea izolare pe care numai însușiri geniale pot înălța, dar nu și mîngîia”¹⁹.

Aceste aprecieri negative sînt însă dezmințite de fapte. Îndată ce a sosit la Iași în 1858, foarte tînărul B. P. Hasdeu (nu avea decît 20 de ani) nu numai că nu s-a ținut departe de clocotul luptei pentru Unire, dar s-a făcut îndată un militant al ei, scoțînd la 18 noiembrie, cu ajutorul lui Anastase Panu, gazeta *Romania*, în editorialul căreia scrie: „Sub pavăza dar a legii din 12 martie (1856), susținînd mai înainte de toate marele

¹⁴ N. Iorga, B. P. Hasdeu, în *Oameni cari au fost* ..., p. 14.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*,

¹⁷ Idem, B. P. Hasdeu. Cu prilejul comemorării lui la Cîmpina, în „Revista istorică”, XIII (1927), nr. 7—9, iulie-septembrie, p. 204.

¹⁸ *Ibidem*, p. 205.

¹⁹ *Ibidem*, p. 206.

princip național al unirii Principatelor Române, « Romania » va avea de programă apărarea constituției prin neatârarea Adunării”²⁰. B. P. Hasdeu nu s-a izolat, cum i se impută, ci a luptat, chiar dacă se întemeia pe o concepție idealistă, din primii ani după Unire pentru consolidarea acesteia, pentru democrație și pentru progres²¹. Nu trebuie să se uite colaborarea lui în anii 1863—1864 la „Buciumul” lui Cezar Bolliac, devenit mai târziu adversar din motive politice, sprijinitor al domniei lui Cuza, nici monografia *Ion-vodă cel Cumplit*, apărută în 1865, în care justifică indirect politica domnului Principatelor Unite față de moșieri și de țărani ! Sentimentele lui față de Cuza și față de patria sa l-au îndemnat în septembrie 1863 să introducă într-un studiu de erudiție, referindu-se la vechiul titlu domnesc, cuvinte de mărire a țării și a lui Cuza însuși : „... Am vré o dreptate cu atât mai pipăită de a striga pe temeiul lui : *Să trăiască regatul României ! Să trăiască regele Alexandru Ioan I !* A sunat momentul ca să jucăm și noi un rol în Europa și să ne întărim în întru, făcându-ne respectați din afară !”²². Era așa de apropiat de Cuza, încât era gata să accepte a-i fi ministru în 1864, „cînd vodă Cuza împroprietărise pe țărani...”²³. Dacă nu a intrat atunci mai adînc în viața politică este pentru că pasiunea cercetării științifice îl reținea mai mult în biblioteci și în arhive decît în cluburile politice ale vremii.

În anii 1858—1863 B. P. Hasdeu a trăit în mediul intelectual ieșean, unde a suferit influența lui Simion Bărnuțiu, profesor la Universitate, fără a-și însuși întru totul concepția școlii latiniste privitoare la istoria românilor, el fiind potrivnic părerii acesteia că dacii au pierit cu toții și n-au avut nici un rol în formarea poporului român. Mai târziu, Gh. Panu critica totuși „școala nouă” a lui B. P. Hasdeu în domeniul istoriei, acuzînd-o că „același spirit al școlei vechi [latiniste] o însuflețește”²⁴. În concluzia studiului său privind istoria la români, Gh. Panu scria : „Deci « Școala d-lui Hașdău », însuflețită de vechiul spirit, este în privința adevărilor generale aproape identică cu școala cea veche”²⁵. Făcînd apropierea între vechea și noua istoriografie românească, tînărul critic ieșean voia să spună că și lucrările de istorie ale lui B. P. Hasdeu erau dominate, ca și cele ale lui M. Kogălniceanu, N. Bălcescu și A. T. Laurian, de tendințe politice naționale și democratice ! Credincios concepției bărnuțiene despre domnul străin, în 1866 B. P. Hasdeu s-a opus adu-

²⁰ [Editorial], „România”, Iazi, I 1(958), nr. 1 din 18 noiembrie.

²¹ Vezi I. C. Chițimla, B. P. Hasdeu, în *Istoria literaturii române*, vol. II, p. 675—676 și 699.

²² B. P. Hasdeu, *Comentariul asupra titlului domnilor români : Io Gospodar și Voevod I*, în „Buciumul”, I (1863), nr. 111 din 24 septembrie.

²³ Idem, *Prima epistolă către d. Nicolau Ionescu*, în „Columna lui Traian”, II (1871), nr. 1 (63) din 7 ianuarie.

²⁴ Gh. Panu, *Studiul istoriei la români (urmare)*, III, *Școala nouă*, în „Convorbiri literare”, VIII (1874), nr. 9 din 1 decembrie, p. 340.

²⁵ *Ibidem*, nr. 11 din februarie 1875, p. 438.

cerii lui Carol I de Hohenzollern ²⁶, revenind însă când a aflat că o clică moșierească și clericală de la Iași voise la 3 aprilie să desfacă Unirea sub pretextul împotrivirii față de prințul străin catolic.

Contrar părerii că B. P. Hasdeu s-ar fi izolat, neadaptându-se mediului românesc, și că n-ar fi militat în nici un partid politic, el s-a încadrat în vara anului 1866 în gruparea liberal-radicală când aceasta, cum scrie peste doi ani Iosif Vulcan, s-a desfăcut de alianța „cu boierii, pe care-i întrebuițase numai ca un mijloc” ²⁷. Însuși B. P. Hasdeu va scrie în 1871 că în 1868 a fost „ministeriabil” pentru că I. C. Brătianu „începuse pentru un moment a zgîndări idealul Daciei” ²⁸.

Pregătindu-și venirea la guvern, în afara programului oficial anunțat, întemeiat pe corecta aplicare a principiilor liberale ale constituției de-abia promulgate, gruparea liberal-radicală a reluat, în momentul când iminenta încheiere a pactului dualist austro-ungar putea să ducă la o revoltă generală a popoarelor supuse ale monarhiei habsburgice, și programul național nedeclarat din 1848 al revoluției române, menit să întru-nească într-un singur stat democratic cele trei țări române : Moldova, Țara Românească și Transilvania. Lui B. P. Hasdeu i-a revenit sarcina de a deschide pe acest teren lupta printr-un curs public, intitulat *Despre dreptul constituțional al românilor* ²⁹ și expus în sala Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor cu începere de la 4 septembrie 1866. Un fragment, *Fraternitatea și Unirea*, a fost publicat în „Buletinul instrucțiunii publice” din 1—30 august 1866, apărut, probabil, după începerea cursului. „Va veni un timp — scria B. P. Hasdeu — pe care speranțele și dorințele noastre ar voi să-l realizeze cât mai în grabă, când « articolul fundamental » al constituției poporului român va fi : toți românii sînt frați, toate provinciile române sînt unite, toate naționalitățile neromâne, învecinate, de aceeași forță cu noi și cari au suferit ca și noi sînt confederate cu românii contra inamicilor celor puternici și cuceritori. Fraternitate între membrii

²⁶ Iosif Vulcan, *Panteonul român. Portretele și biografiile celebrităților române*, p. 140 : „După 11 faur, deschizîndu-se plebiscitul pentru alegerea lui Carolu de Hohenzollern, Hajdeu înscris numele său în registrul negativ, declarînd că este pentru algerca unui principe de viță latină. Revolta Roznovano-Moruzi de la Iași . . . îl sili înse moralmente a se retracta a treia zi în « Românul », zicînd că primește pre Hohenzollern, de vreme ce crede imediata venire a acestui principe necesarie pentru consolidarea Unirii”. Revenind la ideile lui Simion Bărnuțiu, în 1870 B. P. Hasdeu a publicat studiul acestuia privind domnul străin, scris în 1860, în „Columna lui Traian” (nr. 8 din 26 martie, nr. 9 din 30 martie, nr. 10 din 2 aprilie, nr. 11 din 6 aprilie, nr. 12 din 9 aprilie, nr. 13 din 16 aprilie). În editorialul din nr. 13 din 16 aprilie 1870 al „Columnei lui Traian”, comentînd studiul lui Simion Bărnuțiu, B.P. Hasdeu îl aprobă și manifestă propriul său republicanism : „O domnie românească și electivă, bunăoară pe trei ani, este singura legitimă”.

²⁷ Iosif Vulcan, *loc. cit.* : „Astfel, nici o diferență de principie nu mai reținea pe Hasdeu de a intra în slul partidului liberal, și el o făcu cu acea francheță și sinceritate cu care a lucrat totdeauna în viața sa politică”.

²⁸ B. P. Hasdeu, *I-a scrisoare către Nicolau Ionescu*, în „Columna lui Traian”, II (1871), nr. 1 din 7 ianuarie ; vezi și B. P. Hasdeu, *Armarea națională*, în „Columna lui Traian”, I (1870), nr. 56 din 16 noiembrie, unde scrie : în 1868 „stînga întreagă, din care făceam parte . . .”

²⁹ „Trompeta Carpaților” anunță la 9 septembrie (IV, 1866 nr. 449), într-un *Apel către public*, deschiderea unui „curs public” al lui B. P. Hasdeu, intitulat *Istoria dreptului constituțional al românilor* (p. 1706). La 23 septembrie (IV (1866), nr. 453) aceeași gazetă publică articolul lui C. D. Aricescu *Cursul d-lui Hăjdău (Istoria dreptului nostru constituțional)*, în care se apreciază favorabil prima prelegere din 4 septembrie.

națiunii — sublinia el ideile sale —, unire între provincie, confederație ofensivă și defensivă cu naționalitățile, aceste trei mari principie constituționale sînt adînc gravate, domnilor, în natura românului »”³⁰. Referindu-se la unirea „provinciilor române”, pentru timpurile mai vechi dă exemplul lui Ștefan cel Mare, care a încercat să unească Moldova cu Țara Românească. Acestea s-au unit însă în 1859, și în chestiunea Unirii — atrage atenția B. P. Hasdeu — „punctul cel mai interesant și mai important, cel puțin astăzi sau deocamdată, mi se pare a fi Transilvania”. În continuare, combate părerea „că românii de acolo n-ar fi dorind de loc unirea cu principatele”³¹, atrăgînd atenția că publiciștii români din Transilvania, „chiar dacă ar vrea, și tot încă n-ar avea voie să scrie altfel”. El dovedește însă „că poporul român din Transilvania nu are pentru guvernul austriac acea simpatie ce se tipărește cu litere mari în jurnalele transilvane”³².

Deși prima prelegere a cursului public al lui B. P. Hasdeu fusese favorabil apreciată la 23 septembrie 1866 de C. D. Aricescu în „Trompeta Carpaților”, a doua prelegere, expusă la 23 septembrie și avînd ca „ceștiune prealabile originea și instituțiile dacilor”, a fost criticată în aceeași gazetă în articolul *Cursul d-lui Hăjdău*³³, semnat tot de C. D. Aricescu, pentru că se afirmase în ea că „lituanienii sînt descendenții puri ai dacilor”. Ascuțișul criticii îl alcătuita confuzia voită a redacției gazetei, care considera în mod eronat pe lituanieni slavi, pentru a-l acuza pe B. P. Hasdeu că pune între strămoșii principali ai românilor pe slavi, de unde concluzia că B. P. Hasdeu ar fi susținut că românii sînt slavi. Învinuirea ce se insinua era că tînărul istoric n-ar fi fost un bun patriot român.

Apărîndu-se, B. P. Hasdeu s-a grăbit să publice la 30 septembrie, în gazeta „Sentinella română” a liberalului radical Grigore Eliad, un *Răspuns la articolul domnului Bolleacu*, în care arată că a fost crescut de tatăl său, Alexandru, în spiritul patriotismului românesc. „Crescut într-o asemenea școală — scrie el —, eu nu visam din copilărie alta decît numai momentul de a săruta pămîntul României libere . . . ”³⁴. Critica lui Cezar Bolliac era de natură politică. În 1860, cu trei ani înainte de a începe să colaboreze la „Buciumul” lui Cezar Bolliac, redactorul „Trompetei Carpaților” de mai tîrziu, B. P. Hasdeu publicase în „Foița de istorie și literatură”³⁵ studiul său *Perit-au dacii?* în care, susținînd persistența dacilor după cucerirea romană, combătea teza istoricilor latinești a originii pur romane a românilor, fără ca Cezar Bolliac să-l fi dezaprobat fățiș. Răspunzînd criticii făcute, B. P. Hasdeu trimite o scrisoare³⁶ și „Trompetei Carpaților”, în afara răspunsului din

³⁰ „Buletinul instrucțiunii publice” din 1—30 august 1866, p. 620.

³¹ Ibidem, p. 624.

³² Ibidem, p. 625.

³³ C. D. Aricescu, *Cursul d-lui Hăjdău*, în „Trompeta Carpaților” IV (1866), nr. 454 din 27 septembrie.

³⁴ B. P. Hasdeu, *Răspuns la articolul domnului Bolleacu*, în „Sentinella română”, V (1866), nr. 16 din 30 septembrie, p. 64.

³⁵ B. P. Hasdeu, *Perit-au dacii?* în „Foița de istorie și literatură”, I (1860), nr. 2, 3, 4 și 5. Vezi și Vasile Maciu, *Activitatea istoriografică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii”, XVI (1963), nr. 5, p. 1026.

³⁶ „Trompeta Carpaților”, IV (1866), nr. 457 din 7 octombrie.

„Sentinella română”, întrebînd unde a spus el că dacii erau slavi! Cezar Bolliac găsește însă prilejul, într-un comentariu nesemnlat al scrisorii, să-l acuze (de bună seamă fiindcă acesta trecuse de partea adversarului său, C. A. Rosetti) că în urmă cu șase ani, în „Storia română” (de fapt „Foaea de storia română”), a afirmat afinitatea de limbă a bulgarilor și românilor și că în studiul *Perit-au dacii?* batjocorise pe Klein, Maior, Laurian, Papiu și alții, spunîndu-le „nebuni de Golia”, și le-ar fi urât „să crape toți umbraticii doctores din Ardeal” pentru că au cutezat să înceapă istoria românilor de astăzi cu istoria vechilor romani!³⁷ În 1866 B. P. Hasdeu, continua Cezar Bolliac, și-a schimbat părerile și „laudă pe *urgisiții doctores din Ardeal*”, dar găsește originile naționalității și dreptului nostru parte la mongoli, parte la finezi, parte la goți, parte la slavi, deară cu deosebire la daci, adică la lituanieni și la romani”³⁸.

Atacurile repetate ale „Trompetei Carpaților” contra lui B. P. Hasdeu au avut urmări. Cursul public al acestuia nu s-a mai putut ține în sala Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor. Chiar și „Buletinul instrucțiunii publice”, redactat de V. A. Urechia, director al Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor, a fost suspendat pînă în 1867, de bună seamă din cauza fragmentului de curs publicat cu titlul *Fraternitate și Unire*, cu pasaje potrivnice Austriei, Ion Ghica, președitele Consiliului de Miniștri, fiind un partizan al colaborării cu aceasta. După o amîinare de cîteva săptămîni, cursul, al cărui conținut politic era evident, a fost reluat în sala Ateneului miercuri 19 octombrie³⁹ și continuat, cum îl anunța „Românul”⁴⁰, joi 27 octombrie, tot în sala Ateneului.

Militînd în gruparea liberal-radicală, tînărul istoric și literat democrat a ținut duminică 23 octombrie 1867, în sala Slătineanu, un discurs politic în care a atacat cele patru colegii pentru alegerea deputaților, comparîndu-le cu castele din India, și a cerut, printre altele, înarmarea întregii țări, înmulțirea școlilor pentru a se putea înfăptui instrucțiunea primară obligatorie și gratuită, controlul finanțelor și, „mai pe sus de toate, să se desființeze jurisdicția consulară”⁴¹. El își termina discursul declarînd independența sa politică: „Nu țin cu Rosetti, nu țin cu Brătianu, țin cu aceia cari astăzi se luptă contra boierilor; nu sum contra lui Bolliac, nu sum contra așa-numitului centru, cari astăzi înveninează frăția între liberali”⁴².

B. P. Hasdeu atacase, în primii ani ai activității sale științifice, pe istoricii transilvani latiniști, care considerau istoria românilor o continuare a istoriei romanilor și susțineau că, la cucerirea Daciei de romani, dacii au dispărut, așa încît românii se trag numai din coloniștii romani veniți din Italia. După cîțiva ani, el a evoluat, făcînd concesii latinis-

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ „Românul”, X (1866), miercuri 19 octombrie.

⁴⁰ Ibidem, miercuri 26 octombrie.

⁴¹ *Discursul d-lui Hajdeu*, în „Românul”, X (1866), miercuri 26 octombrie.

⁴² Ibidem. Liviu Marian (*Activitatea publicistică a lui B. P. Hasdeu*, 1932, p. 12) afirmă cu dreptate despre B. P. Hasdeu că „pregătirea solidă pentru viitoarea activitate politică de deputat și-a făcut-o în redacția și coloanele *Românului* (1866—1868)”. În această privință vezi și aprecierea pe care o va face B. P. Hasdeu peste cinci ani lui C. A. Rosetti (*Buletinul interior*, în *Columna lui Traian*, II (1871) nr. 17 (79) din 26 aprilie).

tilor, dar fără a renunța la teza sa privind originea daco-romană a românilor. Evoluția lui a fost determinată de necesitatea colaborării cu militanții transilvani în vederea desăvîrșirii unirii naționale a poporului român prin eliberarea și unirea Transilvaniei cu România. La apropierea lui B. P. Hasdeu de latinistii transilvani a contribuit și căsătoria sa la 10 iunie 1865 cu transilvana Iulia Faliciu⁴³, originară din Roșia Abrudului, pe care o cunoscuse cu doi ani înainte nu știm în ce împrejurări. Din relațiile lui Iosif Vulcan reiese că fratele Iuliei Faliciu pierise în timpul revoluției din 1848, „bătîndu-se la Vinț sub steagurile lui popa Balint”⁴⁴. Știm de la B. P. Hasdeu însuși că soția sa l-a influențat profund. „Pînă la căsătoria mea din 1865 — scrie el în 1903 — eu am scris cîteva articole de ziare, vreo cîteva broșuri și o colecțiune de documente” (este vorba însă de „Archiva istorică a României”!), „iată tot. Eram o noapte despre zori de zi, nu încă dimineață; eram o mică parte din eu al meu, o parte obosită și dezgustată. De atunci încocoace, prin nevasta mea — ține el să afirme —, deodată eu m-am simțit întreg și luminos”⁴⁵. Dar, chiar la cîteva ani de la căsătoria sa, Iosif Vulcan scria că tot ce a produs B. P. Hasdeu mai bun se datora soției sale⁴⁶. Sub influența acesteia, B. P. Hasdeu a scris piesa sa *Domnița Ruxandra*, reprezentată la Teatrul Național din București în toamna anului 1866, și poema dramatică *Răzvan-Vodă* (devenită apoi *Răzvan și Vidra*), a cărei premieră a avut loc la 10 februarie 1867 tot în București, în sala Bossel, și care a fost publicată apoi pentru prima dată ca foileton al ziarului „Perseverența” de la 23 martie pînă la 29 iunie 1867.

La 1/13 martie 1867 coalitiția grupărilor liberale, alcătuită cu puțin mai înainte în sala hotelului „Concordia”, a format un guvern sub prezența lui C. A. Crețulescu, rolul conducător avîndu-l liberalii radicali. S-a dat o nouă orientare politicii externe a României, întemeiată pe sprijinul Prusiei contra Austro-Ungariei și pe speranța izbucnirii unei revoluții care să sfărîme concomitent Austro-Ungaria și Imperiul otoman. În acest scop, guvernul prezidat de C. A. Crețulescu, apoi de Ștefan Golescu și, în continuare, de Nicolae Golescu, a pregătit spiritele în Transilvania pentru ridicarea la luptă a românilor contra urmărilor pactului dualist austro-ungar, încheiat în iarna și primăvara anului 1867, și a adăpostit și a încurajat cetele de revoluționari bulgari, menite să provoace insurecția în Balcani⁴⁷.

La pregătirea ideologică a acestei îndrăznețe acțiuni a participat în continuare și B. P. Hasdeu, ca istoric și ca membru al grupării liberal-radicală, mai întîi în ziarul „Perseverența”, care a început să apară la

⁴³ B. P. Hasdeu, *O nevastă românească în traiul pămîntesc și în viața după moarte*. O conferință academică și mai multe ședințe extraacademice, București, 1903, p. 12.

⁴⁴ Iosif Vulcan, *op. cit.*, p. 139.

⁴⁵ B. P. Hasdeu, *op. cit.* Vezi și scrisoarea din 30 august 1865 a tatălui său, Alexandru, în care acesta, bucurîndu-se de căsătoria fiului său, ține totuși să-i spună: „Era și timpul să te cumînțești” (B.A.R.S.R., Mss. S 41 (1)). Traducerea scrisorii e făcută de prof. Damian

LXXI

Bogdan, căruia îi mulțumesc pe această cale).

⁴⁶ Iosif Vulcan, *op. cit.*, p. 140.

⁴⁷ Vasile Maciu, *La Roumanie et le pacte dualiste austro-hongrois de 1867*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, tome VI (1967), nr. 6. p. 925—929 și 954—956, și idem, *Premisele proclamării independenței României*, în „Studii”, tom. 20 (1967), nr. 3, p. 429—431.

5/17 martie 1867 sub redacția lui Al. Candiano-Popescu, deputat și șef de cabinet al ministrului afacerilor interne, I. C. Brătianu, adevăratul conducător al guvernului. Redacția ziarului a adoptat o atitudine revoluționară. Criza vechii societăți, începută în 1848, se spunea în prospectul semnat de Al. Candiano-Popescu în primul număr al „Perseverenței”, continuă și agitația democratică febrilă „nu se va liniști decât când ideile cele noi de libertate și egalitate vor înlocui cu desăvîrșire în legi, ca și în moravuri, ideile cele vechi de despotism și privilegiu”. Tot în numărul din 5/17 martie 1867, în articolul *Revista interioară*, se prezenta situația grea a românilor transilvăni, care „se luptă asupra autonomiei și naționalității”. Într-un *Apel la junimea română* din aceeași zi, tinerii sînt chemați să meargă înainte, tot așa de convinși ca și veteranii „albiți în lupte”, pe calea națională, „străbătută de la 1848 cu atîta mîndrie și cu atîta succes”. Peste două luni, la 11/23 mai editorialul „Perseverența” declara cu hotărîre: „Căci avem s-o realizăm această nobilă dorință, întrunirea tuturor românilor, ea fiind aspirațiunea legitimă a 14 milioane de frați...”.

Împărtășind aspirațiile naționale și democratice exprimate în coloanele „Perseverenței”, B. P. Hasdeu colaborează la ea încă din prima lună a apariției ei, publicînd în foiletonul ziarului poema sa dramatică *Răzvan-Vodă* și, paralel, în aprilie, mai și iunie studii cu caracter istoric, dar de o vădită orientare politică, democratică și națională. Ocazionat de recenta vizită la București a prințului Mihail al Serbiei, articolul său istoric *Românii și sîrbii*⁴⁸ demonstrează vechea prietenie dintre sîrbi și români și necesitatea colaborării lor prezente și viitoare în vederea împlinirii împreună a aspirațiilor naționale îndreptățite ale ambelor popoare. Istoric cu temeinice cunoștințe filozofice, B. P. Hasdeu susține și ideologic tezele sale. Secolul al XVIII-lea, scrie el, a emancipat filozofic și politic individualitățile, iar secolul al XIX-lea are menirea să realizeze „principiul naționalităților sau emanciparea filozofică și politică a popoarelor întregi, considerate și ele ca unități individuale prin limbă, prin obiceiuri, prin tradițiuni, prin tendințe, prin totalitatea acelor «semne deosebite» prin cari orice națiune se distinge de toate celelalte, precum pașapoartele disting prin «semne deosebite» pe un individ de altul”⁴⁹. Conchizînd, B. P. Hasdeu constată că „poziția actuală” și „interesele viitoare ale românilor și sîrbilor” sînt identice: „unii și alții tributari *ad interim* ai muribundului derviş numit Turcia; unii și alții suspinînd după numeroșii lor frați, întortocheați și dezbătîndu-se în lanțurile cele perfide ale Austriei; unii și alții lipsiți de orice motiv de neînțelegere teritorială; unii și alții nemaiavînd a face decît un singur pas pentru ca pe harta Europei să figureze două regaturi: regatul României, cu hotarele Daciei lui Traian și regatul Serbiei de la Dunăre pînă la Marea Adriatică...”⁵⁰.

Perfectarea în mai și iunie 1867 a dualismului austro-ungar prin sacrificarea autonomiei Transilvaniei provoca printre români o agitație tot mai vie. Cu prilejul aniversării Adunării Naționale de la Blaj din 1848 s-a înființat la București, la 3/15 mai 1867, societatea „Transilvania”,

⁴⁸ B. P. Hasdeu, *Românii și sîrbii*, în „Perseverența”, I (1867), nr. 14 din 23 aprilie, nr. 15 din 27 aprilie, nr. 16 din 30 aprilie și nr. 17 din 4 mai 1867.

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 17 din 4 mai 1867.

⁵⁰ *Ibidem*.

sub prezența istoricului transilvan A. Papiu Ilarian, din al cărei comitet de conducere făcea parte și B. P. Hasdeu⁵¹. Guvernul român a luat măsuri pentru convocarea sesiunii „Societății literare române”, înființată în aprilie 1866, dar neconstituită încă. Făcându-se simțită o nouă justificare istorică a mișcării de unire a poporului român, B. P. Hasdeu a publicat în „Perseverența” cu începere de la 28 mai studiul istoric *Unirea*⁵², considerat de el însuși „studiu de înaltă politică”⁵³. Preocuparea autorului, se afirmă de la început, „nu este unirea cea mică, realizată deja între ambele țărmuri ale Milcovului, ci unirea cea mare, de realizat de acum înainte între toate țărmurile ce trebuie să se verse în oceanul românesc, între toate acordurile fără cari nu se poate armoniza hora noastră națională, între toate petricelele câte sînt necesare a reconstitui anticul mozaic : Dacia lui Traian !”⁵⁴. Mai departe se cheamă la luptă generația cea tînără, „născută deja în aurora libertății și în care, ca într-un simbul neatins de omidă, este concentrată, plină de viață și de sănătate, România viitoare !”⁵⁵. Trecînd apoi la finalizarea prin unitate politică a poporului român, B. P. Hasdeu periodizează istoria acestuia întemeindu-se pe concepția idealismului obiectiv a lui Hegel, a cărei valoare stă în latura ei dialectică. Naționalitatea română, ca și alte naționalități, scrie el, se bazează pe legea trecerii prin silepsă, analiză și sinteză, lege „în puterea cării o naționalitate debută totdeauna pe scena universului ca o unitate grosieră, nelăsînd a se distinge încă elementele parțiale, ceea ce este silepsă; de aci se dezbină și se bucățește într-o mulțime de fragmente, neatinse unul de altul și adeseori în luptă, ceea ce este analiză; mai în sfîrșit începe a se reîntoarce la unitatea națională, însă nu grosieră ca dintruntii, ci limpezită deja prin lucrarea analitică intermediară, ceea ce este sinteză raționată”⁵⁶. Aplicînd această concepție la istoria poporului român, îndrăznețul istoric consideră că stăpînirea romană în Dacia constituie perioada formării poporului român, „silepsa fiind prima fază absolută a naționalităților, ca și a cugetărilor individuale”⁵⁷. În perioada analizei (270—1300 e.n.), „separatismul cel mai monstruos sfîșia în tot cursul evului mediu” (limitat de B. P. Hasdeu la datele cronologice arătate) „unitatea română primitivă”⁵⁸. După terminarea „analizei naționale”, legea istorică conform căreia „sinteza succede analizei, precum analiza succede silepsei”, a determinat înființarea Țării Românești între Dunăre și Carpați. Pe baza studiului său *Unirea*, „dezvăluindu-se puncturile d-abia atinse în lucrarea noastră — declară autorul —, s-ar pute clădi o grandioasă istorie filozofică a naționalității române”⁵⁹. După perioada sileptică (105—270) și cea analitică (270—1300), conchide B. P. Hasdeu armonioasa lui construcție, „debută și progresează periodul sintetic al unei uniri raționate, pentru a căria realizare definitivă, afară de cîteva petice

⁵¹ V. Curticăpeanu, *Societatea „Transilvania” din București pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din Austro-Ungaria*, în „Studii”, tom. 19 (1966), nr. 1, p. 97.

⁵² B. P. Hasdeu, *Unirea*, în „Perseverența”, I (1867), nr. 23 din 25 mai, nr. 24 din 28 mai, nr. 26 din 4 iunie și nr. 27 din 8 iunie.

⁵³ *Ibidem*, nr. 23 din 25 mai.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 2.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 24 din 28 mai 1967.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 26 din 4 iunie 1867.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 27 din 8 iunie 1867.

⁵⁹ *Ibidem*.

secundare ne mai lipsește încă deocamdată... Transilvania”⁶⁰. Studiul analizat are și o valoare științifică prin încercarea unei periodizări a istoriei poporului român, dar mai ales prin prezentarea unirii depline a românilor ca o necesitate istorică. El a contribuit într-o bună măsură la justificarea ideologică a dezvoltării mișcării pentru eliberarea și unirea Transilvaniei cu România și a ridicat pe autorul lui în prețuirea generației sale ca un istoric filozof.

La 27 mai/8 iunie 1867 a avut loc încoronarea lui Francisc Iosif ca rege ereditar și apostolic al Ungariei și al țărilor ei anexate (Croatia și Transilvania). Prin încoronare, Francisc Iosif „consfințește acordul între dinastie și maghiari”⁶¹. Peste mai puțin de două săptămâni, la 8/20 iunie, în calitate de rege al Ungariei, el a dat două rescripte regale: întâiul rescript sancționa unirea Transilvaniei cu Ungaria, iar al doilea casa și anula hotărârile și legile dietei din Sibiu din anii 1863–1864. Prin publicarea acestor rescripte, guvernul din Pesta a obținut, cum scrie G. Barițiu, „mină liberă asupra Transilvaniei”⁶², aceasta fiind însă pusă sub un regim excepțional, deosebit de cel din Ungaria. La 15/27 iunie 1867 a avut loc și ceremonia încheierii pactului dualist austro-ungar.

În aceste împrejurări, conducerea politică a guvernului român a simțit nevoia să ia contact cu exponenții românilor din Transilvania pentru a putea apoi lua măsurile necesare în vederea eliberării și unirii acesteia. În iunie, Al. Candiano-Popescu, care organizase la Sinaia un depozit de arme, a trecut în Transilvania, apoi și în ținuturile românești ale Ungariei, ajungând pînă la Pesta, pentru a cerceta condițiile eventualei insurecții⁶³. Cam în același timp, în scopuri similare au mers și alții, printre care Carol Davila⁶⁴, ofițer medic în armata română și rudă a ministrului afacerilor externe, Ștefan Golescu. În iunie, B. P. Hasdeu, împreună cu soția sa, transilvană de origine, a vizitat și el Transilvania⁶⁵. Așa cum arată Iosif Vulcan, B. P. Hasdeu cu soția sa a vizitat Brașovul, Făgărașul, Sibiu, Sebeșul, Miercurea, Alba-Iulia (Belgradul), Aiudul Clujul, Turda, Roșia (Abrudului), de unde era soția sa, „în fine toate localitățile unde putea studia suferințele românismului și a face cunoștință cu toți conducătorii noștri din Ardeal”⁶⁶. Era, prin urmare, o călătorie de informare politică în sensul acțiunii guvernului român, care de bună seamă a sprijinit-o material, și a vederilor naționale ale lui B. P. Hasdeu însuși. În timpul acestei lungi călătorii el a putut cunoaște și pe Ioan Rațiu, unul din conducătorii politici ai românilor transilvăni, la el acasă,

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Louis Eisenmann, *Le compromis austro-hongrois de 1867. Étude sur le dualisme*, Paris, 1904, p. 465.

⁶² George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, vol. III, Sibiu, 1891, p. 454.

⁶³ Al. Candiano-Popescu, *Amintiri din viața-mi*, București, 1944, p. 137: „M-am dus întîi să pipăi terenul, să fac un fel de recunoaștere”.

⁶⁴ Vasile Maciu, *România și pactul dualist austro-ungar din 1867*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, Editura Academiei, București, 1968, p. 304.

⁶⁵ B. P. Hasdeu, *Transilvania și Austria*, în „Românul” din 14–15 august 1867: „În recîntea noastră călătorie prin Ardeal...”; *idem*, *Dialectologia. Versul Cotroanței de Petru Furdul. Specimen de graiul român din Munții Abrudului în Transilvania*, în „Columna lui Traian”, VIII (1877), nr. 4 din aprilie, p. 184: „Pe la 1867, călătorind prin munții Apuseni ai Transilvaniei...”. Vezi și Liviu Marian, *op. cit.*, p. 12.

⁶⁶ Iosif Vulcan, *Panteonul român. Portretele și biografiile celebrităților române*, p. 140.

la Turda, precum și pe soția acestuia, care-l numește într-o scrisoare ce-i adresează la 6 mai 1882 „un vechi și stimabil amic” și-i trimite „cele mai cordiale salutări” lui și soției sale, Iulia, din partea ei și a soțului ei, și „îmbrățișări din partea lui”⁶⁷.

Revenit în țară cu bogate informații și cu un avânt și mai mare, B. P. Hasdeu a devenit pentru mai bine de un an colaborator permanent al „Românului”, oficiosul grupării liberal-radicală și al guvernului, fiind, prin urmare, într-un contact aproape zilnic cu directorul acestui ziar, C. A. Rosetti, a cărui pricepere politică a apreciat-o și mai târziu în mod deosebit. „D.C.A. Rosetti a fost unicul om politic între roșii — scria el în 1871 —, deoarece dumnealui și numai dumnealui avea pururea în vedere o țintă nestrămutată și bine definită, în conformitate cu care își combinase din capul locului un vast plan de acțiune, urmărit apoi cu o rară tenacitate și cu o admirabilă strategie”⁶⁸. Mai departe, după ce se referea și la alți oameni de partid, el scrie: „Dar d. C. A. Rosetti a fost în toată puterea cuvîntului un *om politic*”⁶⁹.

La reîntoarcerea din Transilvania găsisse în plină desfășurare pregătirile pentru deschiderea sesiunii de constituire a „Societății literare române”, care și-a luat peste câteva săptămîni numele de „Societatea Academică Română”. Era o adevărată manifestație a solidarității naționale⁷⁰, îndreptată în special către Transilvania, cea lovită atît de greu prin pierderea autonomiei. Inițiatorii acestei organizații culturale, C. A. Rosetti și V. A. Urechia, avuseseră în vedere să creeze prin ea și un organ central de conducere ideologică a poporului român.

Asistînd la deschiderea sesiunii, la 1/13 august 1867, a „mult doritei societăți literare”, din care făcea parte și tatăl său, B. P. Hasdeu a fost neplăcut impresionat de repetarea, în discursurile ținute, a numirilor provinciale de moldoveni, munteni și transilvani, precum și de expunerea în salonul Ateneului a „blazonurilor” provinciilor românești. Ca urmare, a publicat peste câteva zile în „Românul” articolul *Părțile României*⁷¹, în care demonstrează, întemeiat pe date istorice, lingvistice și etnografice, unitatea națională a românilor. Împotrivindu-se la tot „ce poate introduce măcar umbra unei separațiuni nominale în colonia lui Traian” și condamnînd pe cei care, printre alții „o clică de la Iași” (se referă la mitropolitul Calinic Miclescu și la moșierii N. Roznovanu și C. Moruzi) încearcă „a distruge eterna unitate a Romîniei”, B.P. Hasdeu declară că va da „probe istorice documentale” că e falsă și absurdă chiar și „distincțiunea între moldoveni, munteni și transilvani!”. El demonstrează în continuare că în cele trei provincii „domnește un singur și același grai, precum domnește o singură și aceeași cugetare !” căci deosebirea dintre unele cuvinte provinciale, izolate „nu constituie un dialect”⁷². Referindu-se la „o seco-

⁶⁷ B.A.R.S.R. Msse, S $\frac{53}{\text{LXXIII}}$.

⁶⁸ B. P. Hasdeu, *Buletin interior*, în „Columna lui Traian”, II (1871), nr. 17 (79) din 26 aprilie.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Dan Berindei, *Înființarea Societății literare (academice) (1866) și sesiunea din 1867*, în „Studii”, IX (1956), nr. 5, p. 32—35; Vasile Maciu și Vasile Netea, *Unitatea națională în preocuparea Academiei Române*, în „Studii”, tom. 19 (1966), nr. 6, p. 1095—1098.

⁷¹ B. P. Hasdeu, *Părțile României*, în „Românul”, XI (1867), nr. din 6/18 august.

⁷² *Ibidem*.

lară separațiune teritorială, care va fi dînd un caracter obiectiv și prețios fiecăreia din aceste trei părți ale Daciei Cis-Danubiene : Moldova, Transilvania și Țara Românească”, el arată că în secolele XIV — XV unele ținuturi, mai tîrziu moldovenesti, aparțineau Țării Românești, așa încît „este absolutamente imposibil de a trage o linie de demarcațiune între moldoveni și munteni”⁷³. Utilizează apoi teza cronicărească a descălărării muntenilor din Făgăraș și a moldovenilor din Maramureș, pentru a afirma că și unii și alții nu sînt decît transilvani, acesta fiind „singurul aspect adevărat și posibil al acestui maiestos tablou de unitate națională...”⁷⁴. El condamnă apoi despicarea trunchiului României carpatine „într-o mulțime de surcele nereale” de chiar „organizațiunea Societății literare pentru cultura limbii române”, deoarece, subliniază B. P. Hasdeu, nu există Moldova, Transilvania și Muntenia, ci numai „o singură Românie, cu un picior în Dunăre și cu altul pe ramificațiunile cele mai depărtate ale Carpaților...”. Căci, continuă el, „există un singur corp și un singur suflet, în care toți nervii și toate suspinele vibrează unul către altul cuvințele Antigonei către soru-sa Ismena în tragedia lui Sofocle (*Antig.*, versu 6) :

Οὐδὲν γὰρ οὔτ' ἀλγεῖνδόν, οὔτ' ἄγχις ἄτερ
οὔτ' αἰσχροῦν, οὔτ. ἄτιμό ἐσθ', ὅποτον οὐ
τῶν τέ κάμῶν οὐχ ὅπως ἐγὼ κῶν.

(Lucru de mirare că nu este nici o durere, nici o insultă, nici o dezonoare pe care noi să nu fim silite a o împărtăși una cu alta)”⁷⁵. Recentă călătorie de informare în Transilvania, pe care o relatează peste o săptămîină în articolul *Transilvania și Austria*⁷⁶, apărut tot în „Românul”, l-a încredințat „cu satisfacțiune”, contrar afirmațiilor din unele cărți străine, că majoritatea zdrobitoare a populației Transilvaniei este românească. Autorii străini, spune el cu justețe, au avut în vedere secole întregi numai pătura conducătoare, din sinul căreia se recrutau principii, judecătorii, administratorii, nobilii moșieri, burhezii, „în fine sarea pămîntului, ascunzînd artificialmente de vîzul lumii sufele și miele de români, nu numai cufundați în dispreț, în goană și servitute, și încă puși legalmente într-o linie cu vita cea fără grai”⁷⁷. Românii transilvani n-au fost învinși în luptă, susține B. P. Hasdeu, și s-au opus dominației străine în speranța reînvierii. Cei mai nerăbdători dintre ei au trecut Carpații și au întemeiat Țara Românească și Moldova, iar acestea au format România dunăreană, spre care se îndreaptă ochii românilor transilvani. Existența României dunărene a dat aspirațiilor Transilvaniei „un scop asupra căruia să-și așintescă ochii, în loc de a-i preumbla rătăciți în toate părțile” (aluzie la Austria) „cu grijă și cu necertitudine”⁷⁸. Românii transilvani n-au urît niciodată Austria și n-ar dori s-o urască nici acum⁷⁹, dar prietenia lor pentru Austria stă în prietenia acesteia pentru Principatele dunărene. Încheindu-se documentatul articol, se afirmă că Beust, autorul dua-

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*. Vezi și versurile 4, 5 și 6 din Sophocle, *Antigone*, text grec, éd. Ed. Tournier, revuc par A. M. Desrousseaux, Paris, 1910, care au un sens puțin diferit.

⁷⁶ B. P. Hasdeu, *Transilvania și Austria*, în „Românul”, XI (1867), nr. din 14—15 august, nr. din 18 august și nr. din 21—22 august.

⁷⁷ *Ibidem*, nr. din 14—15 august.

⁷⁸ *Ibidem*, nr. din 18 august.

⁷⁹ *Ibidem*.

lismului austro-ungar, nu este austriac și nu cunoaște trecutul țării pe care o conduce, din care cauză nici nu are o atitudine justă față de români.

Preocupările lui B. P. Hasdeu pentru problema eliberării Transilvaniei au continuat și în anul următor. În ianuarie 1868, în studiul *Caracterul naționalității române ca baza legislațiunii sale*⁸⁰, prezintă răscoala țărănească din 1437—1438 din Transilvania, comparînd-o cu retragerea plebei romane pe muntele Aventin⁸¹. În alte părți ale studiului el dă exemple și din istoria Transilvaniei, dar în încheiere spune că și-a întemeiat afirmațiile pe date din „istoria Moldovei, Transilvaniei și Țării Românești, adică din analele generale ale Daciei lui Traian”⁸².

Semnarea la 20 ianuarie/1 februarie 1868 a unui tratat de alianță româno-sîrb⁸³, deși secret, și discutarea în Adunarea Deputaților a proiectului de lege privind puterea armată, la dezbaterea căruia a participat și el ca deputat, i-au dat prilejul lui B. P. Hasdeu să evoce figura de erou și de martir al cauzei eliberării Transilvaniei a unui din comandanții de oști ai lui Mihai Viteazul, sîrbul Baba Novac⁸⁴, ucis la Cluj (5 februarie 1601) prin ardere de viu de nemeșii dușmani ai principelui român.

În vara anului 1868 situația politică internă și externă a României s-a schimbat. Ofensiva grupărilor conservatoare contra politicii externe a guvernului liberal-radical, prezidat acum de Nicolae Golescu, și acțiunea Imperiului otoman, a Austro-Ungariei, a Franței și a Angliei, care amenințau cu trimiterea în România a unei comisii de anchetă pentru dovedirea participării guvernului român la organizarea și la trecerea în sudul Dunării a cetelor revoluționare bulgare, au creat o atmosferă de neîncredere în posibilitatea realizării planului de eliberare a Transilvaniei și de cucerire imediată a independenței României. Împotrivindu-se acestei atmosfere, B. P. Hasdeu o constată totuși⁸⁵, condamnînd-o cu severitate. Transilvania continuă să formeze mai departe preocuparea lui principală. În lunile iunie, iulie și august 1868, el a făcut din nou o călătorie în Ungaria, dar și în Serbia, Austria, Boemia, Bavaria și Franța⁸⁶, cu scopul de a se informa, atît științific, cît și politic, într-un moment cînd guvernul din Pesta organiza procesul contra Pronunciamentului din 3/15 mai 1868 de la Blaj. Cu acest prilej el a cunoscut pe Iosif Vulcan, redactorul „Familiei”, care probabil atunci s-a angajat să alcătuiască *Panteonul român*, valoroasa lucrare apărută în anul următor, 1869.

⁸⁰ B. P. Hasdeu, *Caracterul naționalității ca baza legislațiunii sale*, în „Românul”, XII (1868), nr. din 11 ianuarie, nr. din 13 ianuarie, nr. din 14 ianuarie și nr. din 25 ianuarie.

⁸¹ *Ibidem*, nr. din 14 ianuarie 1868.

⁸² *Ibidem*, nr. din 25 ianuarie 1868.

⁸³ N. Ciachir și C. Bușe, *Cu privire la tratatul de alianță româno-sîrb din 1868*, în „Revista arhivelor”, București, IX (1966), nr. 1, p. 193.

⁸⁴ B. P. Hasdeu, *Bătrînul Baba Novac. O schiță din istoria Serbiei și României*, în „Românul”, XII (1868), nr. din 29 martie, nr. din 31 martie, nr. din 4 aprilie, nr. din 14 aprilie și nr. din 19 aprilie.

⁸⁵ B. P. Hasdeu, *Patriotism și neîncredere*, în „Românul”, XII (1868), nr. din 1 septembrie : „În România cuvîntul «patriotism» se pare a fi proscris de o bucată de vreme. Oricine-l rostește se espune neapărat risului, ironiei, sarcasmului acelor ce-l ascultă”.

⁸⁶ „Traian”, I (1868), nr. 6, p. 21; vezi și Liviu Marian, *Bogdan Petriceicu Hasdeu. Schiță biografică și bibliografică*, București, 1928, p. 13.

Revenit în țară, B. P. Hasdeu publică în patru numere din septembrie 1868 ale „Românului” o analiză critică, în studiul *Anglia în Ardeal*⁸⁷ a voluminoasei lucrări apărute cu trei ani înainte a englezului Charles Boner, intitulată *Transilvania its products and its people*⁸⁸. Spirit conservator, Charles Boner, utilizând lucrări ostile românilor, n-are pentru transilvanii români decât cuvinte disprețuitoare⁸⁹. El scrie că românii pretind că se trag din romani numai pentru a fi considerați ca națiune. Părerea lui este însă că românii sînt *daci* romanizați⁹⁰ (ceea ce nu le-ar fi dat dreptul să formeze o națiune !). Mai departe el transcrie și insulte la adresa românilor, de pildă : „Valahul este fricos din natură (*cowardey by nature*)”⁹¹. Desconsiderînd rolul românilor, a căror cultură de altfel n-o cunoaște, Charles Boner este silit să admită, pe baza statisticilor austriece, că majoritatea absolută a populației țării o alcătuiau românii (p. 624), așa cum arată datele reproduse de el : 1 227 276 de români ; 536 011 maghiari și 192 482 de sași⁹².

Activitatea lui B. P. Hasdeu pentru eliberarea și unirea Transilvaniei cu România i-a atras simpatia românilor transilvani. Adunarea generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român, ținută la Gherla în 1868, l-a ales membru de onoare. Guvernul maghiar a refuzat însă confirmarea alegerii lui, ceea ce l-a determinat pe deputatul român Iosif Hodoș să-l interpeleze în Camera deputaților la 15 iunie 1869. Ministrul de Interne, baronul Wenkheim Béla, însă s-a mulțumit să răspundă la 5 iulie, că neconfirmarea alegerii lui B. P. Hasdeu (și a lui V. A. Urechia) „a urmat din motive *politice*”^{92 bis}.

Ofensivei reacționare și nepatriotice a grupărilor conservatoare și celei potrivnice politicii externe a României a majorității puterilor garante, li s-au adăugat în octombrie și noiembrie 1868 presiunile guvernului Prusiei (pînă în septembrie apărător al României) și cele ale rudelor apropiate ale lui Carol I, în special ale unchiului său, marchizul Pepoli, ambasadorul Italiei la Viena, pentru înlăturarea guvernului liberal radical⁹³, considerat revoluționar. La 16/28 noiembrie 1868, acesta a și fost silit să demisioneze, fiind înlocuit cu un guvern prezidat de conservatorul D. Ghica și cu liberalul moderat M. Kogălniceanu la Ministerul Afacerilor Interne. Noul guvern conservator-liberal moderat s-a angajat să ducă o politică de bună vecinătate față de cele trei imperii vecine, în special față de Imperiul otoman și de Austro-Ungaria, iritate contra României⁹⁴.

⁸⁷ B. P. Hasdeu, *Anglia în Ardeal*, în „Românul”, XII (1868), nr. din 19 septembrie, din 22 septembrie, din 25 septembrie și din 29 septembrie,

⁸⁸ Londra, 1865, în — 8.

⁸⁹ B. P. Hasdeu, *op. cit.*, nr. din 19 septembrie 1868.

⁹⁰ *Ibidem*, nr. din 25 septembrie 1868.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*, nr. din 29 septembrie 1868.

^{92 bis} Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau Luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 187, 210, 212-215.

⁹³ Vasile Maciu, *România și pactul dualist austro-ungar din 1867*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, p. 309 și 312—314.

⁹⁴ Iosif Vulcan, care fusese angajat de guvernul român în 1868 să publice *Panteonul român*, se vedea silit în anul următor să ceară sprijinul material al lui M. Kogălniceanu, ministrul afacerilor interne (B.A.R.S.R., Corespondență, nr. 104 866).

Determinat de această schimbare și probabil în înțelegere cu capii grupării liberal-radicală, B. P. Hasdeu a dezvoltat pe cont propriu, dându-i o nuanță accentuată bărnățiană, lupta sa pentru unitatea politică și națională a poporului român. Ajuns în divergență de păreri cu gruparea liberal-radicală încă din martie 1868 în chestiunea organizării armatei, fără să se despartă formal de ea, el a început să scoată de la 16 aprilie 1869 ziarul propriu „Traian”⁹⁵, al cărui nume simboliza idealul daco-român al unei Româнии din care să facă parte și Transilvania, una dintre părțile importante ale Daciei romane. „Traian” se tipărea însă, ca și „Românul”, tot în tipografia lui C. A. Rosetti, un indiciu că acesta îl susținea, deși milita și pentru idei pe care nu le accepta. Prezentînd programul noului ziar, B. P. Hasdeu scrie în primul număr al lui „Traian”⁹⁶ că „în imaginea lui Traian se întrunesc ambele elemente ale existenței noastre naționale: românism și democrație”. În continuare, el atrage atenția că merge pe vechea cale: „Sîntem prea departe de a împlini un nou stindard, ci voim numai pentru a reînnoi oarecum pînza vechiului drapel, în giurul căruia am luptat, luptăm și vom lupta”, și că el nu face decît să ducă mai departe opera revoluției din 1848.

În noiembrie 1869, B. P. Hasdeu, a înființat și o organizație politică proprie, „Românismul”, al cărei președinte a fost ales. În discursul ținut la alegerea ca președinte la 15 noiembrie 1869, el atacă direcția revistei „Convorbiri literare”, acuzînd-o de oportunism în politică și de cosmopolitism în cultură⁹⁷.

La 1 martie 1870 schimbă titlul ziarului său, denumindu-l „Columna lui Traian”, adăugînd ideologiei sale naționale și democrate pronunțate tendințe antidinastice și republicane, inspirate în parte din lucrările lui Simion Bărnuțiu. În urma mișcării antidinastice din 8/20 august 1870, P. B. Hasdeu a fost arestat sub învinuirea de a fi participat la mișcare⁹⁸, dar după nouă zile, din lipsă de dovezi, a fost eliberat, reluîndu-și activitatea politică.

După înăbușirea noii mișcări antidinastice și republicane din zilele de 10—15 martie 1871 și după formarea guvernului autoritar prezidat de conservatorul Lascăr Catargiu, B. P. Hasdeu a fost silit din lipsă de bani să transforme la 22 decembrie 1871 „Columna lui Traian” din ziar politic în revistă științifică și să-și limiteze activitatea, consacîndu-și cea mai mare parte din timp cercetărilor științifice. El n-a renunțat însă la lupta sa, ci a mutat-o numai pe un teren diferit.

Reluînd, în prefața *Istoriei critice a românilor din ambele Dacie*, teza lui din studiul *Unirea*, publicat în „Perseverența” în primăvara anului 1867, conform căreia din 1300 începe perioada sintezei poporului român, B. P. Hasdeu scrie că secolul al XIV-lea „a fost pentru români demăneața

⁹⁵ „Traian, ziar politic, literar, științific și industrial”. *Românism — Constituțiunea-Democrația*. G. Bogdan-Duică (*Un cuib daco-roman*, în „Hyperion”, II (1933), Cluj, nr. 3 din martie) numește ziarul „Traian” „un cuib daco-roman” și afirmă că „de cuprinsul său a tresărit și Transilvania, nu numai Bucovina cu al său S. Fl. Marian”.

⁹⁶ *Politica*, în „Traian”, I (1869), nr. 1 din 16 aprilie.

⁹⁷ *Discursul d-lui B. P. Hasdeu*, în „Traian”, I (1869), nr. 82 din 18 noiembrie.

⁹⁸ *Buletin interior*, în „Columna lui Traian”, I (1870), nr. 40 din 19 august.

acestei din urmă faze [bărbăția], a cărei auroră resărise cu puțin înainte''. Mai departe el adaugă însă: „Până la marea concepțiune a unității genetice mai este departe, dar ajunge d-ocamdată, că românul voiește a fi român’’⁹⁹.

Lupta lui B. P. Hasdeu dusă în anii 1866—1870 pentru desăvîrșirea unirii naționale a poporului român într-un stat democratic, n-a avut rezultatul practic așteptat. Deși n-a fost lipsită de insuficiențe, ea a constituit însă o contribuție considerabilă, prin aprofundarea și dezvoltarea științifică a ideologiei dacoromânismului, la pregătirea Unirii din 1918.

⁹⁹ Bogdan-Petriceicu Hasdeu, *Istoria critică a românilor din ambele Dacie*, tom. I, vol. I, București, M.D.C.C.C. LXXIII, p.1.

ASPECTE ALE UNITĂȚII POPORULUI ROMÂN ÎN SECOLELE XIV-XV

DE

I. D. SUCIU

Problema unității poporului român a constituit preocuparea multor istorici care au urmărit de-a lungul veacurilor dezvoltarea poporului nostru, căutând să extragă din puținele urme scrise ce ne-au rămas din acest trecut formele de viață și de legături comune care s-au manifestat pe ambele versante ale Carpaților.

Originea și limba comună tuturor românilor de pe teritoriul Daciei au fost afirmate și recunoscute îndeosebi începînd cu umaniștii. În secolul al XVI-lea ele au fost susținute și de umanistul Nicolae Olahus, pentru ca în veacul următor să devină o idee cunoscută și susținută de cronicarii români.

Scoala latinistă a reluat cu argumente științifice, de ordin istoric și filologic, problema originii comune a tuturor românilor despărțiți atunci în mai multe state feudale.

În timpurile mai recente, problema unității poporului român în secolele XIV—XV a fost studiată, aducînd contribuții și interpretări noi, istoricii N. Iorga¹, Ion Lupăș², D. Onciul³, Gheorghe Brătianu⁴, P. P. Poniștescu⁵, Ștefan Ștefănescu⁶, Eugen Stănescu⁷, Cornelia Bodea, Constan-

¹ *Dezvoltarea ideii unității politice*, București, 1915; *Faptă și suferință românească în Ardeal*, București, 1929.

² *Istoria unirii românilor*, București, 1939.

³ *Ideia latinității și a unității naționale*, în „Revista istorică”, 1919 (V), p. 141—162.

⁴ *Origines et formation de l'unité Roumaine*, București, 1943; *Formarea unității românești, factorii istoriei*, în „Arhiva românească”, 1940 (V), p. 25—46.

⁵ *Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, Edit. Academiei, București, 1960.

⁶ *Miscări demografice în țările române pînă în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, p. 187—208; *Michel le Brave*, „*Restitutor Daciae*”, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 1968, nr. 6, p. 899—914.

⁷ *Unitatea teritoriului românesc în lumina mențiunilor externe*. „*Valahia*” și sensurile ei, în „*Studii*”, 1968, nr. 6, p. 1105—1123; *Geneza noțiunii de „România”*, *Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în *Unitate și continuitate*, p. 237—254.

tin C. Giurescu⁸ și alții. Studiile acestea se completează cu volumele recent apărute, care, tratând istoricul unificării statale a poporului român, aduc importante contribuții la cunoașterea acestei probleme⁹. În cele ce urmează vom încerca să întregim aceste date prin urmărirea unui aspect mai puțin subliniat, acela al intrajutorării românilor de pe ambele versante ale Carpaților, fenomen consemnat chiar și în primele documente scrise și continuat în mod regulat în veacurile XIV—XV.

Evoluția culturală prin traducerea primelor manuscrise a cărților religioase și apoi prin apariția tiparului contribuie și mai mult la clarificarea și la întărirea procesului de dezvoltare a unității poporului român. Copiile manuscriselor transilvănene erau răspândite pe tot teritoriul locuit de români. Același lucru se poate spune și despre tipărituri¹⁰.

Întrebarea care se ridică este dacă înainte de apariția primelor traduceri manuscrise avem dovezi despre o conștiință etnică, nu religioasă, a poporului român din Transilvania și Banat? Un prim răspuns îl putem da prin actul voievodului Bogdan care, după o rezistență de mai mulți ani, trece din Maramureș în Moldova împreună cu fiii și oamenii lui și, profitând de împrejurările politice favorabile după moartea lui Sas, alungă pe Balce și ocupă tronul acestei țări. Desigur că Bogdan n-ar fi reușit să se instaleze și să se mențină în Moldova dacă nu s-ar fi bucurat de sprijinul populației locale de acolo. Aceasta înseamnă însă că rezistența lui Bogdan împotriva regelui ungar era cunoscută moldovenilor, care, sprijinindu-l, luptau în acest fel pentru emanciparea țării de sub suzeranitatea Coronei ungare.

Actul lui Bogdan din 1359 nu ar constitui o dovadă a unei conștiințe etnice în rîndul poporului român dacă ar fi fost făcut numai de el în decursul secolului al XIV-lea. Putea fi considerat și ca un act de oportunitate politică. Pentru a constitui o dovadă a conștiinței etnice și de solidaritate a poporului român, asemenea acte de trecere dintr-o parte în alta a Carpaților trebuiau să fie continuate de alți cnejji sau voievozi din Transilvania sau Banat.

Cnezii și voievozii români din Transilvania și Banat reușiseră să se ridice la o înfloritoare stare economică, politică și militară în secolele XIV—XV. Importanța lor crește îndeosebi în regiunile de graniță cu Moldova și Țara Românească, ca Maramureșul, sudul Transilvaniei și Banatul, unde, fiind folosiți la apărarea hotarelor împotriva turcilor, au avut prilejul să-și dovedească măiestria militară și să fie răsplătiți prin donații de sate și pămînturi pentru vitejia lor. În Banat, numărul lor era foarte mare, și, pe lângă familia Bizeria, amintim pe cnejji de Mitnic,

⁸ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională*, București, 1967; C. C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967.

⁹ Ștefan Pascu, *Marea adunare națională de la Alba-Iulia, Încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968; V. Curticăpeanu, *Miscarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968; V. Netea, *Réunion de la Transylvanie à la Roumanie*, București, 1960; I. Gheorghiu și C. Nuțu, *Adunarea națională de la Alba-Iulia*, București, 1968; *Desăvârșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, 1968; *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968.

¹⁰ Recent s-au descoperit două tipărituri coresiene tocmai în sud-vestul Banatului, iar *Divanul înțeleptului* al lui Dimitrie Cantemir l-am descoperit în copii manuscrise la urmașii cnejilor din Țara Hațegului.

de Măcicaș, de Armeniș, de Racovița, de Gîrliște, de Macedonia și mulți alții care s-au ridicat în urma faptelor de arme, avînd un rol important în luptele antiotomane încă înainte de apariția lui Ioan de Hunedoara. Și în Țara Hațegului trebuie să amintim pe cnejii din Rîușor, din Densuș, din Tîmpa, din Hațeg, din Cinciș, din Rîul de Mori, din Strei-Sîngeorge și alții foarte numeroși care precedă apariția lui Ioan de Hunedoara. Este adevărat că, începînd cu veacul al XVI-lea, mulți dintre acești cneji, fiind înnoblați, se vor asimila cu nobilimea mare și mijlocie prin înrudirea cu familiile maghiare. În secolele XIV—XV însă își mențineau ființa etnică și prin actele lor au dovedit că aveau o conștiință etnică încă din acele vremuri. Din urmele rămase de la ei rezultă că în multe privințe nu se deosebesc cu nimic de boierii din Țara Românească și din Moldova. În tabloul votiv al bisericii din Strei-Sîngeorge, soția cneazului Cîndea apare cu portul țarancelor române. Chiar și din pisană de aici și din cea de la Crișcior rezultă că foloseau ca limbă oficială nu limba latină, ci pe cea medio-slavă, care era pe atunci limba oficială și în cancelaria domnilor din Țara Românească și Moldova. Cînd a vorbit despre această frescă, Nicolae Iorga ajungea la concluzia că „într-o mare lumină nouă apare prin fresca din Strei toată această nemeșime românească de cnezi, nici unguriți, nici latinizați, nici trecuți la legea stăpînilor, ci înfățișînd în Ardealul lor ce înfățișau dincoace ai noștri cei vechi”¹¹, adică aceeași lume nobiliară românească, care, deși era sub stăpînire streină, nu se deosebea întru nimic nici în port, nici în credință, nici în obiceiuri și nici în limbă. Cît de vechi erau organizațiile social-politice ale acestor voievozi și cnezi reiese și din diploma descoperită în anii din urmă în care se atestă organizația voievodală în Banat încă din prima jumătate a veacului al XIII-lea¹².

Cu cît puterea economică și militară a cnejilor și a voievozilor români crește, cu atît ei manifestă tot mai mult tendința de independență față de regii Ungariei. De aceea exemplul lui Bogdan este continuat de numeroși cneji și voievozi, însă ponderea lor politică și militară are o importanță mai mică, istoria înregistrînd cu mai puține urme scrise actele lor.

La puțin timp însă după răscoala lui Bogdan, în Banat se amintește de un nou act de infidelitate al lui Vladislav, fiul lui Laheci, căreia regele Ludovic al Ungariei îi confiscă la 19 iunie 1376 satul Bălașnica din districtul Mehădiei pentru că „a fugit în ținuturile transalpine și s-a aliat dușmanului nostru”, încălcînd în acest fel jurămîntul de credință față de rege¹³. Documentul prezintă o mare importanță pentru dovedirea conștiinței de unitate etnică a românilor în această vreme. Deși nu se face nici o precizare privitoare la cauza trecerii lui Vladislav în Țara Românească, totuși din analiza evenimentelor istorice putem trage anumite concluzii. Este știut că după 1374 raporturile dintre Vlaicu-Vodă și regele Ludovic se înrăutățesc. Ludovic pornește o expediție împotriva lui Vlaicu-Vodă, reușind să ocupe în 1375 cetatea Severinului. Vlaicu reocupă în

¹¹ N. Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal (1408—1409)*, București, 1926, p. 5.

¹² Ștefan Olteanu, *Un document inedit privind istoria Banatului în secolele XIII—XIV*, în „Studii”, tom. 17 (1964), nr. 5, p. 1141—1146.

¹³ Documentul e publicat de N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, București, 1906, p. 275; Teodor Popa, *Iancu Corvin de Hunedoara*, p. 178—9. Cf. și Ștefan Pascu, *Răscoale fărănești în Transilvania medievală*, Cluj, 1947, p. 60.

anul următor, 1376, cetatea de la Ludovic¹⁴. Deci cum actul de confiscare a bunurilor lui Vladislav s-a făcut în iunie 1376, rezultă că Vladislav Laheci împreună cu oamenii de sub comanda lui s-au alăturat lui Vlaicu-Vodă și, când acesta s-a retras, Vladislav, fiul lui Laheci, s-a refugiat în Țara Românească spre a scăpa de răzbunarea regelui.

Același lucru se constată și după moartea regelui Ludovic al Ungariei. Profitând de tulburările interne pricinuite cu ocazia alegerii noului rege, cnejii români din Banat se răscoală sub conducerea lui Vladislav și Mihai, fiul lui Dan, nerecunoscând pe noul rege, Sigismund de Luxemburg. Răscoala cnejilor bănățeni a durat și după încoronarea lui Sigismund. Spre a-i aduce la supunere, regele trimite împotriva lor pe banul de Maciova, Nicolae Gara, mai târziu palatin al Ungariei. Proporțiile răscoalei se întrevăd din documentul emis de Sigismund la 1408 : „Apoi, nu la mult timp după aceea, după ce am fost încoronat cu sacra coroană regală, numitul Nicolae, astăzi palatin, pe atunci banul nostru de Maciova, la porunca noastră și-a ridicat cu putere banderia sa pentru zdrobirea numiților infideli din părțile timișane, unde numărul lor se mărea, pornind cu alți credincioși de-ai noștri, ajutați de puterile celui de sus, au învins pe Vladislav și pe Mihai, fii lui Dan, și pe celălalt Vladislav Zanc, care-și adunaseră cetele spre jignirea noastră”¹⁵.

Deci, după însăși afirmația regelui rezultă că era vorba de o răscoală mare a cnejilor bănățeni, care se întindea, și pentru înăbușirea ei a fost nevoie de intervenția armatei lui Nicolae Gara cu alte ajutoare.

Și această răscoală trebuie pusă în legătură cu evenimentele din Țara Românească. În această vreme, în Muntenia domnea Dan I (1384—1386), fratele lui Mircea cel Bătrîn. Dan intervine cu o armată puternică și atacă cetatea Mehadia și două localități din jurul Hațegului. În ceea ce privește intervenția lui Dan, părerile sînt împărțite : unii susțin că Dan, profitînd de anarhia din Ungaria, ar fi încercat să reocupe Severinul, Amlașul și Făgărașul¹⁶. Alții afirmă că, „la începutul acestor mișcări, românii răsculați au găsit sprijin în domnul de atunci al Munteniei, Dan, care a năvălit cu oaste puternică...¹⁷”. Împărtășim și noi punctul de vedere că Dan a venit în ajutorul răsculaților. În acest sens aducem un nou argument : dacă Dan ar fi urmărit să reocupe numai Severinul, ce rost avea să atace și prin Hațeg ? Și încă ce rost mai avea să atace cetatea Mehadia ? Deci Dan a intervenit în ajutorul răsculaților, încercînd să pătrundă în Banat prin sud și prin est. Dar, indiferent de scopul urmărit, ceea ce rămîne fapt istoric bine precizat este că intervenția lui Dan se întîmplă tocmai în vremea răscoalei cnejilor din Banat și deci nu poate fi străină de această răscoală.

În timp ce aceste evenimente se petreceau în Banat, în celelalte părți ale pămîntului românesc ocupat de regii Ungariei se ivesc noi răscoale care exprimau nemulțumirile țăranilor români împotriva exploatării feudale.

¹⁴ *Istoria României*, II, p. 352.

¹⁵ Hurmuzaki, *Documente...*, I₂, p. 452. Documentele au fost traduse de Margareta Nasta și Gh. Ceaușescu, pentru care le mulțumesc.

¹⁶ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, ed. a 2-a, București, 1935, p. 419.

¹⁷ Ștefan Pascu, *Răscoale...*, p. 60.

În 1382 în părțile Sibiului izbucnește o mare răscoală a românilor, care a dus la un adevărat război civil între țărani români și patriciatul săsesc din aceste părți. Cauza acestei răscoale era rivalitatea pentru dreptul de pășunat. În urma intervenției episcopului romano-catolic de Alba-Iulia se ajunge la aplanarea conflictului. Actul de împăcare a fost încheiat la 13 ianuarie 1383 și ambele părți renunță la despăgubirea pierderilor suferite¹⁸.

Ceea ce trebuie să reținem din acest eveniment este un fapt deosebit de important: românii din jurul Sibiului au fost ajutați și de populația din Țara Românească. Documentul înregistrează chiar numele a doi participanți din Țara Românească care și-au pierdut viața în timpul luptelor: un bărbat, Dobrin, și o femeie, Drosa¹⁹.

După unii istorici se pare că n-a fost „străin cu totul” de răscoala românilor sibieni nici Radu-Vodă, domnul Țării Românești, care a clădit chiar în acel an biserica din Rășinari, iar în anul următor, 1384, biserica din Rîușorul Bîrsei²⁰. E posibil ca biserica rășinărenilor să fi fost distrusă chiar în timpul luptelor și domnul muntean să-și fi ajutat frații prin reconstruirea ei.

Făcînd bilanțul veacului al XIV-lea, deși avem atît de puține urme scrise, constatăm că gestul lui Bogdan nu a fost singular; și alți cnezi s-au răscolat împotriva stăpînirii regilor maghiari, ca Vladislav, fiul lui Lehaci, în 1376. Mai mult chiar, în cele două răscoale, a românilor bănățeni din 1385—1386 și cea a sibienilor din 1382—1383, aceștia sînt ajutați de frații lor din Țara Românească.

În secolul al XV-lea avem mai multe documente care oglindesc în mod precis problema conștiinței unității etnice a poporului român din acest timp. La luptele interne pentru ocuparea tronului Ungariei dintre Sigismund de Luxemburg și Ladislau de Durazzo participă și românii din Maramureș.

Maramureșenii se ridică sub conducerea voievodului Balița și a fiului său Dumitru împotriva partizanilor lui Sigismund, care erau conduși de principele Tudor Koriatovici și de Petru Pécény. Și de data aceasta se întîmplă un fenomen analog celui din timpul răscoalelor bănățene și sibiene. Voievodul Balița cheamă în ajutor pe moldoveni. Împreună pustiesc și ard satele adversarilor pînă departe în interiorul Ungariei. După ce luptele civile iau sfîrșit și Sigismund redevine stăpîn pe situație, prin două documente reinnoiește privilegiile nobililor din cele trei Apse, pe care le aveau din timpul lui Ludovic cel Mare și care au fost arse în timpul luptelor cu moldovenii. Regele Sigismund reinnoiește actele donaționale ale nobililor din Apsa de Sus, de Mijloc și de Jos, care „au fost distruse de incendiu datorită vicleniei de care s-au făcut vinovați unii dușmani, necredincioși ai noștri și ai regatului Ungariei”, precum și năvălitorii din

¹⁸ Zimmerman-Werner. *Urkundenbuch*, II, p. 565—6; cf. Ștefan Pascu, *Răscoale...*, p. 64—6; Marina Lupaș-Vlasu, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1915, p. 87.

¹⁹ Marina Lupaș-Vlasu, *op. cit.*, p. 87—88, vede în Drosa pe cea dintîi româncă ce a participat la o răscoală.

²⁰ Șt. Pascu, *Răscoale...*, p. 67.

Moldova, care, atacînd, au distrus casele acelorași nobili, au ars actele de proprietate și le-au luat bunurile ca pradă²¹. Despre soarta voievodului Baliță și a celorlalți partizani ai lui, ca Ioan de Dolha, nu avem știri. E posibil să se fi adăpostit și ei în Moldova spre a scăpa de răzbunarea lui Sigismund.

În timpul domniei lui Sigismund, în Banat avem unul dintre cele mai interesante exemple de afirmare a conștiinței etnice prin acțiunea lui Vlad de Bizerea. Acesta era unul dintre numeroșii cnezi bănățeni care, distingîndu-se în luptele lui Sigismund cu turcii, a reușit să-și consolideze poziția socială, politică și militară, obținînd numeroase sate în districtul Caransebeșului. Și mai înainte, tatăl lui, Vladislav de Bizerea, se remarcă în luptele cu turcii. Localitatea Bizerea, situată în districtul Caransebeș, a dispărut încă din timpul ocupației Banatului de către turci.

Deci Vlad de Bizerea, răscolindu-se împotriva lui Sigismund de Luxemburg, se refugiază împreună cu fii și oamenii lui în Țara Românească la curtea lui Dan al II-lea. Drept represalii, Sigismund dă actul din 10 septembrie 1433 prin care-i confiscă satele și moșiile. „Datorită infidelității sus-pomeniților Vlad și a fiilor săi, cît și datorită faptului că ei, părăsind moșiile sus-înșirate și drepturile lor de posesiune, s-au refugiat în ținuturile de dincolo de munți, supuse atunci, ca și acum, cruzilor turci, prigonitorii crucii lui Hristos, vrăjmași de căpetenie ai majestății-noastre și ai regatelor noastre și ai întregii creștinătăți și prin urmare [au trecut] la răposatul voievod Dan al acelorași ținuturi de dincolo de munți, care pe atunci ținea partea sus-numiților turci, arătîndu-și disprețul față de maiestatea noastră împreună cu sus-numiții săi fii, uneltind cu nesupunere cît a putut împotriva maiestății-noastre și a supușilor noștri pînă la sfîrșitul vieții sale, s-a făcut vinovat de încălcări față de maiestatea-noastră”²².

Ceea ce trebuie reținut din acest document e faptul important că Vlad de Bizerea, fiind nemulțumit de stările de lucruri din Ungaria, și-a găsit adăpost la curtea lui Dan al II-lea din Tîrgoviște și că în 1433, cînd cancelaria lui Sigismund emitea documentul, Vlad de Bizerea era mort.

Întrebarea care se pune este : cînd s-a produs revolta lui Vlad de Bizerea împotriva regelui ungar și care a fost cauza acestei revolte ? Unii istorici²³ presupun că motivul revoltei lui Vlad de Bizerea a fost forțarea cnezilor bănățeni de către rege de a presta servicii pentru întărirea și apărarea cetății Deva. Noi credem că au fost alte motive, mult mai importante, care, lovind în privilegiile cnezilor și dreptul lor de autonomie, au dus la răscoala lui Vlad de Bizerea și a oamenilor lui. De altfel, în schimbul privilegiilor pe care le aveau, cnezii bănățeni erau oricum obligați să întrețină cetățile de apărare și să înfrunte atacurile din sud. Deci faptul că ar fi fost obligați să apere și să întărească cetatea Devei nu ar fi putut constitui un motiv de a-și părăsi averile și a pleca la curtea lui Dan al II-lea.

²¹ Ioan Mihály de Apșa, *Diplome maramureșene din sec. XIV și XV*. Sighet, 1900, p. 143, diploma din 7 decembrie 1406 și 6 aprilie 1407.

²² Hurmuzaki, *Documente...*, I₂, p. 583

²³ Ștefan Pascu, *Răscoale...*, p. 80

Vlad de Bizerea participase și se distinsese la lupta de la Golubač din iunie 1428. Pentru actele lui de vitejie în această luptă, regele Sigismund îl răsplătise cu o curte în orașul Caransebeș, pe care urma s-o stăpînească cu ceilalți nobili din neamul lui, Nicolae și Iacob de Bizerea. „Pentru serviciile aceluiași Vlad, Nicolae și Iacob și îndeosebi pentru faptele de curînd săvîrșite cu toată lauda sub castrul Golubač, am socotit să le fie remisă sus-numita curte²⁴”. Însemnează că la 30 noiembrie 1429, cînd Sigismund îi făcea actul de danie, Vlad de Bizerea era încă în raporturi bune cu regele. Deci actul de infidelitate se produce după această dată.

Acuzația adusă de Sigismund că atît Dan al II-lea, cît și Vlad de Bizerea au trecut de partea turcilor nu corespunde adevărului istoric. Realitatea este că, după înfrîngerea creștinilor de la Golubač, Sigismund a renunțat la politica lui orientală și a încheiat pace cu turcii pe termen de trei ani. Atît Dan al II-lea, cît și despotul Serbiei, Gheorghe Brancovici, au fost nevoiți să încheie și ei pace separată cu turcii spre a-și putea menține stăpînirea în țările respective²⁵. Deci Sigismund de Luxemburg a fost acela care părăsise ideea ofensivei împotriva turcilor, iar nu Dan al II-lea. Ceea ce a supărat însă pe Sigismund a fost faptul că Dan al II-lea, după încheierea păcii, își lua libertatea de acțiune în cadrul alianței dunărene împotriva turcilor. Acțiunea lui Dan a dus la răcirea relațiilor cu Sigismund. Încheierea păcii separate de Dan al II-lea nu constituie decît o etapă provizorie în politica viteazului domn al Țării Românești. În vara anului 1431, luptele cu turcii vor fi reluate fără ajutorul lui Sigismund și o cronică sirbească înregistrează moartea domnului, „luptînd vitejește împotriva ismailitenilor”²⁶.

Pentru apărarea hotarelor dinspre Dunăre, Sigismund recurge la vechea formulă a cavalerilor teutoni. Încă din 1428, din Caransebeș, regele Ungariei informează pe superiorul Ordinului cavalerilor teutoni că e dispus să le cedeze „anumite cetăți în apropierea Dunării între Ungaria, Serbia și Țara Românească” spre a apăra hotarul de turci. La sfîrșitul anului 1429 și începutul anului 1430, cavalerii teutoni se instalează în sudul Banatului, unde primesc peste 20 de cetăți și fortificații, însoțite de numeroase alte drepturi. Printre privilegiile cîștigate merită să menționăm și dreptul de jurisdicție asupra nobilelor și cnezilor români din districtele Mehadia, Almăj și Ilidia. Numărul cnezilor din aceste districte era destul de mare. Într-o scrisoare din 1430 se amintesc 224 cnezate în districtul Mehadia; în districtul Almăj, numărul cnezatelor ajunge la 293, iar în districtul Ilidia 126²⁷.

Instalarea cavalerilor teutoni în sudul Banatului produce mari nemulțumiri în rîndul cnezilor bănațeni, care pînă atunci erau sub juris-

²⁴ Hurmuzaki, I₂, p. 561.

²⁵ I. Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919.

²⁶ N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 39. Faptul e înregistrat la 1 iunie 1431; *Istoria românilor*, II, p. 426.

²⁷ Ilie Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 216.

dicțiunea directă a regelui Sigismund. Ei refuză să recunoască autoritatea lui Nicolae de Radwitz, marele maestru al ordinului. Când acesta convoacă la o judecată pe cnezii din Almăj, aceștia nu vor să se prezinte, motivînd că procesele lor le judecă numai regele Ungariei²⁸. Față de împotrivirea cnezilor bănățeni, magistrul ordinului teutonilor se adresează regelui. Serisoarea lui Radwitz poartă data 21 august 1430. Deci la această dată conflictul dintre cavalerii teutoni și cnezii bănățeni e deschis.

Vlad de Bizerea, care avea numeroase moșii și terenuri, parte moștenite de la tatăl său, parte obținute în urma actelor de vitejie, se afla printre cnezii nemulțumiți și, în urma conflictului cu cavalerii teutoni, se refugiază la curtea lui Dan al II-lea la începutul acestui an, 1430. Nicolae Radwitz ocupă moșiile lui Vlad de Bizerea și le deține pînă în 1433, cînd Nicolae de Bizerea, ruda lui Vlad, cere regelui să i se restituie moșiile nepotului său. Se pare că Radwitz refuză să predea moșiile, deoarece Sigismund, pentru a întări actul de donație făcut lui Nicolae de Bizerea, trimite un ordin și marelui maestru al cavalerilor teutoni prin care-i cere ca neîntîrziat să-l introducă în stăpînirea moșilor : „... Recomandăm cu stăruință credinței tale ... și ... poruncim ca ... cu mîinile tale și ale oamenilor tăi în mod obligatoriu să remiți și să dai înapoi aceleași proprietăți sus-numiților Nicolae și Lațco, pentru ca toate să fie luate în primire cu toate folosințele lor și toate cele ce țin de ele enumerate mai sus, fără să li se facă vreo împotrivire sau înșelăciune ; și mai poruncim că va trebui să faci în orice chip să fie remise și înapoiate aceste proprietăți fie de către oamenii tăi, fie de către alții, oricine ar fi ei”²⁹.

Din înșirarea satelor confiscate de la Vlad de Bizerea reiese starea înfloritoare la care ajunsese el și care era caracteristică și altor cnezi și nobili români din Banat și din Transilvania. Astfel, pe lângă partea lui de moșie din Bizerea și curtea din Caransebeș, care erau proprietate comună cu a rudelor lui, Vlad stăpînea singur 13 sate. Deoarece în 1433, cînd regele Sigismund confisca moșiile lui Vlad de Bizerea, acesta este arătat ca decedat, credem că Vlad de Bizerea a murit în luptele pe care le-a dat Dan al II-lea cu turcii în vara anului 1431.

La 31 ianuarie 1434, capitlul de Cenad, în prezența delegatului regal, Ioan de Vilcsan, introduce pe Nicolae și Lațcu de Bizerea în posesiunea moșilor lui Vlad : „Venind acolo după lege toți vecinii și meziniî lor, i-a introdus pe sus-zisul Nicolae de Bizerea și pe Lațco cu aceleași drepturi în stăpînirile lor și le-a statornicit pe acestea ca să le stăpînească veșnic”³⁰. Deci Nicolae de Bizerea intră în posesiunea moșilor lui Vlad încă de la începutul anului 1434. Nicolae de Bizerea este o figură interesantă în rîndul cnezilor români din Banatul veacului al XV-lea. El va avea un rol important și în timpul lui Ioan de Hunedoara, care-l numește la 1448 castelan al cetății Branului, fiind singurul castelan român al acestei cetăți³¹.

²⁸ Hurmuzaki, I₂, p. 565 ; N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 20.

²⁹ Hurmuzaki, I₂, p. 582.

³⁰ Hurmuzaki, I₂, p. 588.

³¹ Arh. st. Brașov, fond „Privilegii”, nr. 110 ; cf. și Szabo Károly, *Zzékelv Oklevéltar*, vol. III, Cluj, 1890, p. 61.

Dar după moartea împăratului Sigismund și după plecarea cavalerilor teutoni din sudul Banatului, fiul lui Vlad de Bizerea, Vladislav, se întoarce din Țara Românească și se prezintă la regele Albert, revendicându-și moșiile părintești. „Venind în fața maiestății-noastre Vladislav, fiul valahului Vlad de Bizerea, ne-a înfățișat în acest fel cum că Nicolae de Bizerea a ajuns să obțină pentru sine donația posesiunilor mai sus amintite pe nedrept și pe temeiuri neadevărate și că stăpânește aceste moșii și părți de moșie fără nici o îndreptățire”. În încheiere, regele Albert ordonă comiților de Timișoara să introducă pe Vladislav de Bizerea în posesiunea moșiiilor confiscate de Sigismund³².

Comiții de Timișoara convoacă adunarea cnejilor și nobililor români din districtul Caransebeșului, care au depus mărturia că, după ce Vlad de Bizerea a murit, „fiii acestuia au stat gata de luptă în toate războaiele noastre contra perfizilor turci...”. Pentru întărire, documentul e semnat de frunțașii cnejilor și nobililor români din districtul Caransebeșului : Ioan de Mîtnie, Iacob de Pogănici, Ioan de Măcicaș și Ioan de Bizerea, toți români. Cu toate acestea, conflictul dintre Vladislav de Bizerea și Nicolae de Bizerea se va prelungi pînă în 1448, cînd vor ajunge la o împăcare în fața capitlului din Arad³³.

Episodul lui Vlad de Bizerea este foarte semnificativ pentru urmărirea conștiinței unității etnice a poporului român din acest veac. În primul rînd, trebuie să ne punem întrebarea : de ce s-a dus Vlad de Bizerea tocmai la Țirgoviste ? Din punct de vedere geografic era mult mai apropiată Serbia, unde domnea voievodul George Brancovici. Cu toate acestea, el nu se refugiază în Serbia, ci tocmai la Țirgoviste. În acest fel, Vlad de Bizerea, întocmai ca Bogdan și Vladislav Laheci din veacul al XIV-lea, răsculați împotriva regilor Ungariei, a găsit adăpost și ajutor la frații lui de peste Carpați. De altfel și procedeul este la fel ca cel din veacul al XIV-lea. Satele și bunurile lui Vlad de Bizerea au fost confiscate în favoarea dușmanilor lui, cavalerii teutoni, și numai după multe stăruințe au reintrat în posesiunea rudelor lui. Și în acest caz se face mențiunea că Vlad de Bizerea s-a refugiat nu numai cu fii lui, ci și cu „oamenii de sub porunca lui”, adică cu luptătorii care îi erau credincioși, și care se vor întoarce la vetrele lor împreună cu Vladislav de Bizerea³⁴.

Peste puțin timp, un caz analog se întîmplă în Țara Hațegului. Cnezii din Rîușor, în frunte cu oamenii lor, se revoltă împotriva lui Sigismund de Luxemburg. Răsculații erau conduși de cnezii Costea, Stanciu și popa Vîlcu. Aceștia, „arătînd îndrăzneală prin necredința lor și a fraților lor și a fiilor lor față de gloriosul împărat, devastînd chiar și posesiunile stăpînului nostru [ale regelui—*n.n.*], trecînd rău intenționați și cu necredință hotarul și pătrunzînd pe ascuns în părțile Moldovei, chiar și acum pregătesc prădăciuni și devastări împreună cu toți dușmanii acestui regat ; tot ei au săvîrșit și continuă să săvîrșescă prădăciuni, crime și alte feluri de rele ; deci fiindcă cnezatul lor și posesiunile lor din cnezatul Rîușor, ca și satul lor liber numit Sierel din același district (acum, din cauza necredinței

³² Hurmuzaki, I₂, p. 638.

³³ Ibidem, p. 746.

³⁴ Ibidem, p. 638.

amintite împotriva împăratului nostru) sînt luate de noi înapoi și stăpînite de noi, împreună cu jurații și cu toți nobilii și cnezii din Hațeg . . . , îi privăm pe sus-numiții Costea, Stanciul și popa Vilcul împreună cu frații lor și de asemenea cu moștenitorii lor de cnezatul amintit mai sus și de moșia numită Riușor și de satul lor, Sierel, și-i osindim să fie deposezați întru totul și lipsiți în veci de acestea. . . ”.

În partea a doua a documentului, voievodul Ladislau Csaki donează cnezatul Riușor și moșia împreună cu satul Sierel lui Mihai, Basarab și Ioan, fiii lui Ioan de Riușor, care a murit în lupta de la Hațeg³⁵.

Bătălia de la Hațeg a avut loc în septembrie 1420, cînd turcii au făcut o expediție de pradă în sudul Transilvaniei după ce au învins pe voievodul Nicolae Csáki la Porțile de Fier³⁶. În această luptă s-au distins și alți cnezi români, ca Balș, fiul lui Sandrin, sau Costea, fiul lui Iaroslav, care primesc drept recompensă unele moșii pentru actele lor de vitejie³⁷.

Deci și din acest document se constată că cnezii Costea, Stanciul și popa Vilcul din Țara Hațegului, răsculîndu-se împotriva regelui, au trecut în Moldova împreună cu fii și frații lor și, mai mult, asociindu-se acolo cu alți dușmani ai lui Sigismund, plănuiau o expediție împotriva voievodului Transilvaniei. Dar aceasta însemnează că răsculații reprezentau o forță destul de numeroasă ca să poată întreprinde o expediție de asemenea proporții. Și pentru a putea întreprinde această expediție însemnează că s-au bucurat de sprijinul domnilor Moldovei, căci în această vreme în Moldova era condominiul lui Ilieș și Ștefan (1435 vara—1442). Documentele interne, puține cîte s-au păstrat de la acești voievozi, nu ne amintesc nimic despre prezența acestor cnezi transilvăneni în Moldova. Nici în documentele rămase de la Dan al II-lea, tot foarte puține, nu se face vreo mențiune despre petrecerea lui Vlad de Bizerea la curtea domnului muntean. Dar documentele emise de cancelaria lui Sigismund de Luxemburg și a voievodului Ladislau Csáki redau cu lux de amănunte adăpostul primit de acești nemulțumiți în Moldova și în Țara Românească.

Și în cazul cnezilor din Hațeg ne putem pune întrebarea : de ce nu s-au refugiat în Serbia sau în Turcia, ci în Moldova? Explicația faptului că s-au refugiat în Moldova și nu în Țara Românească, mai apropiată geografic, trebuie căutată în legăturile existente între domnii Moldovei și cnezii din Hațeg, care, desigur, au contribuit în mod hotărîtor la orientarea lor spre această ramură a poporului român, unde au găsit un sprijin atît de puternic încît se încumetau să atace hotarele Transilvaniei.

S-ar putea aduce ca argument împotriva acestei teze că atît Vladislav Laheci, cît și Vlad de Bizerea și cnezii din Riușor erau niște feudali, care, fiind nemulțumiți cu regii Ungariei, s-au refugiat în mod întîmplător pe teritoriul principatelor române vecine fără să fie la bază conștiința unității etnice. În evul mediu se pot aduce numeroase exemple de feudali care, intrînd în conflict cu suzeranii lor, s-au refugiat la dușmanii acestora. Argumentul ar fi perfect valabil dacă în această perioadă s-ar mai fi înregistrat și alte cazuri de refugiu a feudalilor maghiari la curțile domnilor români. În acest timp cunoaștem numeroase lupte civile în Ungaria, care

³⁵ Ibidem, p. 592.

³⁶ *Istoria României*, II, p. 432.

³⁷ Hurmuzaki, I₂, p. 515 și 517.

au loc atît în timpul lui Ludovic de Anjou, cît și sub Sigismund de Luxemburg, la care feudali maghiari participă cu îndirjire într-o tabără sau alta. Dar nu se constată nici un caz în veacurile XIV—XV prin care vreun feudal maghiar răscolat împotriva regilor Ungariei să caute adăpost la curtea domnilor din principate.

Același fenomen îl întîlnim și dacă urmărim răscoalele românești din Ardeal și Banat în acest timp. Pe lîngă răscoalele românilor avem răscoale ale sașilor, ca cele din 1277, 1342 sau 1401—1404, și ale secuilor, dintre care cele mai importante sînt în 1417 și 1430. Dar în nici una dintre aceste răscoale nu se adeverește documentar participarea românilor din principate. În schimb, atît în răscoala sibienilor din 1382, cît și în cea a cnezilor bănățeni din 1385—1386 și a maramureșenilor din 1401, documentele vremii înregistrează fie intervenția voievozilor din principate, fie a populației din Țara Românească sau din Moldova.

După ce Ioan de Hunedoara ajunge voievod al Transilvaniei și guvernator al Ungariei, documentele vremii nu mai înregistrează cazuri de răscoale și de trecere a cnezilor români. Faptul își are explicația, deoarece în acțiunea lui politică și militară Ioan de Hunedoara se bazează tocmai pe cnezii și pe mica nobilime din Ardeal și Banat³⁸. Nu se poate nega faptul că, deși catolic, Ioan de Hunedoara era conștient de originea lui. O recunoșc atît izvoarele vremii și aveau grijă să i-o amintească adversarii lui politici, reprezentanții marii aristocrații în frunte cu familiile Cilley și Garay. De altfel în toată acțiunea lui antiotomană, Ioan de Hunedoara se bazează și pe domnii țărilor române, și în acest fapt, sub forma vasalității, realizează într-un anumit mod prima unificare a celor trei țări românești³⁹. Și Matei Corvin, în politica lui antiotomană, se bazează pe aceeași lume a cnezilor și a micii nobilimi din Banat și Transilvania de sub conducerea lui Pavel Chinezu, care, datorită faptelor lui de vitejie, este ridicat la gradul de comite al Timișoarei.

Din analiza evenimentelor narate mai sus putem trage unele concluzii care completează studiile istoricilor ce s-au ocupat pînă acum de problema unității poporului român.

Putem afirma că trecerea lui Bogdan în secolul al XIV-lea în Moldova nu reprezintă un fapt întîmplător și singular. Acțiunea lui Bogdan face parte dintr-o înlănțuire de evenimente analoge care s-au produs și înaintea lui, dar n-au fost înregistrate de istorie. În schimb, după el, istoria înregistrează cazurile similare ale cnezilor din Banat și din Transilvania, care, răscolindu-se împotriva regilor Ungariei, găsesc adăpost în Moldova și în Țara Românească. Deși măsurile de pedepsire a celor trecuți se repetă, nu au repercusiuni importante în istoria celor două principate, deoarece acești cneji aveau o pondere politică și militară mai restrînsă decît a lui

³⁸ I. D. Suciu, *Contribuția românilor din Ardeal și Banat la luptele antiotomane*, ms. în Arh. st. Timișoara, cf. și Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări istorice”, 1957 (VIII), p. 25—27.

³⁹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 58—59.

Bogdan, iar viața politică în cele două principate era mai bine organizată, domniile fiind consolidate.

La cazurile individuale ale cnezilor menționați mai sus trebuie să adăugăm faptul că în toate răscoalele românilor de peste munți amintite în această epocă se constată documentar intervenția voievozilor sau a populației din principate.

Analiza evenimentelor istorice ne dă dreptul să tragem concluzia că în veacurile XIV—XV conștiința unității etnice a poporului român se manifesta puternic în hotarele vechii Dacii.

VINĂRICIUL DOMNESC ȘI VĂDRĂRITUL

DE

V. MIHORDEA

Fiscalitatea excesivă determinată de accentuarea presiunii economice a suzeranității otomane asupra țărilor noastre a făcut ca înmulțirea dărilor să cuprindă între materiile impozabile atât produsele rezultate din munca locuitorilor, cât și mijloacele de producție. Pentru sporirea încasărilor vistieriei, dările noi care apar au în vedere fie animalele de muncă, vite și cai (văcăritul), fie pământul (pogonăritul, dare pe pogoanele plantate cu vie). Impozitele pe avere se percep de vistierie mai mult în bani, iar unele produse aducătoare de venituri mai mari și mai sigure, cum era vinul, au fost supuse la mai multe taxe, fiecare cu nume diferite¹.

Vinăriciul, numit în Moldova, o dată cu perceperea în bani, vădrărit, era în secolul al XVIII-lea darea pe vin, răspunsă de fiecare producător către câmara domnească sau către vistierie, fie că avea sau nu vie pe pământul propriu, spre deosebire de otașină (sau desetină în Moldova), care se dădea în natură sau în bani stăpînului numai de locuitorii cu vie pe moșia lui drept chirie a locului². În secolele anterioare, domnia lua în natură de la cultivatorii de vie a zecea parte din cantitatea produsă, dijma, cunoscută în Moldova tot sub numele de desetină, ca și partea datorată stăpînului moșiei, pe cînd în Țara Românească a păstrat numele neschimbat. În lista donațiilor pe care le făcea Alexandru cel Bun mănăstirii Neamț la 23 decembrie 1430 erau și „12 buți de vin din desetina de la Neamț”³. Numirea de desetină pentru dijma vinului era curentă în Mol-

¹ O dată cu trecerea la perceperea în bani a dijmii din produsul viilor, darea principală pe vin, socotindu-se pe unitatea de măsură, vadra, care în Moldova ia numele de *vădrărit*, împreună cu pogonăritul, se constată a fi dări comune ambelor principate. Ca taxe speciale, găsim în această perioadă de timp în Țara Românească două anexe ale vinăriciului: *părpărul* și *ploconul de nume*, apoi *gărdurăritul*. În Moldova erau *pircălăbia*, *vadra domnească* și *orlul stărotesc*.

² Vezi Damaschin Mioc și Maria Bălan, *Vinăriciul boieresc*, în *Studii și articole de istorie*, vol. VII.

³ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 308—309.

dova atît în prima, cît și în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. La 20 aprilie 1628 Miron Barnovschi acorda bisericii Sf. Gheorghe din Suceava încuviințarea de a vinde vin și alte băuturi fără să plătească desetină și vamă⁴. Între scutirile acordate preoților de la bisericile din Iași la 28 august același an era și „pentru desetină de stupi și de vin”⁵. Cartea lui Gheorghe Ghica din 1658 pentru scutirea de dări a doi preoți și a unui diacon ai Episcopiei Huși poruncește „desătnicilor de stupi și desătnicilor de vin” a-i lăsa nesupărați⁶. În același cuprins este repetată porunca de Eustratie Dabija în 1660⁷. Credem că la sfîrșitul secolului al XVII-lea, proporțional cu înmulțirea dărilor și cu bifurcarea materiilor impozabile, numirea de desetină a rămas numai pentru darea pe stupi⁸, pe cînd pentru vin, calculat pe baza altor criterii la impunere, s-a adoptat o nomenclatură nouă, derivată de la unitatea de măsură în care se socotea impozitul. În Țara Românească, pe toată durata orînduirii feudale documentele menționează cu termenul invariabil de vinărici sau vinărici domnesc partea care se cuvine domniei de la fiecare producător. În secolul al XV-lea, la 24 aprilie 1484, Vlad Călugărul scutea unele sate de „vinăriciul care este domnesc”⁹. În același fel, în veacul următor, cartea de întărire dată mitropoliei la 10 ianuarie 1627 de Alexandru Coconul precizează : „... Să-i fie sfintei Mitropolii vinăriciul, însă partea domnească”, de la Oreahovița și Bolboșani (Mehedintși)¹⁰. Pentru veacul al XVII-lea, cu hrisovul de la 24 decembrie 1641, Matei Basarab cedează mănăstirii Arnota „partea domnească de vinărici” din satele Dobriceni și Bărbătești¹¹.

În acest secol, mai cu seamă în a doua jumătate, se constată în Țara Românească trecerea la forma mixtă a perceperii vinăriciului, cînd, alături de luarea lui în produse, se pretindea locuitorilor a-l răspunde și în bani. Așa proceda mănăstirea Sfînta Troiță, care, obținînd mila vinăriciului domnesc din dealul Piteștilor cu cărți de la Leon-vodă în 1630¹² și de la Matei Basarab în 1648¹³ și 1651, cerea orășenilor din Cîmpulung și tuturor locuitorilor cu vii în acele părți să-și plătească zeciuială vinului

⁴ Academia R. S. România, ms. 5120, f. 5, nr. 30.

⁵ Ibidem, doc. CCXXXVII-1.

⁶ Melchisedec, *Cronica Hușilor și a episcopiei*, București, 1769, p. 39.

⁷ Ibidem.

⁸ În secolul al XVIII-lea, desetina este menționată în documente numai pentru stupi și o singură dată „de stupi și de mascuri” (T. Bălan, *Documente bucovinene*, VI, p. 36, pentru anul 1747). La 18 decembrie 1710, hrisovul lui Dimitrie Cantemir pentru scutirea preoților din Iași prevede : „Așijderile și de desetina de stupi și de goștină de oi și de mascuri și de vin și de dijma de piine” (citată de C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III-2, p. 698). La 14 martie 1736 : desetină pentru stupi (T. Bălan, *op. cit.*, IV, p. 24). În 1759 se acordă fostului mitropolit Iacov : „la desetina să aibă a scuti cinci sute de stupi, la goștină trei sute de oi, la vădrărit două mii vedre vin” (Iorga, *Documentele familiei Callimachi*, vol. I, București, 1902, p. 429). În 1795 se acordă breslei negustorilor din Iași scutire pentru „cinci sute stupi de desetina și una mic vedre vin de vădrărit” (*ibidem*, p. 478).

⁹ *Documente privind istoria României*, B, XIII—XV, p. 184.

¹⁰ *Documenta Romaniae Historica*, B, T. Rom., vol. XXI, p. 322, nr. 177. Pentru mănăstirea Tintava, poruncă la fel (*ibidem*, p. 435, nr. 269).

¹¹ Arh. st. Buc., Secția istorică, I—6.

¹² Ibidem, m-reă Radu-Vodă, XVIII-5.

¹³ Arh. st. Buc., m-reă Radu-Vodă, XVIII-5, doc. 19.

produs în via fiecăruia¹⁴. Pe lângă nevoile directe ale vistieriei, perceperea vinăriciului în bani a fost determinată și de cererea instituțiilor religioase, cărora era cedată, în tot mai multe cazuri, jumătate din partea cuvenită domniei drept milă. Prin acest mijloc, fără cheltuială de regie și riscuri, mănăstirile intrau destul de repede în posesiunea unor însemnate sume de bani, care constituiau, potrivit afirmațiilor făcute de contemporani, venitul mai însemnat decât al celorlalte produse de pe moșiile lor. În scrisoarea către mitropolitul Grigore de la 4 iunie 1764, Ștefan Bibescu biv vel clucer confirmă importanța luării în bani a vinăriciului: „Cînd lipsește de nu să iau banii vinăriciului, n-au moșiile nici un eiștiș”¹⁵. Perceperea în bani însă era mai puțin convenabilă micilor producători din sate, care-și procurau mai greu moneda de schimb, și de aceea domnia lăsa uneori la alegerea contribuabililor cum să se achite de darea vinăriciului: cu bani sau cu vin. În cartea lui Ștefan Cantacuzino pentru mănăstirea Bistrița de la 8 ianuarie 1715, ca să ia vinăriciul de la cei ce au vii la Piștești, Scoarța și Pleșești (Gorj), se precizează, pentru cei ce-l dau în natură, „tot den zece vedre una” sau, dacă unii din locuitori n-ar da vin „să aibă a plăti”¹⁶. Deoarece interesele erau diferite, domnii își împărțeau favoare între locuitori și mănăstiri, căutînd să satisfacă după preferință, la darea vinăriciului în bani sau în natură, cînd pe unii, cînd pe alții. Judecînd plîngerea mănăstirii Cîmpulung, care avea interes a lua vinăriciul în natură, fiind probabil vinul mai scump, contra locuitorilor cu vii de pe dealul Brătuleștilor, care din același motiv ofereau să-l plătească în bani, domnia hotărâște la 13 ianuarie 1715 ca egumenul să ia vinăriciul de la oricine ar avea vii în acel deal „din zece vedre de vin o vadră, însă vin, iar nu bani”¹⁷. În 1724 locuitorii din Cîmpulung care aveau vii în dealul Topolovenilor, moșia mănăstirii Nucetul, interesată să primească bani, obțin de la Nicolae Mavrocordat încuviințarea „ca să aibă de acum înainte a-și plăti vinăriciu la mănăstire cu vin, după cum scriu hrisoavele de danie acelui vinărici”¹⁸. Întărirea dată de Grigore Ghica la 4 august 1749 hrisovului mănăstirii Aninoasa impune producătorilor de vin obligația în bani numai pentru partea domnească, pe cînd pentru cea cuvenită stăpînului ca chirie a locului s-o dea în natură, precizînd că pentru vinăriciul din dealul Urecheștilor să dea fiecare locuitor cu vie „den zece vedre cu vin o vadră, însă bani, iar nu vin”. Cît privește otaștina, să ia tot „den zece vedre cu vin o vadră, însă vin, iar nu bani, după obicei”¹⁹.

Quantumul plății în bani a vinăriciului este menționat în documentele din Țara Românească începînd cu ultimul pătrar al veacului al XVII-lea. Din coroborarea acestor mărturii, care nu concordă, se constată totuși

¹⁴ Înscrisul cîmpulungenilor și al altora cu vii pe moșia m-rei Sfintei Treimi către egumenul Serafim, prin care se obligă la plata vinăriciului (ibidem, doc. 20). Pentru neînțelegerile locuitorilor din Cîmpulung cu autoritatea mănăstirească în privința obligațiilor de vinărici domnesc (cedat ei pe jumătate), să se vadă și C. Șerban, *Lupta orașenilor din Cîmpulung (Muscel) împotriva asupririlor feudale în secolele XVII—XVIII* („Studii”, 1962, nr. 4, p. 964—968).

¹⁵ Arh. st. Buc., Mitropolia București, CCCXII-6.

¹⁶ Arh. st. Buc., Mitropolia București, CCCXII-6, m-rea Bistrița, LXII—135.

¹⁷ Acad. R. S. România, ms. 3683, f. 188—189.

¹⁸ Ibidem, Sului, 6, doc. 3. Încuviințarea aceasta este întărită de Mihai Racoviță la 15 ianuarie 1743 (ibidem, doc. 27).

¹⁹ Arh. st. Buc., Mitropolia București, CCCIII-4.

că taxa vinăriciului, spre deosebire de vădrăritul din Moldova, a variat după regiuni, după dispozițiile domnilor și în funcție de abuzurile unora dintre marii dregători. În județele de margine — Mehedinți, Gorj, Vâlcea și Argeș — era obiceiul pe vremea lui Șerban Cantacuzino să se perceapă la vinărici câte 20 de bani de vadră²⁰. În tot timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, așa cum reiese dintr-o plîngere a locuitorilor adresată succesorului său, abuzurile paharnicului Cornea Brăiloiu au determinat ridicarea acestei taxe la o sumă mai mare în județele Argeș și Vâlcea, unde se întindea autoritatea lui, „stricînd obiceiul cel vechi din ceputul țării”²¹. Domnul hotărăște la 15 iulie 1715 revenirea la „vadra domnească po bani 20, precum au fost obiceiul încă mai de înainte vreme”²². Austriecii au extins această taxă a vinăriciului de 20 de bani de vadră pentru întreaga Oltenie, după cum se constată din instrucțiunile date la 24 august 1724 în privința dărilor pe avere²³. Obiceiul de a se plăti vinăriciul cu 20 de bani de vadră a continuat în regiunile amintite și în deceniile următoare. Încuviințind mitropolitului Neofit să ia tot vinăriciul de la Oreahovița și Bolboșani, Mihai Racoviță spune în cartea de la 20 februarie 1743 că „vinăriciul domnesc și otaștina să ia din douăzeci de vedre trei. Și aceste vedre să aibă a le plăti vadra pe bani doaozeci, după cum să plătește vinărici și în dealurile domnești”. Asigurînd pe cultivatori de stabilitatea taxei față de fluctuațiile pieței, domnul hotărăște ca „oricînd ar fi vinu mai scump au mai ieftin, iar ei tot cu acest preț să aibă a-l plăti”²⁴. Locuitorii care aveau vii în aceste localități au încheiat ulterior o învoială cu mitropolia în privința vinăriciului în condiții mai puțin avantajoase decît prevederile cărții domnești²⁵. Cu zăpisul de la 19 mai același an ei se angajau „a da vinărici din zece vedre o vadră, și această vadră să o plătim cu bani 30, însă vadra ne este dreaptă de ocă 12”²⁶. Fărămițarea teritorială, proprie concepției feudale, a caracterizat în evul mediu diversitatea „obiceiurilor” în viața administrativă și socială, fapt care-și găsește din plin ilustrarea în obligațiile locuitorilor din Țara Românească pentru dările legate de produsul viilor. Poruncile de reglementare a dării vinăriciului, inserate în condica prescurtată (Anatefter) a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu, arată clar cum varia obiceiul vinăriciului în raport cu regiunile viticole („dealurile”) mai însemnate. Din cercetarea cărților domnești pentru „dealul Țirgoviștei” de la 1698 și 1700, se constată că acolo vinăriciul se lua în natură, „den 10 vedre o vadră, însă vin să le ia, iar nu bani, după cum au fost obiceiul și mai denainte vreme”²⁷. Obiceiul făcea excepție numai cu preoții și diaconii ce aveau vii acolo, care plăteau în bani, cu taxă mai redusă decît dădeau alte categorii sociale în locurile unde darea

²⁰ Ibidem, CDLXXXII-3.

²¹ Judecata lui Ștefan Cantacuzino în divan la 15 iulie 1715 (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 131, nr. 63).

²² Ibidem.

²³ Arh. st. Sibiu, fond Benigni, nr. 75/204, f. 80.

²⁴ V. Mihordea și colab., *Documente privind relațiile agrare în secolul al XVIII-lea*, vol. I, p. 408—409, nr. 246.

²⁵ Producătorul care scotea din via lui o sută de vedre urma să dea, potrivit cărții domnești, 290 de bani sau 2 lei și 50 de bani. După învoială, la aceeași cantitate de vin dădea 300 de bani sau doi lei și jumătate.

²⁶ V. Mihordea și colab., *op. cit.*, p. 411—412, nr. 250.

²⁷ *Anatefterul vistieriei lui C. Brîncoveanu*, ed. Dinu C. Giurescu, extras din *Studii și materiale de istorie medie*, vol. V, p. 40, nr. 38.

nu se lua în natură²⁸. Un obicei deosebit era în „Dealul Piteștilor”. Prin cărțile domnești de la 1698 și 1704 se încuvința vinăricerilor să ia din zece vedre o vadră, „însă nu vin, ci să plătească cu bani vadra domnească, câte bani 40”²⁹, afară de preoți și diaconi, care dădeau invariabil câte 22 de bani vadra³⁰. În „Dealul Bucureștilor”, porunca domnească de la 28 iulie 1709 pentru vinărici, „cînd au dat toți”, impune cultivatorilor să dea câte 30 de bani de vadră „au popă să fie, au slujitor, au birnic, au măcar orce om ar fi”³¹. Ultima mențiune documentară de acest fel o avem în cartea pentru vinăriciul din dealul Urecheștilor, dată mănăstirii Ani-noasa de Grigore Ghica la 4 august 1749, prin care stabilește ca locuitorii cu vii în acel deal să dea la fiecare zece vedre de vin o vadră „și acea vadră să o plătească cu bani douăzeci”³². Patru ani mai târziu, în septembrie 1753, cu cartea de întărire dată aceleiași mănăstiri, tot pentru vinăriciul din dealul Urecheștilor, Constantin Racoviță modifică dajdia, hotărînd ca taxa să fie câte 4 bani de vadră, împărțită pe din două între vinăricerii mănăstirii și ai domniei³³. Neavînd posibilitatea să cunoaștem direct motivele acestei schimbări, constatăm totuși că hotărîrea domnească de a reduce taxa vinăriciului în dealul Urecheștilor la 4 bani de vadră, ca în restul țării, reflectă un aspect al măsurilor de unificare a impozitelor prin actele reformei mavrocordățești.

Plata vinăriciului câte 4 bani de vadră din care domnia miluia cu jumătate unele mănăstiri, fie că aveau sau nu pe moșiile lor vii ale locuitorilor, făcînd cealaltă jumătate venit al cămării, este menționată în izvoare pentru restul țării pînă la un timp concomitent cu taxa de 20 de bani din regiunile amintite. La 10 februarie 1743 Mihai Racoviță acorda schitului Petrari vinăriciul domnesc de la 28 de locuitori orașeni din Rîmnicu-Vilcea cu vii în dealul Troianului³⁴. Hrisovul este întărit de Grigore Ghica la 11 iunie 1749, cu completarea ca năstavnicul, împreună cu vinăricerii domnești și mănăstirești, să strîngă „banii vinăriciului ce iaste să plătească acei dajnici de o vadră de vin câte bani 4 și poclonul, i să aibă a lua dintr-acei bani sfîntul schit de vadră câte bani doi, după cum au avut obicei mai înainte, iar vinăricerii domnești să aibă a lua iarăși câte bani doi de vadră și poclonul”³⁵. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, drept rezultat al reformei lui Constantin Mavrocordat, unificarea taxei de vinărici a cuprins toate regiunile țării. La 1 septembrie 1753 Constantin Racoviță porunceă vinăricerilor din Romanai, Vilcea și Gorj, acolo unde mai înainte se lua câte 20 de bani de vadră, să respecte încuvințarea dată mănăstirii Bistrița de a lua vinărici din localitățile specificate „cîte 2 bani de vadră și pîrpîrul după obicei”, iar ei, din aceleasi locuri, „cîte 2 bani de vadră și cu poclonul de nume”³⁶.

²⁸ „Și să aibă o luare și de la popi și diaconi vinărici de vadra domnească cîte bani 20” (*ibidem*, p. 52, nr. 56).

²⁹ *Analefterul*, p. 41, nr. 41.

³⁰ „Însă preoții și diaconii, cîți vor avea vii în dealul Piteștilor, să aibă a-și plăti vinăriciul lor de vadra domnească cîte bani 22” (*ibidem*).

³¹ *Ibidem*, p. 54, nr. 58.

³² Arh. st. Buc., Mitropolia București, CCCIII-4.

³³ *Ibidem*, CDLXXIX-8.

³⁴ Acad. R. S. România, XCIV-20.

³⁵ *Ibidem*, doc. 23.

³⁶ Arh. st. Buc., m-reă Bistrița, LXIII-265.

Izvoarele narative care vorbesc de plata vinăriciului în bani sînt *Istoria Țării Românești* a lui Mihai Cantacuzino ³⁷, scrisă la sfîrșitul celui de-al treilea pătrar al veacului al XVIII-lea, *Memoriile* lui Bauer asupra Țării Românești ³⁸ și *Istoria generală a Daciei* a lui Dionisie Fotino ³⁹, redactată la începutul veacului următor. Aceste izvoare, în ciuda micilor deosebiri de detaliu, se aseamănă între ele, avînd uneori o informație comună, iar alteori se documentează unul din altul, reducîndu-se, în esență, la unul singur. Vorbînd despre măsurile luate de Constantin Mavrocordat referitor la vinărici cu ocazia reformei sale fiscale, Mihai Cantacuzino spune că, „pe timpul cînd se făceau hrisoavele cele mai vechi de milă, vinăriciul era cîte doi bani de vadră”, lăsînd a înțelege că situația aceasta era unică și a durat pînă la reformă. „Constantin Mavrocordat mai pe urmă l-a făcut 4 bani și mai apoi 5 bani”. Mănăstirile, care după hrisoave aveau dreptul la vinăriciul întreg, luau numai doi bani, iar ceilalți trei îi lua cămăra domnească. Altor mănăstiri le-a dat hrisoave să primească din vinărici cîte o sumă determinată de bani ⁴⁰. Bauer știe că taxa vinăriciului era o para, adică trei bani de vadră ⁴¹, iar Dionisie Fotino, urmînd pe Bauer, spune că vinăriciul era 3 bani și prin reformă s-au adăugat „la vinărit cîte șase bani de vadră”⁴². În rezumat, pentru problema vinăriciului, izvoarele narative, scrise de autorii lor pe baza amintirii și a informației despre starea existentă la data redactării, pe care o proiectează uneori și asupra trecutului, nu pot spune nimic precis asupra timpurilor mai îndepărtate și nu ajută la rezolvarea deosebirilor constatate în relațiile actelor de cancelarie, dar lămuresc într-o măsură înțelegerea faptului că reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat a determinat unificarea diferitelor „obiceie” înregistrate în hrisoavele domnești și că această unificare nu s-a făcut dintr-o dată, avînd nevoie de oarecare timp ca să devină fapt împlinit.

Unele greșeli strecurate în actele de cancelarie referitoare la vinărici vin în aceeași măsură să îngreuiereze înțelegerea faptelor, mărînd confuzia pentru cercetătorul neavizat. În instrucțiunile date vinăricerilor la 29 august 1746, Constantin Mavrocordat scria : „Să ia din zece vedre o vadră, după obicei, atît din dealurile cele domnești, cît și din dealurile mănăstirilor . . . și vadră domnească să o plătească cu bani 40”⁴³. Aceeași cifră o găsim și în cartea de încuviințare dată două săptămîni mai tîrziu, la 16 septembrie, preoților de la bisericile domnești : „să-și ia vinăriciul după obicei, precum îl lua și mai nainte vreme, însă din zece vedre o vadră, și vadră domnească să o plătească cu bani 40”⁴⁴. Deși documentele sînt originale și cifrele exacte în ceea ce privește grafia lor, avem de-a face cu o greșeală a copistului, care a scris 40 în loc de 4, repetînd formula în amîndouă actele. Dovada o face încuviințarea de la 5 septembrie 1748 dată de Grigore Ghica acelorași preoți de la bisericile domnești să ia

³⁷ *Istoria Țării Românești*, trad. de Sion, București, 1863.

³⁸ *Memoires historiques et geographiques sur la Valachie*, Frankfurt, 1778.

³⁹ Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. de Sion, București, 1860, 3 vol.

⁴⁰ *Istoria Țării Românești*, p. 20 și 54.

⁴¹ *Mémoires Historiques*, p. 82. Părerăa lui Bauer este reprodusă în memoriul boierilor munteni către Caterina a II-a (*Arhiva Românească*, I, p. 215).

⁴² *Istoria generală a Daciei*, vol. III, p. 211 și 318.

⁴³ Arh. st. Buc., m-reă Cîmpulung, LX—120.

⁴⁴ *Ibidem*, Mitropolia, CV—10.

vinăriciul de la locuitorii care le dau lor, „precum au dat și au și anțărt . . . adecă să ia de vadră pe bani trei, iar vinăricerii po bani unul”⁴⁵. Că vinăriciul nu a fost atunci 40 de bani de vadră ne mai arată și încuviințarea de la 3 iulie 1749, dată tot de Grigore Ghica mitropoliei, să aibă a lua, ca și în trecut, vinăriciul din mai multe regiuni ale țării „ce iaste ca să plătească dajnicii cei ce vor avea vii într-acile dealuri, de o vadră de vin cîte bani 4”⁴⁶. Tot așa de puțin clară este și anaforaua veliților boieri către domn de la 25 octombrie 1763, referitoare la modalitatea luării vinăriciului de către mănăstiri care, după ce menționează două cărți de vinărici date de Șerban Cantacuzino mănăstirii Argeș cu 20 bani vadră, spune în concluzie că aceste mărturii invocate confirmă „vechiul obicei al țării” de a se plăti cîte 4 bani de vadră, lăsînd să se înțeleagă că reforma lui Constantin Mavrocordat nu a cutezat să schimbe nimic⁴⁷. „Obiceiul țării” de a se plăti vinăriciul în afară de anexe cîte 4 bani de vadră, generalizat de reforma lui Constantin Mavrocordat, s-a continuat aproape fără nici o schimbare sau fluctuație pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea⁴⁸. Deoarece veniturile cîmării la acest capitol se măreau pe măsura înmulțirii populației țării și a numărului cultivatorilor de vii, vinăriciul a rămas în Țara Românească darea cea mai constantă a „epocii fanariote”. Abia în secolul următor, prin anaforaua veliților boieri către domn de la 16 iulie 1813, se propunea ca „pentru oareșcare puțin ajutor al vistieriei” să se mărească numai în cursul aceluia an taxa vinăriciului⁴⁹.

În Moldova, desetina a continuat să formeze darea percepută în natură — sau, poate, uneori și în bani — pe durata celei de-a doua jumătăți a veacului al XVII-lea. Mărturiile documentare în această privință, deși laconice, nu lasă nici o îndoială că această perioadă de timp a fost, ca și în Țara Românească o stare de tranziție către forma nouă de impunere a produsului viilor de la începutul veacului următor, vadrăritul, pentru care știrile se exprimă cu claritate și nu dau loc la nici un echivoc. Împrejurările în care vistieria Moldovei a renunțat să mai utilizeze în nomenclatura dărilor termenul de desetină pentru impunerea produsului viilor, continuînd să-l folosească numai pentru darea pe stupi, nu pot fi altele decît măsurile de reformă fiscală luate de Antioh Cantemir în a

⁴⁵ Ibidem, doc. 29.

⁴⁶ Ibidem, CCCXXX—7.

⁴⁷ Arh. st. Buc., Mitropolia, CDXXXII-3.

⁴⁸ Prin cartea domnească de la 18 aprilie 1766, Scarlat Ghica întărea mănăstirii Argeș încuviințarea de a lua din vinărici cîte 2 bani și pîrpărul după obicei, din suma de 5 bani de fiecare vadră din viile de pe mai multe dealuri, iar restul, „între care iau și poclonul de nume”, să-l ia vinăricerii. „Poclonul” de nume era un ban de vadră (Arh. st. Buc., Episcopia Argeș, XLIII—15). La 5 septembrie 1772, divanul, întărind privilegiul mănăstirii Aninoasa pentru vinăriciul din dealul Urecheștilor, preciza că taxa „e de vadră de vin po bani patru” (ibidem, Mitropolia, CCCIII—12). În 1775 Alexandru Ipsilante hotăra ca mănăstirea Bucovățul să ia milă de vinărici din mai multe locuri cîte 2 bani de vadră (N. Iorga, *Legături descoperite de d. M. Beza cu mănăstirea Meteorele din Tesalia* (An. Acad. Rom., 1934, extras, p. 19). La 8 octombrie 1782 Nicolae Caragea întărea încuviințarea de vinărici a mănăstirii Tismana: 4 bani de vadră și poclonul de nume (Al. Ștefulescu, *Tismana*, București, 1909, p. 416). La 16 august 1793 Alexandru Moru zi întărea mănăstirii Tismana vinăriciul din mai multe dealuri: „cîte 2 bani de vadră . . . atît din viile cele vechi, cît și din viile ce se vor face de atum înainte . . . într-aceste dealuri” (ibidem, p. 461).

⁴⁹ Documente referitoare la fiscalitatea din Țara Românească, nr. 295.

doua domnie, care se păreau contemporanilor destul de radicale. Predecesorul său, Constantin Duca, stabilise în 1700, concomitent cu perceperea desetinei, și o taxă de doi bani pe vadră asupra vinului comercializat⁵⁰. Ca rezultat al acestei dispoziții și al altor considerente, după o experimentare de câțiva ani, vistieria a trecut la noua formă de percepere, în bani, a dării pe produsul viilor.

Ioan Neculce, consemnând în cronică inovațiile în materie de fiscalitate ale lui Antioh Cantemir, relatează: „Făcu și obicei în țară, carei n-au mai fostu, cîte 2 bani de vadră de vin”⁵¹. Nicolae Costin este mai explicit în privința termenului adoptat de vistierie: „Într-această toamnă (1705) s-a izvodit și vedritul pe vin în toată țara unde sint vii, de au dat toți⁵² cîte 2 bani de vadră, care acest obicei au purcesu de atunci ca un pojaru viilor⁵³. Calificînd inovația domnească drept o măsură nouă și aducătoare de nemulțumiri, cronicarii nu spun că, de fapt, aceasta era continuarea în bani a desetinei luate în natură, despre care nu se mai vorbește după reforma fiscală a lui Antioh Cantemir. Transformarea desetinei vinului în vadrărit, care se va lua pe viitor numai în bani, a fost o cerință imperioasă a vistieriei, la care domnul, deși ar fi încercat să se opună, a trebuit până la urmă să consimtă. Neculce notează că „mult s-au apărat Antiohi-vodă și nu vrea să fac acest obicei, numai nu pute, că-l tot îndemna Panaiotache și Ilie vistiernicul”⁵⁴. Hotărîrea ezitantă a lui Antioh Cantemir a fost adoptată cu entuziasm de succesorii săi, care au împămîntenit în vistierie vadrăritul ca pe una dintre dările pe avere dintre cele mai sigure și mai producătoare, continuată cu acest nume pînă la Regulamentul organic, cu variații în decursul timpului numai la taxa de impunere pe unitatea de măsură⁵⁵. La foarte scurt timp după punerea lui în aplicare, vadrăritul a fost ridicat de Mihai Racoviță în a doua domnie (1707—1709) de la 2 la 4 bani de vadră⁵⁶. Redus de Nicolae Mavrocordat în 1714 la 2 bani⁵⁷, vadrăritul va fi încasat, începînd cu a treia domnie a lui Mihai Racoviță (1716—1726), iarăși cîte 4 bani de vadră pînă în a doua jumătate a secolului.

În așezămîntul fiscal al lui Constantin Mavrocordat din octombrie 1741 este specificată taxa vadrăritului de 4 bani numai pentru moldoveni :

⁵⁰ „S-au mai scornitu pe vinu cîte 2 bani pe vadră cine pre cîte buți au avutu, însă numai în târgu în Iași, la neguțători și la tirgoveți” (Neculai Costin, în *letopiseșe*, II, p. 46).

⁵¹ I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovii*, București, 1955, p. 238.

⁵² I. Neculce spune însă că „da numai țărani, dar boierii și mazilii, de la aga în sus, nu da” (*ibidem*).

⁵³ Nicolae Costin, *Letopiseșul* ..., în *Cronicle României*, ed. M. Kogălniceanu, vol. II, București, 1872, p. 52.

⁵⁴ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 238.

⁵⁵ Spre deosebire de Țara Românească, unde compartimentarea feudală a format regiuni, cu obiceiuri și prețuri diferite la plata vinărieiului, în Moldova vadrăritul — impus de sus, prin dispoziție domnească, în mod uniform — se încadra în „obiceiul țării”.

⁵⁶ „Mai adaos-au și cîte 2 bani de vadră de vin, să de cîte 4 bani țărani, dar nu boierii” (I. Neculce, *op. cit.*, p. 243). Nicolae Costin precizează că „2 bani dă cel ce vinde și doi bani cel ce cumpără, iar carele nu vinde plătește singur acei 4 bani de toată vadră” (*Letopiseșe*, II, p. 52; cf. și Arh. st. Buc., m-reă Doljestei, X—60).

⁵⁷ Axinte Uricarul spune că „într-aceia toamnă fiind vadrăritul cîte 4 bani de vadră, au rădicat Nicolae-vodă 2 bani și au rămas ca să dea numai cîte 2 bani ... și au dat Dumnezeu dar au ieșit tot aceia sumă cit ieșisă și în anul cel trecut, cînd era de vadră 4 bani” (*Letopiseșe*, vol. II, p. 166 și 170). Reducerea vadrăritului la 2 bani de vadră este menționată și în *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p. 187.

„Oamenii străini ce au vii în țară să dea cîte 6 bani de vadră”⁵⁸. De asemenea, vîstieria înțelegea să tragă folos și de la vinurile aflate în tranzit prin Moldova, impuse la cîte 2 bani de vadră⁵⁹. După unele urcări și reveniri din timpul domniei lui Constantin Racoviță⁶⁰, vădrăritul se stabilizează prin hrisovul lui Grigore Callimachi de la 15 octombrie 1763 la 8 bani de vadră⁶¹ pînă la sfîrșitul veacului, taxă care atunci însemna dublul celei din Țara Românească. Instrucțiunile lui Alexandru Callimachi de la 15 septembrie 1795, date boierilor vădrari, comunică hotărîrea sfatului de obște ca, în „afară de cîte opt bani vechi de vadră, obicinuitul vădrărit, și afară de cîte un ban nou de vadră, banul millii, să aibă a mai lua vădrarii cîte doi bani noi de toată vadra de la toți acei care sînt hotărîți prin ponturi a plăti vădrărit”⁶². Adaosul era impus numai în acel an spre a se cumpăra o casă pentru reședința domnească⁶³.

Reglementarea respectării dispozițiilor referitoare la vinărici a făcut necesară mai mult ca oriunde intervenția domniei, care, în speciul din timpul lui Constantin Brîncoveanu — dat fiind că în Țara Românească obiceiurile difereau după regiuni —, a stabilit prin porunci sancțiuni drastice pentru cei ce s-ar fi sustras sub diferite pretexte de la plata sumelor datorate sau, scutiți fiind, ar fi ascuns vinuri străine între ale lor. Această reglementare a fost adoptată și de administrația austriacă a Olteniei, care, în plus, căutînd să dirijeze în adîncime viața economică, a extins preocuparea și asupra timpului cînd era permis a începe culesul viilor. Instrucțiunile numitei administrații de la 24 august 1724 pun în vedere locuitorilor pentru culesul viilor ca „viile cele de la vale și grădinile să înceapă de la 1 septembrie, iar cele de la munte să înceapă de la săptembrie 14”. Se prevedea, pentru cei ce ar fi început culesul mai devreme, sancțiunea de a plăti „vinăriciul îndoit și să dea gloabă cîte 5 florinți nemțești pentru neascultarea lor”⁶⁴. În această provincie, supravegherea evaziunii la locurile de producție era dată în seama gărdașilor, care erau ținuti solidari cu făptuitorii cînd se descopereau infracțiuni la plata vinăriciului. Porunca de la 13 august 1725 prevedea sancționarea acelor gărdași, dovediți că au înlesnit producătorilor sustragerea de la plata dării, proporțional cu cantitatea de vin descoperită că a fost dosită cu știrea sau îngăduința lor⁶⁵. Alte preocupări, legate de disciplina, siguranța și supravegherea moralității în timpul culesului viilor, erau date în seama vinăricerilor. Ele lipsesc aproape total în Moldova, unde administrația

⁵⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 309, nr. 674.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Cartea lui Constantin Racoviță de la 11 septembrie 1751 pentru vădrăritul viilor mitropoliei dela Vlădiceni spune ca să se ia „cîte 8 bani -vechi de vadră ce iaste miluire sfintei mitropolii (Arh. st. Buc., Mitropolia Moldovei, III—5). În cartea dată mănăstirii Cetățuia la 1752, același domn spune ca „să aibă egumenul... a lua de la toți cîte 4 bani vechi de vadră” (*Uricarul*, vol. II, p. 124).

⁶¹ Arh. st. Buc., ms. 630, f. 25—26, publicat în *Uricarul*, vol. I, p. 293, și comentat de Melchisedec, *Cronica Romanului*, vol. II, București, 1814, p. 87.

⁶² Acad. R. S. România, *Documente*, CXCV—145.

⁶³ Arh. st. Buc., Suluri, nr. 48.

⁶⁴ Arh. st. Sibiu, fond. Benigni, ms. L. 204/1—5, f. 80 v.

⁶⁵ „Așijderea și pentru gărdașii care-i vor rîndui dumnealor dijmarii, de vor dovedi c-au făcut gărdașii vreun meșteșug cu niscai oameni, le-au dat voie să ascunză niscai vinuri, dovedindu-i, să-i globească și gărdașii împreună cu acei ce au ascunsu, adică cît vin va fi ascunsu acei oameni, cu atîta să se globească și gărdașii, fiindcă cu îndeminarea gărdașilor au ascunsu...” (*ibidem*, f. 106 v).

insera stereotip în instrucțiunile date vădrarilor numai sancțiuni pentru producătorii scutiți care ar fi primit vinuri străine între ale lor.

Scutirile de această dajdie atît în Moldova, cît și în Țara Românească reveneau în principiu reprezentanților de frunte ai clasei dominante, iar plata ei integrală era suportată numai de masa contribuabililor birnici⁶⁶. Scutiri parțiale, pe cîte un număr de vedre, aveau breslele fiscale, precum și străinii, asimilați cu funcțiile lor rangurilor de boierie. Aplicarea scutirilor a variat însă, de la o epocă la alta și în funcție de nevoile de bani ale domniei, în fiecare din cele două țări. Din cercetarea cărților domnești pentru vinărici aflăm că în vremea lui Constantin Brîncoveanu scutiri aveau acei boieri cărora „le-au dăruit alți răposăți domni și domnia-mea pămînturi cu hrisoave”⁶⁷. Dintre breslași se bucurau de scutiri cei care aveau un cens mai ridicat la impunerea la fisc⁶⁸. Porunca de la 1 septembrie 1698 pentru vinăriciul dealului Tîrgoviștei nu scutește pe nimeni de această dajdie : „Să-și dea fiecare vinăriciul, veri fie boieri, au slujitori, au negustori, au birnici, măcar ce om ar fi”⁶⁹. În 1701 vinăriciul era plătit de toată lumea, cu excepția boierilor care aveau hrisoave domnești⁷⁰. Dar și hrisoavele de scutire puteau fi anulate cînd vistieria se afla în căutare de expediente pentru obligații față de puterea suzerană. În porunca de la 27 august 1701, Constantin Brîncoveanu hotărăște să se „ia vinărici de la cei iertați cu cărți iscălite, căci estimpu dau toți, fiind al treilea an la înnoirea domniei”⁷¹. Diferitele categorii de slujitori pierdeau privilegiul scutirii cînd vinăriciul dintr-o regiune era făcut milă instituțiilor religioase. La 14 noiembrie 1700 Constantin Brîncoveanu poruncește „călărașilor de la Tîrgu-Jiului și alți slujitori”. Egumenul de la Bistrița s-a plîns „cum că, avînd și voi vii în dealul Pișteștilor, care iaste dat de pomană sfintei mănăstiri, voi nu vreți să vă dați vinăriciu duple cum iaste obiceiul, zicînd că sînteți slujitori, ce nu veți da vinărici. De care lucru, de ar fi acel deal pe seama domniei, cum au fost mai înainte, atunce voi v-ați scuti, n-ați da vinărici. Iar fiind dat de pomană sfintii mănăstiri, nu să poate scuti nimeni”⁷². Succesorii lui Brîncoveanu, obligați prin poziția lor a ține seama în mai mare măsură de opinia boierilor în actele de guvernare, au respectat aproape totdeauna obiceiul scutirii feudalilor, cu anumite ranguri, de plata vinăriciului. În porunca de la 23 decembrie 1756, Constantin Mavrocordat reproșează vinăricerilor că nu au respectat la scutiri obiceiul cunoscut tuturor : „Pentru care ne-am mirat domnia-mea cu ce socoteală o faceți aceasta și, după cum vedem că urmați, păsemne n-ați putut pricepe ceea ce să cuprinde în ponturile domnii-mele, care vi s-au dat la mină, că este hotărît să urmați după vechiul obicei al țării ce au fost de baștină..., care va să zică să scutească și breasla mazililor”⁷³.

⁶⁶ Mărturiile documentare infirmă părerea autorilor „vinăriciului boieresc”, precum că „țărării dependenți dădeau vinăriciul stăpînului moșiei în virtutea drepturilor de imunitate ce acesta deținea” (*Studii și articole de istorie*, VII, p. 128).

⁶⁷ *Anatefterul* ..., ed. D. Giurescu, extras, p. 40, nr. 38.

⁶⁸ Plăteau vinăriciul în 1701 : „negustorii, cei care nu vor ajunge... numele lui sigur la unghi 8 ... ; „sutașii, „cei ce nu vor ajunge, iar numele lui sigur într-un an ughi 30” ; slujitorii, „cei ce nu vor ajunge numele lui singur la un sfert, unghi 6” (*ibidem*, p. 52, nr. 55).

⁶⁹ *Ibidem*, p. 40, nr. 38.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 52, nr. 56.

⁷¹ *Ibidem*, p. 51—52, nr. 55.

⁷² Arh. st. Buc., m-reă Bistrița, LXIII—274.

⁷³ Arh. st. Buc., m-reă Bradul, I—50.

Imprecizia acestei dispoziții arată că, atît în practica vinăricerilor, cît și în hotărîrile domnilor, interpretarea „obiceiului țării” avea o accepție elastică, determinînd ca limita de jos a rangurilor boierești care se bucurau de scutire să fie variabilă. În ponturile pentru vinărici pe anul 1786, scutirile se referă la mitropolie, episcopii și „mănăstirile cele mari”, boierii de toate treptele care se fac „cu caftan”, feciorii și jupînesele văduve ale acestora ⁷⁴, fără să cuprindă și pe mazili. Principial, scutirea boierilor și a mănăstirilor stătea la baza respectării obiceiului. Cînd acesta era călcat, cum a făcut Ștefan Racoviță în 1764, privilegiatii protestau cu vehemență. Banul Mihai Cantacuzino spune cu această ocazie că „de cînd este Țara Românească boierii și mănăstirile această dajdie n-au dat” ⁷⁵. Cînd via boierească intra în mila vreunei mănăstiri pentru vinărici, stăpînul era obligat să plătească doi bani de vadră beneficiarului, scutit fiind numai de partea domnească. În această privință, scrisoarea de la 1708 a episcopului de Rîmnice către doi mazili care nu voiau să dea vinărici schitului Slătioara pe considerentul că sînt boieri spune „că n-ați dat numai voi această rînduială, ci și mănăstiri și boieri și alții și nimeni nu stă împotriva a nu-și darea vinăriciul unde au avut obicei” ⁷⁶. Anafora veliților boieri către domn de la 23 octombrie 1763 referitoare la modalitatea luării vinăriciului dă către mănăstiri, sprijinită pe cărți domnești din vremea lui Șerban Cantacuzino, arată în concluzie: „Pentru care, cercețînd, ne-am adevărit atît din hrisoavele răposaiților domni, cît și noi știm vechiul obicei al țării că iaste: măcar și boier mare, de va avea vie în poporul mănăstirii, să-și dea mila mănăstirii de vinărici doi bani de vadră și să se scutească de cei doi bani ce rămîn în partea domnească” ⁷⁷.

În Moldova, afirmația categorică a lui Ioan Neculce pentru anul 1705 că la vădrărit „da numai țărani, dar boierii și mazilii de la aga în sus nu da” ⁷⁸, arată din partea domniei o preocupare asemănătoare cu cea din Țara Românească de a menaja clasa conducătoare. Deosebirea consta numai în ceea ce privește conținutul scutirii. Pe cînd în Țara Românească privilegiatii aveau în principiu scutire totală de orice cantitate de vin produsă în via lor, în Moldova scutirile erau date pe un anumit număr de vedre, calculat în raport cu rangul deținut în ierarhia socială, mergînd în ordine descrescîndă pînă la boierii din ultima treaptă care aveau acest drept și străinii asimilați lor. Sămile de vistierie din veacul al XVIII-lea consemnează nominal aceste scutiri cu numărul de vedre încuviințat fiecărui membru al clasei conducătoare. Lista variază de la 2 000 de vedre

⁷⁴ „Mitropolia, amîndouă episcopiile și mănăstirile cele mari cu metoacele lor, d-lor veliții boieri sau al doilea sau al treilea pînă la boierimea cea din urmă ce se face cu caftan și feciorii de boieri i jupînesele văduve ce li vor fi stălut bărbații pînă la cea mai din urmă boierie cu caftan, vinăriciu să nu plătească” (V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. III, București 1892, p. 628).

⁷⁵ *Genealogia Cantacuzinilor*, București, 1902, p. 150.

⁷⁶ N. Iorga *Studii și documente*, vol. XVI, p. 205, nr. XXX. La 11 ianuarie 1714, Ștefan Cantacuzino dădea încuviințarea mănăstirii Aninoasa pentru cei ce au vie în dealul Urecheștilor: „Pentru că fiind vinăriciul din dealul acesta închinat la mănăstirea Aninoasa, de la o seamă de vreme incoace unii dintr-înșii nu vor să-și dea vinăriciul, ci stau împotriva, făcîndu-să unii boieri mazili, alții sutași, alții cămărășei, alții căpitani, iuzbași, ceași, și, cumpărînd vie de la cei ce da vinărici, ei nu vor să dea... Unde sînt închinat la mănăstiri, dau cu toții măcar și viile lor să fie” (Arh. st. Buc., Mitropolia, CDLXXIX—3).

⁷⁷ Arh. st. Buc., CDXXXII—3.

⁷⁸ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 238.

(mitropolia) pînă la 50 de vedre (vtori armaș)⁷⁹. În mod excepțional domnii acordau și scutiri mai mari. Dacă Grigore Ghica, la 15 noiembrie 1736, scutea iezuiților veniți în Moldova ca profesori două sute de vedre de vădrărit⁸⁰, același domn, prin cartea de la 30 iulie 1741, acorda Catrinei, soția răposatului Miron Donici, clucer, rămasă „jupîneasă săracă și neavînd nici o chiverniseală ca să poată ține casa”, printre altele, și scutire pentru „12 000 vedre de vin de vădrît”⁸¹, cea mai mare scutire menționată în documente, dacă nu cumva ar putea fi o greșală de redactare a cărții domnești. Scutirile acestea, așa cum le menționează sama vistieriei pe 1776, se ridicau în acel an la 34 000 de vedre⁸². În ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, probabil sub influența stărilor de lucruri din Țara Românească, s-a aplicat în Moldova și scutire totală de vădrărit pentru o parte a boierimii, a clerului superior și unele categorii de slujitori. Prin hrisovul de la 1 septembrie 1783, Alexandru Const. Mavrocordat, căutînd „a păzi în stare bună și în cinste pe toate acele blagorodnice niamuri boierești mai ales pe acele care din întîmplarea vremilor se află în cădere și uitare desăvirșită”, dispunea scutirea lor integrală la dările pe avere, printre care era și vădrăritul: „...Să fie de acum înainte desăvirșit nesupărați”. Urmau să fie cuprinși în aceste categorii „preasfințitul mitropolit al țării, iubitorii de Dumnezeu episcopi de pre la scaune..., toți blagorodnicii boieri și giupînesile văduve”, înțelegînd prin aceasta pe boierii cu slujbe efective. Urmau apoi boierii fără slujbe care ajunseseră o dată la rangul de „vel”. Hrisovul mai cuprindea, de la categoria boierilor, și pe aceia care, chiar dacă nu ajunseseră să obțină rangul de „vel”, dar „se trag d'n niamurile acele boierești alese și știute”, o indicație vagă care probabil c-a fost precizată prin cărți domnești individuale trimise beneficiarilor. Din categoria slujitorilor beneficiau de avantajele hrisovului logofetii de vistierie, vel căpitanii de darabani, vornicii de poartă, diecii de vistierie, diecii de divan, vel căpitantul de Iași, poroșnicul și polcovnicul⁸³.

Vinăriciul, în natură sau în bani, era adunat de slujbași recrutați din rîndul foștilor dregători, numiți în Țara Românească *vinăriceri*, iar în Moldova la început *desetnici*, apoi *vădrari*. Cărțile de vinărici eminate de la Constantin Brîncoveanu investeau pe vinăriceri cu largi atribuții administrative și judecătorești în cuprinsul regiunii viticole unde erau repartizați pe tot timpul cît dura încasarea dării: a) obligau la darea vinăriciului pe toți locuitorii care aveau vii în „popoarele” regiunii; b) luau vinăriciul îndoit de la oricine era dovedit că are vinuri nedecarate; c) erau datori să pună paznici în toată regiunea spre a nu se comite stricăciuni prin vii de oameni sau de vite și închideau vitele aflate slobode prin vii, obligînd pe stăpînii lor să plătească o taxă pentru a fi eliberate, plătiind și stricăciunile făcute⁸⁴. Serviciul de ordine era trecut tot pe seama lor, pentru care fapt li se conferea, pe un timp limitat, o adevărată imunitate. „Să aibă a căutare slugile boierilor domnii-mele de curvii,

⁷⁹ Arh. st. Iași, tr. 1768, op. II, 2018 nr. 1, p. 88 verso.

⁸⁰ Acad. R. S. România, ms. rom. 237, f. 425.

⁸¹ Ibidem, f. 427 v.

⁸² Ibidem, Documente, CMXIC a-1, f. 18. În N. Iorga, *Documente și cercetări asupra situației economice și financiare a Principatelor române*, București, 1900, p. 158. este trecut la acest capitol, din greșală, 14 000 de vedre.

⁸³ Arh. st. Iași, Documente, IXL a-13. O copie a acestui hrisov se află la Arh. st. Buc., ms. 630, f. 37.

⁸⁴ Cartea d' vinărici de la 1 septembrie 1698 (*Aștepteru'*, p. 40 nr. 38).

de hoții și de alte gîlcevi ce s-ar face pe deal, să-i judece și care va cădea de vină să-i globească și să le facă certare fieștecăruia după vina lui”⁸⁵. În cursul veacului al XVIII-lea obișnuindu-se ca vinăriciul să fie adunat nu numai în regie (în „credință”), dar și prin darea lui la licitație, nu s-a mai simțit nevoia de atribuții așa de largi date vinăricerilor din partea domniei, ocupată cu cercetarea multelor jalbe de la locuitori împotriva abaterilor de la instrucțiuni pe care ei le săvîrșeau. Acolo unde vinăriciul dintr-o regiune era făcut „milă” instituțiilor religioase, care primeau jumătate din dare, vinăricerii erau dublați de reprezentanții mănăstirești cu aceleași atribuții și împreună procedau la întocmirea tabelelor în dublu exemplar cu numele locuitorilor posesori de vie⁸⁶, luînd fiecare parte cîte doi bani de vadră. Unii locuitori, individual sau în colectiv, ca în cazul orășenilor din Cîmpulung, obțineau cărți domnești prin care li se preciza, printre altele, și modalitatea luării vinăriciului : „Să aibă a plăti orășenii vinărici domnesc din zece vedre o vadră și otaștina pămîntului după obicei, și, după ce se va scoate vinăriciul domnesc în țară, apoi să le ia otaștina..., iar pentru putinele de struguri ce vor face pentru treaba caselor lor să nu să supere”⁸⁷. La 22 septembrie 1786 Nicolae Mavrogheni face cunoscut tuturor locuitorilor care au vie că, pentru a stăvili abaterile de la instrucțiuni și asupririle ce li se fac de către vinăriceri, nu a mai arendat vinăriciul domnesc, hotărînd să trimită oameni vechi și credincioși ca să-l strîngă „cu credință”, avînd dispoziție a nu năpăstui pe nimeni⁸⁸.

În Moldova, mențiunile documentare despre vadrări sînt rare și se referă numai la pagubele suferite de ei la adunatul dării. Pentru anul 1763, cînd s-a dat în licitație, sama vistieriei menționează la capitolul scăderi : „150 lei vadrări de la ținutul Fălciului, din paguba ce au avut... 1018 lei 90 bani, pagubă ce s-au arătat din vadrărit ot ținut Tutovii”⁸⁹... O sumă mai mare este menționată mai departe, cu unele detalii, tot în acest scop : „2493 lei 80 bani, ci-au arătat dum. boierii vadrări ci-au cumpărat slujba vadrăritului într-acest an la Cochii Vechi, că au avut pagubă din slujbă de la ținutul Putnii”⁹⁰. La 4 mai 1793 Mihail Suțu poruncește lui Arghirie Cuza biv vel sârdar, ispravnic de Vaslui, să se prezinte la divan spre a da socoteală de 1 554 de lei și 63 de bani, care-au ieșit pagubă la slujba vadrăritului dintr-un ținut luată la licitație împreună cu biv vel comisul Constantin Costachi⁹¹. Vadrăritul era adunat, ca și vinăriciul, prin licitație⁹² în anii cu recoltă mai slabă și „în credință,”⁹³

⁸⁵ *Ibidem* În cartea de la 27 august 1704, domnul poruncește: „Egumcnii care au vinărici în deal să nu se amestece la judecări și alte gîlcevi, care sînt obicinuite de le caută vinăricerii” (*ibidem*, p. 52, nr. 55).

⁸⁶ Arh. st. Buc., Episcopia Argeș, XLIII—16.

⁸⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 315, nr. XCII.

⁸⁸ Arh. st. Buc., ms. nr. 15, condică domnească, f. 18 v—19.

⁸⁹ Arh. st. Iași, tr. 1768, op. II, 2018, nr. 1, p. 98.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Acad. R. S. România, Documente, CIV—116.

⁹² În 1763 (Arh. st. Iași, tr. 1768, op. II, 2018, nr. 1, p. 98), în sama vistieriei pe 1776 se spune : „S-au vîndut slujba vadrăritului din anul acesta la Cochii Vechi” (Acad. R. S. România, ms. CMXIX a.1, f. 18; vezi și N. Iorga, *Documente și cercetări*, p. 158).

⁹³ Sama vistieriei pe anul 1786; „slujba vadrăritului fiind dată în credință” (Bibl. centrală universitară Iași, ms. VI/24, f. 1; N. Iorga, *op. cit.*, p. 4). La fel în sama vistieriei pe 1792 (N. Iorga, *Documente și cercetări*, p. 59).

atunci cînd prognosticurile asupra abundenței produsului viilor dădeau speranțe divanului domnesc să presupună că darea va aduce sume mai mari în vistieria țării. Dregătorii mai însemnați, care — spre deosebire de vinăriceri și vădrari, numiți în fiecare an — aveau în mod permanent legătură cu slujba vinăriciului sau a vădrăritului, erau în Țara Românească *marele paharnic*⁹⁴, *armașul cel mare*⁹⁵, iar în Moldova *marele logofăt* și *marele vistier*⁹⁶, *marele paharnic*⁹⁷, *paharnicul al doilea*⁹⁸, *pivnicierul*⁹⁹ și *starostele de Putna*¹⁰⁰. O parte din veniturile lor personale proveneau din taxele pe produsul viilor.

Adunarea dării pe vin a dat loc, așa cum era și de așteptat, la săvîrșirea multor abuzuri din partea slujbașilor, determinînd ca locuitorii să adreseze plîngeri la domnie sau, în unele cazuri, să-și facă singuri dreptate. Contra marelui paharnic Cornea Brăiloiu, care le-a mărit pentru avantajele sale personale taxa de vinărici, se plîngeau locuitorii din Vîlcea și din Argeș lui Ștefan Cantacuzino la 15 iulie 1715¹⁰¹. Față de procedeul egumenului de la Bistrița, care lua vinăriciul de la Ocele Mari, cultivatorii de vii nu reclamă la domnie, dar se opun să răspundă către mănăstire zeciuala

⁹⁴ Marele paharnic avea „de la satele păhărniceilor, de la cămănărit cite 2 bani și de la vinărici vedre de vin” (banul Mihai Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, București, 1863, p. 58). Din județele Vîlcea și Argeș, marele paharnic primea o mie de vedre de vin din vinărici, predat în podgorie de către vinăriceri. Hotărîrea lui Ștefan Cantacuzino de la 15 iulie 1715 spune: „Iar pentru mîia de vedre de vin ce iaste obiceiul de la vel paharnic dintr-aceste 2 județe, așa s-au socotit să-i rînduiască vinăricerii să-i aducă vinul aici în București, după cum au fost obiceiul cel vechi, și, mergînd omul dumnealui vel paharnic, să ia vin de unde-i va plăcea și el să-l aducă în București” (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 131).

⁹⁵ Marele armaș lua „de la vinărici 1 000 vedre vinu și de la gărdurăritul Rîmnicului și Buzăului” (Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 59). Dionisie Fotino (*Istoria generală a Daciei*, III, p. 294) menționează la venitul marelui armaș „200 de lei de la sărdăritul sau gloaba vitelor ce intră prin vii în județul Rîmnic”, adică de la gărdurărit. De la vinărici, în vremea lui, marele vistier din Țara Românească primea suma de 2 000 de lei (*ibidem*, p. 281). Indicațiile date de Baucr (*Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt, 1778, p. 64—67) cu privire la veniturile marelui paharnic și marelui armaș sînt mai puțin clare.

⁹⁶ Marele logofăt, potrivit hrisovului dat de Matei Ghica la 23 noiembrie 1754, lua, printre altele, și de la vădrărit cite 3 lei de pungă (*Uricarul*, II, 1889, p. 276). Deși marele vistier nu este indicat în menționatul hrisov cu venit de la vădrărit, el capătă de la această slujbă cite 500 de lei pe an prin condica de orînduiri a lui Grigore Ghica în 1776 (N. Iorga, *Studii și documente*, XXII, p. 13). În sama vistieriei pe 1776, la capitolul vădrărit se vorbește de „avaetu dum. vel logofăt, cite trei lei de pungă, pe sama cumpărăturii și ... 500 lei avaeu dum. vel vist.” (N. Iorga, *Documente și cercetări*, p. 158).

⁹⁷ Despre marele paharnic, Dimitrie Cantemir spune că pe vremea lui era „șeful podgorenilor din toată Moldova”, avînd „administrarea ținutului Cotnari” (*Descrierea Moldovei*, 1936, p. 142). În 1754 el lua cite un leu nou de bute de la vinul intrat în Iași, precum și 2/3 din jumătate din ortul stărostesc de la Putna (*Uricarul*, II, p. 277 și 278).

⁹⁸ Paharnicul al doilea „poartă de grija viilor domnești care sînt la Huși” (Cantemir, *op. cit.*, p. 147). În 1754, silit să renunțe la cota de vădrărit din viile de la Huși, este repartizat să ia a treia parte din jumătatea ortului stărostesc de la Putna (*Uricarul*, II, 280; Melchisedec, *Cronica Hușilor*, p. 37).

⁹⁹ Funcția pivnicierului nu-i destul de clar precizată în mărturiile documentare cunoscute pînă acum. Melchisedec îl crede a fi ajutor al paharnicului al doilea (*Cronica Hușilor*, p. 38). Pentru veniturile lui, condica administrativă a lui Constantin Mavrocordat menționează: „Pentru venitul ce are pivnicierul din viile de la Odobești, a neguțătorilor, cite 2 potronici de pogon” (N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 228, nr. 146).

¹⁰⁰ Starostele de Putna lua o taxă specială pe vinurile din viile de la Odobești și din cu-prinsul ținutului, numită *ort stărostesc*. În 1754 starostele pierde jumătate din acest venit în folosul celor doi paharnici (*Uricarul*, II, 280).

¹⁰¹ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 131, nr. 63.

cuvénită. La 17 ianuarie 1743 domnul se adresează locuitorilor, muștrîndu-i pentru atitudinea lor : „V-ați pus împotrivă și n-ați vrut să vă supuneți poruncii domnești ca să vă dați fieșticare vinăriciul după obicei, ci încă v-ați sculat cu gilceavă de ați bătut pe călugărașul ce au fost rînduit ca să strîngă vinăriciu”¹⁰². Toate poruncile domnești deveneau neputincioase față de diversitatea mijloacelor întrebuintate de vinăriceri, care, cu toate că la plecarea pe teren primeau instrucțiuni precise asupra modului cum trebuia să-și îndeplinească misiunea, procedau cum găseau de cuviință, nesocotind orice dispoziție menită să asigure respectarea obiceiului cunoscut de fiecare în regiune. La supravegherea vinăricerilor erau mobilizați și alți reprezentanți ai administrației, cu scopul de a face ca la domnie să fie îndreptate cît mai puține plîngerî din partea celor năpăstuiți. La 29 septembrie 1781, Alexandru Ipsilanti porunceă ispravnicilor de județe să supravegheze ca vinăricerii să se conformeze instrucțiunilor date la cumpărarea slujbei : „Iată de iznoavă strașnic vă deșteptăm și vă poruncim foarte să fiți cu priveghere și cu ochii deschiși la această și să nu așteptați tocmai după ce vor face ei năravul lor și vă vor veni lăcuiitorii cu jalbi, atunci să faceți îndreptare, ci mai înainte să purtați grija a nu putea să facă cele obicinuite ale slujbașilor”¹⁰³. Domnul prescrie fiecărui ispravnic planul de luptă contra inamicului intrat în județul pe care-l administra : „Și într-adîns să aveți printr-ascunsu oameni rînduiți, cum și înșivă să ispițiți, să cercetați, să înconjurați dealul ca să vedeți apucăturile și urmările slujbașilor și să nu-i îngăduiți a încărcă nici la zece una, nici două cu nume de obicei, nici alt necaz sau cheltuială să nu facă cît de puțină locuitorilor”¹⁰⁴.

În Moldova lucrurile se petrec la fel. Vădrării sînt arătați în jalbele locuitorilor ca unii care încălcă regulile stabilite din timpuri mai vechi pe bază de obicei, precum și instrucțiunile primite de la domnie în momentul cînd și-au luat slujba în primire. În prima lui domnie (1726—1732), Grigore Ghica restabilește obiceiul vrîncenilor, încălcat de reprezentantul administrației în județ, de a nu plăti ort stărostesc pe vinurile ce le ridică de la vii și le duc la casele lor¹⁰⁵. Pentru că ispravnicii făcuseră un obicei mai nou de a pune cu sila să se vîndă vinurile lor prin sate, în proclamația de la 23 iulie 1753, pe care Matei Ghica o dă locuitorilor Moldovei pe ținuturi, îi asigură că acest lucru nu se va mai întîmpla în viitor¹⁰⁶. Ceea ce apăsa însă mai tare la luarea vădrăritului asupra producătorilor de vin era *năpasta*, legalizată în mod arbitrar de vădrari, de a lua la fiecare zece vedre două în plus. Determinat de nenumărate plîngerî din partea locuitorilor, Constantin Racoviță, cu hrisovul de la 20 august 1756, interzice să se mai pună la vădrărit „năpastă la zece vedre două”, hotărînd ca vasele de vin să se măsoare cu cotul de fier, avînd la capete bouri domnești, „care cot este făcutu de pre măsura cotului muntenescu și nu aruncă

¹⁰² Arh. st. Buc., m-rea Bistrița, LXII—247.

¹⁰³ Ibidem, ms. 8, f. 418 v.

¹⁰⁴ Ibidem, f. 419.

¹⁰⁵ Acad. R. S. România, ms. rom. 237, f. 483 v.

¹⁰⁶ *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p. 671. Lucrurile au rămas în continuare la fel, determinînd pe Grigore Callimachi la 15 oct. 1763 să dea o nouă dispoziție în acest sens (*Uricarul*, I, p. 295).

năpastă”¹⁰⁷. Abuzul vădrărilor era prea adânc înrădăcinat ca să dispară la o simplă poruncă domnească. După mazilirea lui Constantin Racoviță, năpasta a continuat ca și mai înainte. Il constată cartea lui Grigore Callimachi de la 15 octombrie 1763 pentru reglementarea vădrăritului, arătând că vădrării luau nestingheriți la fiecare zece vedre două în plus. Pe lângă aceasta, ei măsurau vinul producătorilor cu vadra cea mai mică, starostească, nu domnească, după cum se seria în instrucțiuni. Grigore Callimachi interzice și el năpasta, stabilind ca cei ce au vii să plătească numai vădrăritul cîte opt bani vechi de vadră, iar vadra să fie de zece ocale¹⁰⁸. Abuzurile vinăricerilor nu erau îndreptate numai împotriva țărănilor producători ai vinului. Înfruntarea dintre reprezentanții clasei feudale pe tema vinăriciului ne-o arată jalba egumenului de la Bistrița către domn de la 12 septembrie 1792 împotriva biv vel vistiernicului Constantin Știrbei, care, luînd la licitație vinăriciul din Oltenia, printr-o nouă și arbitrară împărțire a „popoarelor” de pe moșia mănăstirii a făcut să i se oprească o sumă de bani din mila de vinărici ce i se cuvenea¹⁰⁹. Starea aceasta de lucruri, cu toate încercările unor domni din secolul al XVIII-lea de a o remedia, a continuat pe toată durata orînduirii feudale ca un corolar al structurii medievale al sistemului financiar al țării. Un memoriu anonim din primele decenii ale veacului al XIX-lea referitor la neajunsurile administrației și remedierea lor spune cu privire la darea vinăriciului că „cele mai mari abuzuri se fac la acest husmet”. Autorul arată că abuzurile se comit atît la măsurătoare, încercînd la calculat pînă la o treime volumul real al vaselor, cît și la luarea banilor, obligînd pe locuitori să dea pînă la 15—20 de parale de vadră în loc de 5 bani, cît era atunci taxa oficială¹¹⁰. Autorul crede că în decursul timpului, pentru a lua mai mulți bani la licitația dării, domnia îngăduia luarea năpastei. Măsurile pe care le propune spre îndreptarea situației sînt cele experimentate fără rezultat de Constantin Racoviță și de Grigore Callimachi în Moldova și de Alexandru Ipsilanti în Țara Românească — interzicerea de a se mai lua năpastă la zece vedre două — și inspecțiuni dese pe teren pentru prinderea vinăricerilor în flagrant delict, pedepsindu-i¹¹¹.

Venitul pe care-l aducea vinăriciul și vădrăritul în cămara domnească sau în vistieria țării, după împrejurări, era în raport direct cu felul recoltei anuale de vin : cînd recolta era proastă, încasările la această dajdie scădeau și domnia cu greu găsea cumpărători la licitația impunerei produsului pe vii. Însemnările unui martor ocular despre iarna anului 1739—1740, care a fost grea, arată că „au degerat viile, de aceea a fost lipsă de vin, încît la vădrăritul țării nu s-a strîns nici a douăsprezecea parte din

¹⁰⁷ Acad. R. S. România, documente, LXVI—36 ; Arh. st. Buc., ms. 630, f. 17—18 ; *Uricarul*, II, p. 71 ; N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 159, nr. 108.

¹⁰⁸ Arh. st. Buc., ms. 630, f. 25—26 ; *Uricarul*, I, 293 ; Melchisedec, *Cronica Romanului*, vol. II, p. 87.

¹⁰⁹ Arh. st. Buc. m-rea Bistrița, LXIV—306.

¹¹⁰ La 5 decembrie 1815, ispravnicii de Olt fac cunoscut noului vistiier că locuitorii din Drăgănești s-au împotrivit la dare a vinăriciului, deoarece vinăricerii le pretind mai mult decît este legiuit (*Documente privind fiscalitatea din secolul al XVIII-lea*, vol. I, Țara Românească, nr. 359, manuscris).

¹¹¹ *Memoriu asupra perioadei din Istoria românilor, 1774—1786*, București, 1893, p. 592—593.

ce s-a luat în alți ani”¹¹². Totalul sumelor contabilizate de administrația centrală a fiecărei țări a fost înscris anual în registrele vistieriei, din care însă nu s-au păstrat decât câteva pentru Moldova, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pentru Țara Românească nu se cunosc pînă acum decât mențiunile din izvoarele narative și o singură samă de vinărici pe anul 1797 referitoare la județul Mehedinți, unde se poate vedea că acolo s-au adunat 504 908 vedre¹¹³ sau echivalentul lor în bani. Izvoarele narative, care, cum am arătat, au toate aceeași sursă, dau cifra vinăriciului Țării Românești — și aceasta numai pentru unii ani — aproape la fel, cu foarte mici diferențe. Banul Mihai Cantacuzino spune că între 1738 și 1769 vinăriciul a dat invariabil pe fiecare an cite 45 900 de lei¹¹⁴. Generalul Bauer dă pentru anul 1759 suma de 47 500 de lei¹¹⁵, pentru 1765 și 1766 suma de 36 993 de lei¹¹⁶, iar pentru anul 1767, la fel cu Mihai Cantacuzino, suma de 45 900 de lei¹¹⁷. Deputații munteni, printre care era și autorul *Istoriei Țării Românești*, care s-au dus în Rusia în 1770, răspund în scris la întrebările ce li s-au pus cu privire la veniturile țării că „vinăriciul, ce se ia din veniturile țărănești cite 5 bani de vadră, afară de milele mănăstirilor, care începe a se strînge de la sfîrșitul lui septembrie, ajunge și pînă la una sută de pungi de bani”¹¹⁸, adică 50 000 de lei. La începutul secolului următor, Dionisie Fotino, reproducînd autorii menționați, spune și el că în 1767 „vinăriciul aducea 45 900 lei”¹¹⁹.

Pentru Moldova, în lipsa izvoarelor narative, cifra vadrăritului anual ne este păstrată în câteva sămi de vistierie, mărturii de mai mare importanță. În sama vistieriei pe 1763, încheiată la 20 ianuarie 1764, această dajdie este menționată la suma de 106 250 de lei, la care se mai adăugau 2 250 de lei „vama cazacliilor”¹²⁰. Deputații moldoveni plecați în Rusia la 1770 au raportat, la cererea autorităților țariste, că vadrăritul era în 1769 în sumă de 106 110 lei¹²¹. Cifrele acestea, de peste o sută de mii, se mențin și pe viitor. În sama vistieriei pe 1776 se menționează vînzarea la licitație a vinăriciului pentru suma de 120 000 de lei¹²², în 1786, adunat „în credință”, scade la 101 161 de lei și 76 de bani¹²³, iar în 1792, adunat

¹¹² *Cronica Ghiculeștilor*, p. 499.

¹¹³ Acad. R. S. România, Documente, XXXIX — 80. Reprodus în parte și în N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, p. 162, nr. 116.

¹¹⁴ *Istoria Țării Românești*, p. 52.

¹¹⁵ *Mémoires historiques et géographiques...*, p. 94.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 91 și 82.

¹¹⁷ General Bauer, *op. cit.*, p. 82.

¹¹⁸ *Arhiva românească*, vol. I, Iași, 1860, p. 215.

¹¹⁹ Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, vol. III, București, 1860, p. 318—319.

¹²⁰ Arh. st. Iași, tr. 1768, op. II, 2018 nr. 1 p. 88. Reprodus, cu unele nepotriviri de cifre, în N. Iorga, *Documentele familiei Callimachi*, p. 100.

¹²¹ *Arhiva românească*, I, p. 146.

¹²² Acad. R. S. România, ms. CMXIX a-1, f. 18; N. Iorga, *Documente și cercetări...*, p. 158.

¹²³ Biblioteca centrală universitară Iași, ms. VI/24, f. 4. Se arată în această samă că totalul sumei vadrăritului a fost adunat din șase județe: Putna (56 632 de lei și 48 de bani), Tecuci (17 273 de lei și 112 bani), Covurlui (8 967 de lei și 56 de bani), Tutova (5 473 de lei și 88 de bani), Fălciu (6 432 de lei și 72 de bani) și Iași (6 381 de lei 111 bani). La fiecare județ este menționat numele vadrărilor.

tot „în credință”, saltă la 119 749 de lei ¹²⁴. Pentru perioada de la începutul secolului al XIX-lea, Dionisie Fotino spune că vădrăritul aducea vistieriei suma de 140 000 de lei pe an ¹²⁵.

Comparând cifra dării pe produsul viilor din fiecare țară, se observă diferența în proporție de două-trei ori mai mare în favoarea vistieriei moldovenești. Acest mare decalaj nu poate fi explicat numai prin cultivarea pe mai mare suprafață a viței de vie în Moldova în raport cu Țara Românească. Credem că explicația trebuie căutată și în alte considerente: taxa vădrăritului mai ridicată decît la vinăricii începînd cu anul 1763, faptul că pentru o mai bună gospodărire a dajdiei vistieria determina domnia să cumpere uneori cu bani vinul de care avea nevoie pentru consumul la curte ¹²⁶, dar mai cu seamă că scutirile și „milele” erau distribuite cu mai mare largheță în Țara Românească. Acolo s-a ajuns în decursul vremii ca mai toate mănăstirile, pe lângă scutirea de vinăricii a vinului din viile proprii, să aibă și „milă” de 2 bani la fiecare vadră din vinăriciul plătit de orice cultivator, indiferent de rangul lui social, cu vie pe moșiile lor ¹²⁷. „Milă”, în proporții mai mari, aveau unele mănăstiri de peste hotare. La 27 iunie 1784 Mihail Suțu întărea mănăstirii Vlah Serai din Constantinopol „mila” de vin de la 27 de sate din Romanai și de la 89 din Gorj, cu obligația de a servi o subvenție anuală unui duhovnic de la spitalul din Terapia ¹²⁸. Aceleași mănăstiri îi întărea la 1798 Constantin Hangerli vinăriciul domnesc dintr-o sută de sate din județele Romanai, Vilcea și Gorj ¹²⁹. Informația documentară ajunsă pînă la noi nu ne dă posibilitatea să calculăm în totalitatea ei „mila” de vinăricii și vădrărit pe care an de an, de-a lungul veacurilor, bugetul fiecăruia dintre cele două principate o repartiza, împreună cu alte înlesniri, pentru întreținerea mănăstirilor și a vieții cultural-religioase din țară și de peste hotare. O idee aproximativă ne putem face dacă ținem seama că din cele 504 908 vedre, cît reprezenta vinăriciul din Mehedinți în 1797, milele mănăstirilor erau de 105 710 vedre ¹³⁰, adică 22 %. Mai concludent este cazul din timpul celei de-a doua ocupații austriece a Olteniei, cînd din această singură provincie, suprimînd milele și scutirile, ocupanții au scos pe vinăricii în intervalul de la 8 noiembrie 1789 și pînă la 31 octombrie 1790 suma de 43 300 de piaștri, adică aproape vinăriciul din Țara Românească întreagă, fără mile și scutiri ¹³¹.

¹²⁴ N. Iorga, *Documente și cercetări* ..., p. 59.

¹²⁵ Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 341.

¹²⁶ În *Sama Vistieriei Moldovei* pe 1763 se menționează la scăderi 155 lei 100 bani vădrăritul pe 1 700 vedii vin ce s-au făcut cu bani pentru trebuința beciului gospod: 1 550 vedii vin de la Odobești, 150 vedii vin ot Huși” (Arh. st. Iași, tr. 1768, cp. II, 2018, nr. 1, p. 88 verso).

¹²⁷ Mențiuni de „milă” de vinăricii acordată mănăstirilor Găiseni, Cășcioare, Radu-Vodă (Arh. st. Buc., ms. 705, f. 376, 377 și 475 v), Argeș (ibidem, Episcopia Argeș, LXIX—33), Bistrița (ibidem, m-rea Bistrița, LXII—133), Arnota (ibidem, m-rea Arnota, XVIII—84), Mărculești (ibidem, m-rea Bradul I—33), Episcopia Rîmnic, (Academia R.S.R., XCIV—14), Cîmpulung (ibidem, ms. 3683, f. 188).

¹²⁸ Humuzaki, *Documente*, VII, p. 516—518.

¹²⁹ Marcel Romanescu, *Urmc românești la Stambul*, București, 1932, anexă, copie fotografică nepaginată.

¹³⁰ Acad. R. S. România, *Documente*, XXXIX—80.

¹³¹ M. Popescu, *Contribuția Olteniei la războiul ruso-austro-turc dintre anii 1787—1792*, în *Arhivele Olteniei*, 1930, p. 307.

ANEXE ALE VINĂRICIULUI ȘI VĂDRĂRITULUI

Spre deosebire de vădrărit, care, ca dajdie mai nouă, a fost impusă de domnie uniform pe toată țara cu o singură taxă, luarea vinăriciului era însoțită de două anexe, care nu mergeau la cămară sau la vistierie: *părpărul*, venit al uneia dintre dregătorii, și *ploconul de nume*, luat de vinăriceri.

Părpărul a fost la început o taxă pe produse comercializate, fie că ele se vindeau într-un anumit loc, fie că se pregăteau în vederea comercializării¹³². Cuvântul părpăr vine de la *perpera*, monedă bizantină de aur curat¹³³. Prin evoluție, în decursul vremii, termenul a ajuns ca în secolele XVII—XVIII să fie folosit numai pentru a indica una dintre cele două anexe ale vinăriciului. În tot acest timp, taxa a rămas aproape neschimbată și se percepea socotindu-se pe unități mai mari decât vadra: câte 12 bani de bute și 6 bani de putina cu struguri¹³⁴. În unele documente apar și formule combinate pentru părpăr, probabil ca rezultat al unei învoielii mai vechi intrată în obicei, cu plata mai redusă la buți și la putine, dar cu adăugirea altor articole imposabile. Hotărîrea pe care o dă Ștefan Cantacuzino la 17 ianuarie 1715 pentru vinăriciul mănăstirii Cimpulung stabilește ca locuitorii cu vii de pe dealul Brăduleștilor să plătească părpărul „de bute pă bani 6 și de berbeniță po bani 4 și de slomnă (cramă) pă bani 12 și chiria de vadra de vin pe bani 3 și în zece ani să dea zece buți noao”¹³⁵. Cîteodată domnia acorda scutire de darea părpăritului unor categorii de contribuabili cu obligații fiscale mai mari la haraci¹³⁶. Mihai Cantacuzino spune că sumele adunate din părpărit în județele Rîmnice și Buzău reveneau spătarului al doilea, pe cînd cele din județul Săcuieni erau luate de armașul al doilea¹³⁷. Relatarea este confirmată de documente¹³⁸.

Ploconul de nume, prin care la origine se înțelegeau alimentele date în natură pentru masa vinăricerilor și furajul pentru hrana cailor cît umblau cu măsuratul vaselor și încasarea¹³⁹, devenise o taxă personală

¹³² P. P. Panaitescu și colab., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, Bucur și 1957, p. 367.

¹³³ Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, p. 110—111.

¹³⁴ În 1709 „părpărul de bute cite bani 12 și de berbeniță cite bani 6” (*Analefterul...*, p. 54 nr. 58); în 1730 „de bute de vin cite bani 12 și de berbeniță de stejar și de brad cite bani 6” (*ibidem*, p. 99, nr. 215); în 1769 Mihai Cantacuzino spune: „cite 12 bani pentru fiecare bute și cite 6 bani pentru putina cu struguri” (*Istoria Țării Românești*, p. 57).

¹³⁵ Acad. R. S. România, ms. 3683, f. 188—189. În privilegiul cimpulungienilor, reînnoit de Mihai Racoviță la 15 ianuarie 1743, această taxă este simțitor redusă: „Pentru părpăr să aibă a da de cramă po bani 12, iar pentru putinele cu struguri ce vor face pentru treaba caselor lor să nu-i supere” (Acad. R. S. România, Sului 6, doc. 27).

¹³⁶ În 1709 plăteau toți contribuabili cu vii, „afară de sutași și den neguțitorii, care va ajunge numele singur la haraci ughi 6, și de cămarășelul, care va ajunge nume singur la haraci ughi 8, și de slujitorul, care va ajunge numele singur la ughi 4” (*Analefterul...*, p. 54 nr. 58).

¹³⁷ *Istoria Țării Românești*, p. 58.

¹³⁸ Cartea de la 26 septembrie 1730 dată „boiarilor domnii-mele al doilea spathar ca să fie volnici... să-și ia părpăritul din județul Buzău și din județul Slam-Rîmnice, venitul dregătorilor de la toți cîți plătesc vinărici domnescu” (*Analefterul...*, p. 99, nr. 215).

¹³⁹ La 19 mai 1743 țărani din Bolboșani se învoiesc a plăti ploconul 54 de bani, „însă numele bani 24 banița de orz, bani 24 azima, puil de găină bani 6” (*Documente privind relațiile agrare în secolul al XVIII-lea*, vol. I, p. 411—412, nr. 250).

în bani, plătită de fiecare locuitor o dată cu vinăriciul și pârșărul. În secolele XVII—XVIII pînă la reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat, ploconul, afară de unele excepții determinate de învoeli speciale¹⁴⁰, era plătit la fel, pe categorii de locuitori. Birnicii plăteau 30 de bani, slujitorii 15 și preoții 12 bani¹⁴¹. În Oltenia, ocupată în 1718, austriei, menținînd taxa de 30 de bani pentru birnici și 12 bani pentru preoți, „cameraliști” și aleși, au adăugat în plus doi bani pentru „răvașul de nume”¹⁴². Reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat a modificat modalitatea de luare a ploconului. În cărțile de vinărici de la 29 august și 16 septembrie 1746 se află formula identică : „Și să aibă a lua poclonul de la tot omul care plătește vinărici, însă de la cei ce vor face numai zece vedre pînă la 120 de vedre să ie de vadră cîte un ban ... iar de la 120 de vedre în sus, de ar face cît de mult, să ie de tot numele cîte taleri”¹⁴³. Generalul Bauer spune că reforma fiscală ar fi fixat ploconul mai întîi la o jumătate de para de vadră pentru cantitatea pînă la 120 de vedre și la 4 parale (12 bani) tot ce depășea acest număr de vedre, iar apoi taxa ar fi fost dublată în 1747 și triplată în 1761¹⁴⁴, afirmații neconfirmate de documente.

Taxele speciale în Moldova legate de circulația vinului în general și numai tangențial de vadrărit erau : 1) *pîrcălăbia*, care se lua la trecerea vinului prin tîrguri, cîte 2 potronici (20 de bani) de car. În 1741 Constantin Mavrocordat a dispus reglementarea acestei taxe spre a se reveni la obiceiul vechi, deoarece pîrcălăbii, prin abuz, pe lingă bani luau și cîte o cantitate de vin¹⁴⁵ ; 2) *vadra domnească*, din vile de la Odobești, socotită pe fiecare cramă¹⁴⁶ și dată numai de țărani. În 1756 Constantin Racoviță scutește pe mazili și pe negustori de această dare, care li se pusese prin călcarea obiceiului, motivînd că asupra vinului erau multe obligații : „vadrărit și obiceiul stărostesc, și camănă, bezmăn, buour și loc agesc și pîrcălăbii și leu de bute”¹⁴⁷ ; 3) *ortul stărostesc*, care era taxa pe vinul ce se transporta din podgoria Odobești, cîte o vadră de fiecare cramă, pînă

¹⁴⁰ În afară de invoiala pentru vinărici a locuitorilor din Oreavița și Bolboșani, citată în nota precedentă, la 20 mai 1705 Constantin Brincoveanu stabilea pentru mănăstirea Titireciul „poclonul de nume po bani 12” (Arh. st. Buc., ms. 705, f. 308 v.). În cartea lui Ștefan Cantacuzino de la 31 mai 1714 dată Episcopiei Rîmnic se precizează „poclonul de nume pe bani 33” (Acad. R. S. România, XCIV—14), iar în hotărîrea de la 15 iulie 1715 stabilește ploconul la 12 bani, atît pentru preoți, cît și pentru slujitori (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 131).

¹⁴¹ Cărțile de vinărici de la 1698 (*Anatefterul*, p. 41 nr. 40), 1700 (*ibidem*, p. 52, nr. 56), 1704 (*ibidem*, p. 51 nr. 55) și 1709 (*ibidem*, p. 54 nr. 58) au formulă identică.

¹⁴² Arh. st. Sibiu, ms. 75/204, f. 80.

¹⁴³ Arh. st. Buc., Mitropolia, CCV—7.

¹⁴⁴ General Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, p. 82.

¹⁴⁵ „Avînd obicei pîrcălăbii de luoa osăbit di cei doadzăci de bani ... și cîte doao ocă de vin de bute ... Iar măriia-sa Constantin-vodă au stricat acel obicei rău, să nu mai fie... ce numai să ie pîrcălăbii drept pe obicei cît doi potronici de car...” (I. Neculce, *Letopiseșul*, 1955, p. 404).

¹⁴⁶ Poruncă domnească dată în octombrie 1742 starostelui de Putna, „cu un pivnicer ce s-au trimis de aice pentru vinul gospod ce iaste obicei de să ia, cîte o vadră de cramă”, să-l aducă (N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 393, nr. 1400). În 1763 Grigore Callimachi hotărîște ca „după vechiul obicei... vadra domnească numai de la Odobești să se ia” (*Uricarul*, I, p. 294).

¹⁴⁷ *Uricarul*, II, p. 32.

la Trotuș, luată în folosul numai a starostelui de Putna la început, iar de la 1754 înainte și a vel paharnicului și a paharnicului al doilea ¹⁴⁸.

În strinsă legătură cu darea pe produsul viei a existat și una pe pământul care se cultiva, numită *pogonărit*. Această dare a fost înființată de Eustratie Dabija în Moldova¹⁴⁹, de unde a trecut apoi în Țara Românească. Considerat de înșiși cei ce o aplicau ca o dare nedreaptă, întrucât se impunea pământul cînd exista o impunere pe recoltă, pogonăritul a fost, alături de vîcărit, inventat tot de fiscalitatea domnilor moldoveni, darea cea mai criticată, cu cele mai multe desființări solemne și tot atîtea repuneri, pînă în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Scutirile de pogonărit, acordate de preferință instituțiilor religioase¹⁵⁰, constituie dovada că, în ciuda declarațiilor pe care le făceau și a angajamentelor luate, domnii nu erau întru totul convinși de necesitatea suprimării acestei dări. Motivînd că pogonăritul este de „mare stricăciune țării”, deși l-a aplicat un număr de ani, Nicolae Mavrocordat hotărăște desființarea lui la 20 decembrie 1713¹⁵¹. Trecînd în Țara Românească în 1716, același domn îl aplică în noua lui reședință cu mare strășnicie. Pogonarii au ordin să execute fără milă pe contribuabili. Iordache, căpitan de Buzău, s-a împrumutat de la turci și a plătit viile lui Boicu Bosic de pogonărit¹⁵². În toamna anului 1728, domnul poruncește pogonarilor din ținutul Săcuieni să ia vinurile locuitorilor care nu și-ar plăti pogonăritul la vreme și să le vîndă spre a împlini banii fiscului pe această dajdie¹⁵³. În Moldova, pogonăritul a fost repus de succesorii celui ce l-a desființat și l-au aplicat în continuare, cu excepția intervalului de timp cît a ținut reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat pînă la domnia lui Matei Ghica. Acesta, deși în proclamația dată locuitorilor țării la 23 iulie 1753 vorbește de pogonărit ca de o dajdie dintre cele mai supărătoare¹⁵⁴, condamîndu-l în

¹⁴⁸ *Ibidem*. p. 277, 278 și 280. În 1763 Grigore Callimachi, informînd că „de la o vreme începe să întînsă a acel obicei de lua vadra stărostească din tot ținutul Putnii”, hotărăște ca „vadra stărostească să să ia după vechiul obicei ... de la Odobești și pînă la Trotuș, iară pe aiurea din ținutul Putnii să nu se mai ia” (*Uricarul*, I, p. 294).

¹⁴⁹ C. C. Giurescu. *Istoria românilor*. III. 2, p. 679.

¹⁵⁰ La 30 aprilie 1712, Nicolae Mavrocordat scutește mănăstirea Sf. Vineri de „pogonărit de vin” (Acad. R. S. România, DCXXXIII—136); la 5 iunie 1735 Constantin Mavrocordat scutește mănăstirea Mera de pogonărit pentru 20 de pogoane (*ibidem*, ms. 237, f. 367 v). La 15 noiembrie 1736, Grigore Ghica scutește pe ieziții din Moldova, printre altele, și de 20 de pogoane de pogonărit (*ibidem*, ms. 237, f. 425). În Țara Românească, Matei Ghica scutește la 28 aprilie 1733 biserica Gheormei Banul din București de pogonărit pe 15 pogoane (Arh. st. Buc. m-rea Bradul, I—47). Un caz de scutire acordată stăpînilor laici: Grigore Ghica scutește la 20 iulie 1741, printre altele, pe Catrina, soția răposatului Miron Donici Clucer, „și de pogonărit pă 18 pogoane de vie” (Acad. R. S. România, ms. 237, f. 427 v).

¹⁵¹ Arh. st. Iași, Documente, XXXI—2, cf. și cronica lui Axinte Uricarul, în *Lelopisele*, II, p. 166.

¹⁵² Arh. st. Buc., Episcopia Buzău, X—86.

¹⁵³ *Ibidem*, Episcopia Argeș, LXIX bis—42. Acordînd o reducere parțială unor mănăstiri, Nicolae Mavrocordat spune într-o scrisoare din 1727 către capuchehaielele sale de la Constantinopol că egumenul de la Sfîntul Gheorghe „pogonăritul l-au plătit pe an cu iertarea unei jumătăți de leu la pogon, pe cînd altă dată îl plătea cite doi lei” Hurmuzaki, XIV-2, p. 943, nr. DCCCCXV).

¹⁵⁴ „... Este o mare nedreptate să plătească cineva și pogonărit, fiind destul vădrăritul pe care fiecare îl plătește potrivit cu rodul viei sale... Recunoscînd dar noi această nedreptate, am hotărît să ridicăm cu totul pogonăritul..., vom scoate și hrisov, pentru ca după aceasta să nu mai fie” (*Cronica Ghiculeștilor*, p. 671).

cuvinte aspre, îl aplică trei ani în șir, hotărîndu-se abia în 1755 ca să-l desființeze¹⁵⁵. După ce domnii următori l-au repus iar, hrîsovul lui Grigore Callimachi de la 15 octombrie 1763 pentru desființarea pogonăritului¹⁵⁶ pare a se considera ultima mențiune documentară a acestei îndeletniciri domnești. O formulă care să țină seama atît de nevoile vîstieriei, cît și de cererea contribuabililor a fost adoptată în Țara Românească, unde experiențele s-au oprit la desființarea pogonăritului numai pentru locuitorii țării, rămînînd în vigoare dajdia pentru străini și înstrăinații plecați în raiale, de unde veneau clandestin spre a-și cultiva viile, fără a avea vreun contact cu vîstieria. În această privință este semnificativă porunca lui Scarlat Ghica de la 2 august 1759 dată lui Matei paharnic și Constantin căpitan, trimiși în județul Teleorman. Domnul le spune că, deoarece atunci s-a scos dajdea pogonăritului pentru viile pe care le au în țară locuitorii din raiana Giurgiu, ardelenii și alți străini, să oblige pe cultivatorii care le au în acel județ să-și plătească darea, cîte doi lei vechi de pogon¹⁵⁷. Cu privire la înstrăinați, porunca domnească precizează: „Iar cei ce au fost oameni de țară și s-au înstrăinat de șad printr-alte țări și vinu numai de-și lucrează și-și culegu viile, de la aceia să ia pogonăritul îndoitu, adică de pogon cîte taleri patru vechi”¹⁵⁸.

Cu toate că și în Moldova a fost o preocupare a domniei pentru îngrădirea viilor în podgorii, prin dispoziții date la început pîrcălabilor¹⁵⁹, dregătorilor de ținuturi, apoi ispravnicilor, *gărdurăritul*, ca instituție, a existat numai în Țara Românească, dar și acolo, ca un obicei medieval format pe bază de trebuințe locale, a funcționat numai în județele Săcuieni, Buzău și Rîmnicu-Sărat. În această regiune deluroasă a țării, unde predomina proprietatea moșnenească, *gărdurăritul* s-a dezvoltat din timpuri îndepărtate, ca o necesitate de poliție locală pentru asigurarea rodului viilor contra vitelor, animalelor și a tuturor răufăcătorilor, dar și pentru a menține ordinea și moralitatea publică în dealurile cu vii¹⁶⁰. Spre deosebire de celelalte dăjdii, legate de produsul viilor, *gărdurăritul*, în complexitatea care se manifesta, apărea ca un serviciu public obligatoriu și se alimenta atît din diferitele taxe răspute în bani și în natură de toți cultivatorii care nu aveau cărți de scutire, cît și din penalizările pentru neîndeplinirea recomandărilor oficiale sau pentru infracțiunile

¹⁵⁵ Arh. st. Buc., ms. 630, f. 14 v. Formulă identică este atribuită și tatălui său, Grigore Ghica, în prima lui domnie (1726–1733) pentru desființarea pogonăritului (*Cronica anonimă a Moldovei*, în *Lelopisefe*, III, p. 179).

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 25–26; *Uricarul*, I, p. 293.

¹⁵⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 129.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 130.

¹⁵⁹ La 27 aprilie 1675, pîrgarii și „alți orășeni de la mare pînă la mic din tîrgul Cotnarului, scriem și mărturisim cu această scrisoare a noastră precum au venit cîinstită carte mărici-sale lui Dumitrașco Cantacuzino voviedoa, scriind la Peniță pîrcălabul pentru triaba viilor într-acest chip : care nu-ș va îngrădi viile să aibă a le da pentru garduri. Deci noi, văzînd cartea mărici-sale scriind într-acest chip și fiind obicina noastră și din bătrîni și din descălecatul orașului, noi am dat o vie ce este în Dealul Mindru, ce au fost a călugărilor de la Aron-Vodă, fiindu pustie de 4 ai și țelenită, o am dat dumisale lui Dămian ca să o îngrădească și să o plătească de taleri și de alte cheltuieli de toate, iar dumisale să-i fie driaptă ocină...” (citată după C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, 2, p. 668).

¹⁶⁰ „Să caute și de alte stricăciuni ce vor fi în deal,, de hoții, de sfadă, de curvii și de alte gîlcevi, să judece. Și care vor fi de vină să-i globească precum le vor fi vina” (*Anateflerul*..., p. 31, nr. 24).

comise. Pe acest teritoriu, gărdurarii exercitau funcția de supraveghetori ai ordinii și moralității, precum și de judecători, atribuții care în celelalte regiuni viticole reveneau vinăricerilor. Mai mult încă, pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea se recomandă gărdurarilor în instrucțiunile date de domnie să intervină și în relațiile economice ale locuitorilor din dealurile cu vii: „Cine vor avea datorii acolo pe dealuri să aibă a le scoate gărdurarii cu socoteală, ce vor fi datorii drepte, ver la ce om ar fi”¹⁶¹. Negăsind în mărturiile documentare altă precizare în privința cuantumului dăjdiei decît formula stereotipă: „să dea gărdurărul fieștecare om ... după obicei, precum au fost și mai nainte vreme”¹⁶², sîntem nevoiți a lua de bună relatarea singurului izvor narativ, Mihai Cantacuzino, care, descriind veniturile marelui armaș, prezintă obiceiul ca fiind diferit în privința cifrelor la fiecare dintre cele trei județe menționate. În toate aceste locuri, gărdurărul consta din 50 de bani și o vadră pe butea de via la Rîmnic, 120 de bani de bute la Buzău și o sută de bani de bute la Săcuieni. Se mai plătea, la fel în toate trei județele, cîte 45 de bani de tocitoare și cîte 133 de bani de groapa cu tescovinele pentru rachiu¹⁶³. Documentele indică însă pe larg taxele ce se plăteau la penalizări¹⁶⁴. Scutiri de drept la dajdia gărdurărului aveau „boierii cei mari și mănăstirile cele mari”¹⁶⁵, pe lîngă cei ce obțineau hrisoave speciale,¹⁶⁶ reînnoite la fiecare domnie. În unele cazuri, mila de vinărici a cîte unei instituții religioase era completată și cu gărdurărul acelei regiuni, îngustînd astfel apanajul marelui armaș, cum a procedat Gr. Ghica în 1735, care a dat mănăstirii Colțea vinăriciul cu părpărul și gărdurărul din dealul Bucovului (județul Saac)¹⁶⁷. Situația a durat pînă în 1775, cînd Alexandru Ipsilanti reduce la jumătate vinăriciul, nemai făcînd nici o mențiune în hrisovul său pentru părpăr și gărdurăr¹⁶⁸. Gărdurărul din dealul Bucovului este redat iarăși mănăstirii Colțea de Nicolae Caragea la 2 septembrie 1782, cu invitația de a orîndui „epitrop scăunaș” să se ocupe de gărdurăr „prin toate popoarele pe unde vor fi vii într-acel deal”. El trebuie să oblige pe locuitori la repararea gardurilor „ce să nu să facă pagubă la vii”, să aplice amenzi pentru neconformare și infracțiuni, să ia gărdurărul după obicei, scutind pe „boierii cei mari” și pe „cei ce au obiceiul a scuti”¹⁶⁹. Gărdurărul va dispărea ca dare în prima jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu celelalte anacronisme ale fiscalității medievale. Boierii refugiați la Brașov în

¹⁶¹ *Anatefterul*... , p. 31, nr. 24.

¹⁶² *Ibidem*, p. 51, nr. 54.

¹⁶³ *Istoria Țării Românești*, p. 57.

¹⁶⁴ Penalizarea la gardurile neastupate era, în județele Rîmnic și Buzău, cîte 50 de bani pentru pîrleazurile deschise și 300 de bani pentru „vracniță”. În județul Saac se lua tot atîta pentru „vracniță”, iar pentru pîrleazuri 52 de bani. Pentru stricăciuni se lua la Rîmnic și la Buzău 40 de bani de vită și 20 de bani de rimător. În județul Saac se lua 50 de bani de vită sau rimător (*Anatefterul*... , p. 30 și 31.) Mihai Cantacuzino de alte cifre.

¹⁶⁵ *Anatefterul*... , p. 51 nr. 54. În cartea de la 1739—1740, Constantin Mavrocordat poruncește gărdurarilor din Rîmnic și Buzău „să-și dea fiecare gărdurărul, afară de cei 12 boieri” (N. Iorga, *Studii și documente*. XXII, p. 50).

¹⁶⁶ Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 57.

¹⁶⁷ AL. I. Gălășescu, *Eforia spitalelor civile*, București, 1899, p. 76—80.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 84.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 90.

1821 din cauza răscoalei lui Tudor Vladimirescu au cerut în memoriul lor, printre altele, desființarea vinăriciului cu toate anexele sale și înlocuirea acestora cu un impozit fix pe fiecare pogon de vie, plătit de toți cei nepri-vilegiați ¹⁷⁰. Reorganizarea sistemului financiar al Principatelor Române din timpul regulamentelor organice a modificat în primul rînd modalitatea perceperii dărilor pe avere. La 26 iunie 1831, vistieria Țării Românești aducea la cunoștința publicului că, după noile întocmiri ce s-au alcătuit, huzmetul vinăriciului, ca și celelalte, „pe întiiu a viitorului iulie să desfi-
ințează cu totul” ¹⁷¹.

Vinăriciul și vădrăritul au constituit în trecutul fiscalității Principatelor Române una și aceeași dare pe produsul viilor, percepută de cămara sau vistieria domnească, atît în Moldova, cît și în Țara Românească. Originea acestei dări pe avere este zeciuiala (desetina) din produse, pe care, o dată cu constituirea statului, locuitorii erau impuși s-o dea în folosul domniei. Cu trecerea timpului, accentuarea suzeranității otomane a determinat ca din a doua jumătate a secolului al XVII-lea satisfacerea obligațiilor față de Poartă să impună atît înmulțirea dărilor, cît și perceperea lor mai mult în bani. În această categorie a fost și impunerea pe produsul viilor, care în Moldova își schimbă și numele din desetină în vădrărit, după unitatea de măsură cu care era calculat. Prin faptul că din toate timpurile locuitorii, pentru a le avea, erau ținuți să-și lucreze neconținut viile, că asigurarea recoltei cerea o stabilitate a locuitorilor în mai mare măsură decît alte îndeletniciri, iar evaziunea din fața reprezentanților fiscului era mai greu de realizat, impunerea pe produsul viilor a constituit dajdia cu venitul cel mai sigur și de aceea vinăriciul și vădrăritul apar însoțite de un cortegiu de dări anexe pentru satisfacerea nu numai a visteriei sau a cămării, dar și a unui număr de dregători, participanți alături de domnie la exploatarea pe cale fiscală a contribuabililor.

Darea vinăriciului în bani, cunoscută documentar, este mai veche în Țara Românească, unde s-au format și obiceiuri în funcție de regiunile viticole (dealuri), cu taxe diferite de obiceiul țării, care era de 4 bani de vadră. Unificarea acestor obiceiuri s-a realizat prin reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat. În Moldova, luarea în bani a vădrăritului este uniformă pe toată țara, variind numai taxa în decursul timpului de la 2 bani de vadră la 4 și apoi la 8 pînă la începutul secolului al XIX-lea.

Vinăriciul și vădrăritul ca dări pe avere purtau în nomenclatura fiscalității turcești și numele de ruzumaturi, fiind afectate cămării domnești cînd aceasta era de: pârțită de visterie, fapt care se poate constata, cel puțin teoretic, numai în Țara Românească. În Moldova, vădrăritul a fost administrat de visterie, cheltuindu-se acolo unde nevoile erau mai presante. În amîndouă principatele darea pe produsul viilor era suportată

¹⁷⁰ Emil Vrtoșu, *1821. Date și fapte noi*, București, 1932, p. 117.

¹⁷¹ Arh. st. Buc., Vistieria Țării Românești, dos. 306/1831, f. 180.

în întregime de masa contribuabililor birnici. Scutiți erau boierii și clerul superior, iar breselele se bucurau de reduceri la plată. Sămile de vistierie arată că încasările vădrăritului, ca sumă totală, erau de două-trei ori mai mari decît ale vinăriciului, datorită, pe de o parte, taxei mai ridicate în Moldova, iar pe de alta largheței mai mari cu care se acordau „milele” și scutirile în Țara Românească.

Atît vinăriciul, cît și vădrăritul au format în fiecare dintre cele două principate dările cele mai sigure în sistemul fiscal din orînduirea feudală.

UNELE ASPECTE PRIVIND BRESLELE DIN ORAȘELE MOLDOVENEȘTI ÎN SECOLELE XVI-XVIII

DE

N. GRIGORAȘ

În timpul orînduirii feudale, populația de meșteșugari și de negustori, avînd interese economice comune, ca să poată impune îngrădirea sau eliminarea concurenței interne și externe s-a grupat în anumite asociații cu statute proprii, numite bresle. Cuvîntul breaslă vine de la *brastvo* „frăție, confraternitate, Bruderschaft”. Diferențierea economică și separarea diferitelor grupuri ale locuitorilor din orașele moldovenești nu s-au manifestat prin dezvoltarea unor categorii deosebite, ca patriciatul occidental, deoarece condițiile interne și externe n-au îngăduit-o, ei se observă doar pături ale populației cu anumite privilegii fiscale.

Problema datării precise a organizării în bresle a meseriașilor și negustorilor din orașele moldovenești nu se poate rezolva, din cauza lipsei de informații documentare. De aceea s-a putut afirma că organizarea în bresle a fost cunoscută în Moldova încă de la întemeierea statului, fiind luată de la negustorii străini în trecere sau de la cei așezați în orașele noastre. Dacă în Moldova au existat în această vreme bresle de meseriași și de negustori de origine străină, înființate și organizate după sistemul occidental în afară de orice intervenție a autorităților locale, se poate pune întrebarea dacă nu au putut avea și meseriași și negustorii localnici asemenea asociații¹. S-a susținut de asemenea că între 1408 și 1527 a funcționat în Moldova „un sistem de bresle germano-polone, din care autohtonii n-au făcut parte”. Existența și funcționarea lor ar fi fost necesară pentru dobîndirea și menținerea importanțelor debușeuri comerciale, dar bresle moldovenești, alcătuite de moldoveni, n-au existat².

Organizarea în bresle a negustorilor străini, așezați în Moldova a avut și un caracter temporar³, precum și scopul de a rezista altor grupe similare sau pentru deșeurile intenției autorităților de stat de a-i lipsi de pri-

¹ Eugen Pavlescu, *Economia breslelor din Moldova*, București, 1939, p. 25.

² Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 31.

³ *Ibidem*, p. 41—42.

vilegiile anterioare, de a-și asigura existența și continuitatea comerțului practicat, prin obținerea unor aprobări sau reînnoiri de privilegii. Nu se poate admite că primele încercări de organizare ale elementelor care practicau comerțul în Moldova s-ar fi datorat sau ar fi urmărit apărarea creștinismului ortodox și că, sub influența frățiilor din Vilna și Lvov, în aceste asociații n-ar fi putut intra decît creștinii ortodocși, neținîndu-se seama de ocupații⁴.

Din acest punct de vedere problema n-a fost pusă just. Breslele din Moldova, ca asociații cu caracter economic, s-au constituit în primul rînd din cauza concurenței străine, foarte amenințătoare pentru meseriași și negustorii localnici. Asocierea în bresle a fost deci o măsură de apărare economică, ca oriunde în lume unde condiții asemănătoare au impus-o. Data organizării în bresle a fost determinată și de elementele particulare, proprii fiecărui stat feudal, de condițiile interne specifice. Totuși, în general, pentru a se apăra de concurența din afară cînd aceasta a devenit presantă, meseriași și negustorii localnici au căutat nu numai să reglementeze producția ci și desfacerea mărfurilor, calitatea, prețul, tehnica de producție, materia primă folosită etc.

Dar prin organizarea în bresle populația urbană putea spera, în plus, că va putea obține și participarea membrilor ei sau prin delegații la administrarea orașelor sau a instituțiilor municipale. Reprezentanții delegați ai orașelor urmau să supună mai întîi discuțiilor breslei, deci aproape întregii comunități, cele mai importante chestiuni legate de viața orașului. În felul acesta s-a putut ajunge, pe cît a fost posibil, în această perioadă de timp — adică începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în secolul al XVIII-lea, epocă extrem de nestabilă, cu intervenții dure și nejustificate ale turcilor în afacerile interne ale statelor românești, zdruncinate și sărăcite și din cauza luptelor interne dintre facțiunile boierești — ca reprezentanții breslelor să-și poată spune cuvîntul și în problemele legate de viața orașelor.

Reprezentanții breslelor au avut cuvînt hotărîtor în adunările generale ale orașelor, cînd se discutau măsurile administrației centrale care loveau în interesele întregii comunități sau cel puțin ale unora din părți. Orice staroste de breaslă a avut un rol precis în fixarea sumelor de plată ca impozite de către fiecare meseriaș sau negustor. Deci nu se greșește cînd se afirmă că administrația aleasă și cea impusă în orașe s-a sprijinit și a cerut avizul reprezentanților breslelor.

S-ar putea presupune cu o oarecare aproximație epoca creării uniunilor de meșteșugari și negustori din Moldova ca fiind a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sfîrșitul acestui secol sau cel mai tîrziu, prima decadă a secolului al XVII-lea. Indiscutabil că în această privință a putut avea o oarecare influență organizarea în bresle a acelorași categorii de locuitori din orașele polone și transilvănene.

Care grupe de locuitori din orașele moldovenești, cu ocupații precise și cu un rol determinant în producție, s-au organizat mai întîi în bresle, adică negustorii sau meseriași? Prima mențiune în acest sens o avem din 25 decembrie 1610, cînd este amintit Isac Arapul, starostele

⁴ *Ibidem*, p. 44—57 și 59.

de negustori din Iași, Toader vătavul de cărăuși și un oarecare Cristea croitorul⁵. Faptul că la începutul secolului al XVII-lea existau organizații de bresle răspindite este dovedit de documentul din 28 mai 1621, unde este amintit și un Hrizea, fost staroste, alături de un săbier, de un bacal⁶ și de Pană Caciaun, care la 18 septembrie 1644 era staroste de negustori⁷. La 18 martie 1615 este amintit ca martor Gheorghe târdzibașa, adică starostele de croitori⁸.

Din 20 mai 1631 avem o altă indicație documentară despre existența unei bresle din Moldova. La această dată, Bejan, starostele de cizmari din Iași, depunea ca martor într-un proces de proprietate⁹. Peste câteva luni, mai precis la 15 octombrie 1632, sînt amintiți, tot în Iași doi staroști de negustori¹⁰. Prin urmare, este clar că înainte de datele amintite existau în Iași bresle de cizmari, măcelari, croitori, negustori etc.

S-ar părea că în anumite orașe erau mai multe bresle de negustori, deoarece în același document sînt amintiți cîte doi staroști. Nu ne putem da seama dacă la începutul secolului al XVII-lea organizarea în bresle cuprinsese toate meseriile și ramurile de negoț care se practicau în orașe.

Breslele reprezentau, în general, pe producătorii și pe distribuitorii bunurilor de larg consum¹¹. De aceea se și întîlnește foarte de timpuriu breasla măcelarilor (mesărcii)¹² și a blănarilor¹³. În Roman, în jurul anului 1641, se pare că exista o breaslă unică, alcătuită din blănari, croitori, bărbieri, abageri și cojojari¹⁴. Uniunea aceasta arată că membrii fiecărei categorii de meseriași citați erau puțini, astfel că singuri nu puteau constitui o breaslă, care trebuia să aibă cel puțin un minimum de membri ca să poată impune pe piața locală o reglementare a producției, a desfacerii mărfurilor, calitatea și costul lor etc. Vinzarea mărfurilor aduse de negustorii și de meseriașii străini a fost supusă, datorită intervențiilor breslelor locale, la o serie de restricții și la plata, în afară de vămi, a unor taxe speciale în beneficiul lor¹⁵.

Organizațiile de bresle, dînd rezultatele scontate, au cuprins tot mai numeroși negustori și meseriași. Tendința organizațiilor de breaslă a fost să cuprindă pe toți meseriașii și negustorii, deoarece numai astfel puteau să-și apere interesele. Dar pentru a se putea menține breslele erau obligate să asigure îndestularea consumatorilor cu bunurile cerute. Documentele interne amintesc un mare număr de staroști și meseriași. Unora li se indică breasla¹⁶, însă la mulți nu¹⁷. Deocamdată este sigur că nu au putut fi înscrși în bresle toți meseriașii și negustorii. În primul

⁵ Documente privind istoria României, A, Moldova (în continuare se va cita D.I.R., A.), veac XVII, vol. II, nr. 452.

⁶ *Ibidem*, vol. V, nr. 63.

⁷ Arh. st. Buc., M-rea Galita, XI/21.

⁸ D.I.R., A, veac XVII, vol. III, nr. 301.

⁹ Arh. st. Buc., M-rea Sf. Ioan Zlataust, IV/3.

¹⁰ Acad. R.S. România, LXXXIX/133.

¹¹ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 96.

¹² Acad. R.S. România, Filiala Iași, fond Spiridonie, III/69.

¹³ *Ibidem*, III/68.

¹⁴ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 59—62 și 96.

¹⁵ *Ibidem*, p. 429.

¹⁶ Acad. R.S. România, LXXXIX/138; Filiala Iași, fond Spiridonie, XIII/45 etc.

¹⁷ Acad. R.S. România, CXXII/38.

rînd meseriașii din mediul rural, în mare parte robi, care se deplasau din loc în loc, n-au fost niciodată încadrați în bresle și este sigur că nici nu s-a urmărit aceasta.

Pentru înființarea unei bresle a fost nevoie de un anumit număr de membri. Orice breaslă trebuia să cuprindă majoritatea celor care practicau aceeași meserie, pentru a li se putea impune celor rămași în afară anumite restricții economice care i-ar fi obligat pînă la urmă să-și dea adeziunea. Dacă cei care doreau constituirea unei bresle erau majoritari, cei rămași în afară puteau fi forțați să li se asocieze.

Organizarea și administrarea internă a breslelor au fost determinate prin regulamente și statute speciale, cunoscute sub denumirea de catastihle. Catastihul fiecărei bresle conținea mai multe articole redactate și acceptate de breslași și pe care ei înșiși se obligau să le respecte. În sensul acesta, catastihul unei bresle a avut caracterul de contract între membrii asociați.

Catastihlele menționau dacă breasla era o asociație nouă, făcută în chip direct, sau se crease prin separarea uneia mixte. De asemenea în catastihle s-au prevăzut cauzele și mai ales condițiile în care breslași au socotit să se asocieze pentru a-și apăra interesele și a se putea ajuta reciproc. Catastihlele de breaslă se puteu revizui foarte greu și numai cînd marea majoritate a membrilor cădeau de acord ca să se introducă noi prevederi, care, în condițiile noi de producție, de fiscalitate etc., erau absolut necesare pentru menținerea asociației și realizarea scopurilor pentru care fusese înființată.

S-a scris că cel mai vechi catastih de breaslă „păstrat” din Moldova este al blănarilor, croitorilor, bărbierilor, abagerilor și cojocarilor din Roman din jurul anului 1641, reînnoit la 28 decembrie 1724¹⁸. După prevederile acestui statut, starostele se alegea de către breslași și trebuia să fie respectat de toți, „ca un mai mare al lor și cap breslii”. Membrii breslei care nu ascultau de staroste, i-ar fi „întors cuvintele” sau l-ar fi înjurat se pedepseau cu 100 de lovituri de toiag și o amendă de 5 lei. Dacă starostele s-ar fi făcut vinovat cu ceva, el nu putea fi certat de către membrii breslei, nici trimis în judecata vreunei instanțe publice; numai episcopul avea dreptul să-l certe și să-l amendeze după fapta lui¹⁹.

După statutele aceleiași bresle se constată că organizarea în breaslă a fost determinată de particularitățile micii producții a unor categorii de meseriași, că meșterii aveau ucenici și calfe, iar meseria era ereditară. Membrii aceleiași familii, cînd deveneau calfe, plăteau la casa breslei o sumă mai redusă decît străinii, ceea ce ar lăsa să se înțeleagă că se urmărea ca meseria, prăvălia și capitalul să rămînă în familie. Orice meșter trebuia să fi fost mai întîi ucenic și apoi calfă. Condițiile de admitere în rîndul meșterilor erau foarte stricte; orice calfă, pentru a ajunge meșter, trebuia să depună examen.

Detalii oarecum noi asupra sistemului de organizare în breaslă ne dă catastihul breslei ciubotarilor din Huși, reîntărit în 1790, fiindcă cel

¹⁸ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 59–60.

¹⁹ *Ibidem*.

vechi se pierduse sau fusese distrus din cauza „vremurilor nestatornice”.²⁰ Se atrăgea atenția membrilor breslei ca să fie corecți și cinstiți, să nu speculeze nevoile cumpărătorilor, iar starostele să exercite asupra lor un control foarte exigent.

Materialele din care se confecționa încălțăminte se cumpărau cu consimțământul tuturor, iar membrii breslei erau datori să execute prompt și conștiincios comenzile primite. Cei care ar fi stricat materialul clienților erau pedepsiți grav, uneori chiar cu retrogradarea. Se controla foarte atent ucenicul care urma să fie promovat calfă, precum și meșterii veniți din altă parte. Fiecare membru de breaslă nu avea voie să exercite decît o singură meserie, iar meșterii nu puteau lua ucenicii altora.²¹

Satutele de breaslă prevedeau ca neînțelegerile sau conflictele dintre membri să fie aplanate sau judecate în primă instanță de către staroste, de staroste împreună cu fruntașii breslei sau de către staroste împreună cu întreaga breaslă. Breslașii care nu respectau aceste prevederi erau pedepsiți cu bătaie și amenzi.²²

Starostele fiecărei bresle avea atribuții foarte largi. El trebuia să fie respectat și ascultat de toți breslașii. Cei care ar fi avut sau adoptat o altă comportare erau amendați.²³ Angajarea ucenicilor nu se putea face decît în fața starostelui²⁴, cînd se fixa și taxa pe care trebuiau s-o plătească ambii, adică ucenicul și meșterul.²⁵

În catastihul breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava, întărit la 13 ianuarie 1673, care a putut avea la bază statutul unei asociații constituit în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea²⁶, se preciza următoarele: „Iar care frate va greși, staroștii și vatazii sau frăția, fie oriunde, el să fie vinovat cu 12 zloți gloaba”.²⁷

Ce rost aveau vătavii și ce funcție îndeplineau într-o breaslă condusă de un staroste? Explicația dată de Eugen Pavlescu o considerăm neconcludentă.²⁸ Vătavii par a fi fost șefii grupelor omogene de meseriași constituiți în breaslă, deoarece numai cei care exercitau aceeași meserie, fiind prea puțini, n-o putuseră constitui. Ca atare, vătavii împreună cu starostele aveau un rol precumpănitor în conducerea breslei, și poate că în lipsa acestuia îl înlocuia unul dintre ei. De aceea credem că prin vătav s-a și înțeles staroste.

Din secolul al XVII-lea, în catastihlele breslelor moldovenești predomină, după cum era și normal, prevederile cu caracter economic, ca și tendința de a intra în asemenea asociații numai meseriașii care practicau aceeași meserie. De exemplu, ciubotarii din Iași s-au separat de talpalari.²⁹ De asemenea blănarii și cojocarii din Iași, care în 1754 formau

²⁰ A. I. Ciurea, *Catastihul breslei ciubotarilor din Huși*, în „Studii și cercetări istorice”, vol. XX (1947), p. 156—169.

²¹ *Ibidem*, p. 159—160 și 166.

²² *Ibidem*, p. 167—168.

²³ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 107.

²⁴ *Ibidem*, p. 108.

²⁵ *Ibidem*, p. 67.

²⁶ *Ibidem*, p. 73—74.

²⁷ *Ibidem*, p. 65.

²⁸ *Ibidem*, p. 67—68.

²⁹ *Ibidem*, p. 107.

o singură breaslă, s-au despărțit după un proces care a ajuns pînă în fața divanului³⁰.

Nici o breaslă nu putea avea o existență legală dacă nu era recunoscută de autoritățile administrative, care la nevoie, îi dau sprijinul. Raporturile dintre bresle și autorități au fost reglementate prin dispoziții speciale, necuprinse în catastihe.

La 1 ianuarie 1731 domnitorul Grigore Ghica arata că în mai multe rînduri i s-a plîns starostele împreună cu negustorii „birnici” din Iași, afirmînd că aveau „strîmbătate din cauza negustorilor străini care vin din alte părți și deschid dugheni prin hanuri și la ulițe. De aceea negustorii localnici, care plăteau bir, nu puteau cîștiga nimic. În fața acestor argumente, domnitorul le-a dat dreptate, fiind convins că din pricina negustorilor străini s-a „stricat breasla negustorilor celor de loc”, și a hotărît ca străinii care vindeau „băcălii” să plătească cîte 1 leu lunar, „iar care vor vinde alt feliu de negoț, mai subțire”, să plătească cîte doi lei pe lună³¹. La fel, în ianuarie 1741, domnitorul a dat dispoziții ca negustorii români și armeni din Roman, constituiți în bresle, să oprească pe negustorii străini sau turci să mai vîndă pește sărat cu oca de mină, neavînd voie să-l vîndă decît cu „diridicata”, la prețul cu care s-ar fi tocmît cu negustorii localnici³². Pentru mărfurile vîndute „cu ridicata” de negustorii străini se plătea la casa breslei 0,50 lei la sută, din care 30 de bani reveneau starostelui, iar restul „cutiei” breslei³³.

După alegere, starostele breslei trebuia să fie recunoscut de marele vistiernic și scutit de toate dările³⁴.

Conflictele dintre negustori care nu se puteau aplană de staroste împreună cu fruntașii breslei urmau să treacă la marele vistiernic. Starostele breslei devine executorul „poruncilor domnești”, și din cauza aceasta „zapcii” puterii centrale nu aveau a se amesteca între negustori.

Starostele avea îndatorirea să cerceteze toate dughenile pentru a constata dacă se vînd mărfuri recunoscute oficial. Cei prinși că vindeau cu măsuri sau greutatea mai mici erau amendați cu 5 lei sau cu o sumă asupra căreia ar fi căzut de acord fruntașii breslei. Jumătate din suma aplicată ca amendă revenea starostelui, iar jumătate „cutiei” breslei. Din banii depuși în „cutia” breslei se ajutau de către staroste și fruntași, cu știrea tuturor membrilor, cei „strîmtorați”.

Nimeni nu putea deschide dugheni fără știrea starostelui și a celorlalți membrii ai breslei. S-a interzis negoțul ambulant în afară de zilele de iarmaroc. Prin catastih s-a prevăzut ca prăvăliile să fie închise duminică și sîrbătorile, în afară de cele care vindeau alimente.

Breasla negustorilor era scutită de cai de menzil, zaharea și alte „angarale”. Negustorii nu erau obligați să primească în gazdă persoane oficiale, nu li se luau lucruri pentru musafiri, iar cei care aveau vii la Odobești au fost scutiți de așa-zisa „vadră domnească”³⁵.

³⁰ *Ibidem.* p. 151.

³¹ *Uricarul*, vol. II, p. 29–30.

³² N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 210.

³³ *Uricarul*, vol. IV, p. 39.

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ *Ibidem*, p. 37–43.

Breasla negustorilor din Iași a fost numită și „breasla negustorilor pămînteni” și s-a menționat că era folositoare și „cămării gospod”. Datorită asocierii în breaslă, membrii ei s-au bucurat și de alte avantaje la plata impozitelor. Astfel fiecare membru al breslei înscris în „catastihul vistieriei, cu pecetea gospod”, avea cîte un om străin „adus de peste hotar”, scutit pentru „ajutorul” casei³⁶.

Breslele au avut, pe lângă funcția economică, și atribuții cu caracter fiscal, administrativ și social. Autorizarea de înființare de bresle se da de către domnitor, de comun acord cu marele vistiernic, fiindcă membrii unei asemenea asociații se bucurau de un regim fiscal deosebit. Rolul bisericii a fost minor: ea nu făcea altceva decît să dea „binecuvîntarea”, dar numai autoritatea de stat putea asigura unei bresle monopolul de lucru sau de distribuire a unor bunuri.

Domnul și-a păstrat permanent dreptul de a autoriza înființarea și funcționarea de bresle, ca și acela de a interveni în afacerile lor interne și chiar de a le desființa. Autoritatea administrativă nu putea fi indiferentă dacă piața nu era bine aprovizionată cu bunurile de consum cerute de locuitori. De asemenea era atentă și la prețurile fixate, fiindcă o ridicare nejustificată de prețuri putea produce tulburări. În felul acesta, anumite bresle puteau fi desființate dacă prin activitatea lor dăunau în mod evident intereselor populației. Din cauza aceasta a fost desființată breasla precupeților din Iași, fiindcă aducea mari neajunsuri consumatorilor prin ridicarea nejustificată și exagerată a prețurilor³⁷.

Este interesant de observat faptul că membrii unor bresle de meseriași sau negustori se concentrău în anumite cartiere ale orașelor sau străzi, dîndu-le chiar numele. Astfel, în Botoșani, de exemplu, era o uliță a băcăliilor. Armenii își aveau mahalaua lor. Nu este mai puțin adevărat însă că și boierii, mînați de pofta de cîștig, cumpărau sau își construiau dugheni în asemenea cartiere sau străzi, pe care mai apoi le arendau³⁸. De asemenea în Iași erau ulițele ciubotarilor, talparilor, curelarilor, mesărciilor, a chităriei, băibărăcăriei etc. S-ar părea că pe fiecare dintre aceste străzi era centrul meseriașilor respectivi, al breslei lor. Consumatorii care aveau nevoie de bunurile lucrate de ei știau unde să se ducă pentru a le găsi.

Prin ierarhia profesională constituită în fiecare breaslă s-a urmărit formarea de meseriași noi și de viitori negustori. Breasla însăși se compunea numai din patroni, fie meseriași sau negustori. De asemenea starostele breslei se alegea numai în adunarea generală³⁹ a meșterilor sau a negustorilor patroni. Alegătorii trebuiau să observe ca cel propus pentru a fi ales să fie om „de ispravă, vrednic de stărostie”, ca să-și poată „păzi rînduiala sa după testamentul breslelor”⁴⁰.

Fiindcă din bresle puteau face parte și femeile, s-ar părea că și acestea erau eligibile în funcția de staroste. Astfel s-ar explica

³⁶ N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 470—472.

³⁷ P. Rîșcanu, *op. cit.*, p. 15.

³⁸ N. Iorga, *Un oraș românesc. Botoșanii*, în *Istoria românilor în chipuri și icoane*, p. 173.

³⁹ *Uricarul*, vol. XIV, p. 19.

⁴⁰ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 212.

mențiunea din documentul cu data de 15 mai 1648, redactat „dena-
 intea Paraschivei, starostea de negustori”⁴¹. De asemenea se men-
 ționează la 20 ianuarie 1677 că Agahița-Păscăloaia era „stărostoaia”
 breslei de negustori din Iași⁴². La 20 noiembrie 1693, Costanda,
 staroste de negustori din Iași, împreună cu alți negustori, a estimat o
 casă la 300 de lei⁴³.

Știrile amintite lasă să se întrevadă că în organizarea de breaslă
 din Moldova n-a existat o discriminare de sex, femeile bucurân-
 du-se de aceleași drepturi ca și bărbații. Totuși alegerea femeilor în
 fruntea breslelor poate fi considerată ca excepțională, fiindcă de
 obicei staroștii de breaslă au fost bărbați.

S-ar părea că breslele cu mai mulți membri, ca, de exemplu,
 breasla negustorilor din Iași, au avut și câte doi staroști⁴⁴. În a doua
 jumătate a secolului al XVII-lea erau în Iași bresle de băcali, pitari,
 plăcintari, mesărcii, chirigii, cârciumari, apari, zidari, pietrari, văr-
 nicieri, cărămidari, olari, teslari, cizmari, ciubotari, măhali, butnari,
 timplari, curelari, cepăgari, blănari, croitori, șlicari, zlătari, bărbieri,
 sucmanari, abageri, făclieri și vutcari⁴⁵.

Deși în nici un catastih nu se prevedea durata de timp pe care
 era ales un staroste, „după obicei” aceasta a fost fixată „la un an, cu
 drept nelimitat la realegere”⁴⁶. După însemnările catastihelor și ale
 altor documente se constată în mod evident că durata de funcționare
 a unui staroste se fixase la un an⁴⁷, ca și realegerea după un timp mai în-
 delungat sau mai scurt⁴⁸. Confirmarea, adică întărirea în funcție a fie-
 căruia staroste de breaslă, se făcea de către domnitor, care a trecut însă
 acest drept pe seama episcopilor și a mitropolitului⁴⁹.

După cartea din 11 ianuarie 1752 a lui Constantin Racoviță
 constatăm că domnitorul delegase episcopului de Huși dreptul de a con-
 firma staroștii de breaslă din orașele eparhiei, ca și în Iași, unde asemenea
 atribuție a avut-o mitropolitul, iar în Roman episcopul respectiv⁵⁰.
 Datorită acestui fapt, chiar în epoca fanariotă se întâlnesc foarte rar
 staroști confirmați de domnitori⁵¹.

După confirmare, starostele obținea o autoritate necontestată
 asupra tuturor membrilor breslei. Dacă membrii breslei făceau danii,
 cumpărări sau vânzări de imobile, staroștii luau parte semnind actele
 respective, alături cu alți martori sau dregători. Când existau neînțe-

⁴¹ Gh. Ghibănescu, *Surele și izvoade*, vol. III, p. 106–107.

⁴² Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 216.

⁴³ *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. IX, p. 130.

⁴⁴ Aurel V. Sava, *Documente...*, p. 113; *Buletinul Ioan Neculce*, fas. VII (1927),
 p. 136.

⁴⁵ P. Rișcanu, *loc. cit.*

⁴⁶ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 219.

⁴⁷ *Ibidem*; *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. VI, p. 214, fasc. I, p. 91, fasc. VI, p. 4; Acad.
 R.S.România, Filiala Iași, fond Spiridonie, III/68.

⁴⁸ Acad. R.S.România, CXX/50.

⁴⁹ *Ibidem*, ms. nr. 944, f. 9.

⁵⁰ Arch. st. Buc., ms. nr. 180, f. 91.

⁵¹ Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români*, p. 61.

legeri asupra prețului între vânzători și cumpărători, staroștii erau solicitați să hotărască. Dar cea mai grea sarcină a staroștilor era aceea de a supraveghea pe toți membrii breslei, căutînd să aplaneze pe loc orice neînțelegeri urmărind să domnească între ei bună înțelegere și colaborare cinstită pentru a-și îndeplini corect sarcinile de producție și astfel să nu dăuneze prestigiului asociației. Evident că autoritățile de stat, cînd urmăreau sau pretindeau ceva de la breaslă sau de la unii dintre breslași, trebuiau să ia mai întîi contact cu starostele, care cunoștea situația materială a fiecărui membru și se putea pronunța în cunoștință de cauză.

Starostele avea un rol hotărîtor în comisiile de impunere și prezida instanța de judecată a breslei și adunările generale convocate pentru a se pronunța în chestiuni care priveau întreaga comunitate, ca primirile de noi membri, fixarea de noi impozite, obținerea de materie primă necesară bunului mers al producției etc. În general s-au luat măsuri pentru ca starostele să fie ascultat, să-și poată impune autoritatea. Membrii care nu respectau normele de conduită impuse de obicei și de prevederile catastihelor erau pedepsiți corporal și cu amenzi mari ⁵².

După alegere breslașii își luau angajamentul în scris că aveau să fie „supuși la toate poruncile” starostelui, după cum arătau și dispozițiile domnești și catastihul ⁵³. Sigur că astfel de dispoziții nu erau respectate totdeauna. În 1772 starostele breslei de blanari din Botoșani a fost nevoit să demisioneze „pentru neascultarea și nesupunerea” membrilor, ceea ce a dăunat foarte mult breslei. Pentru a ieși din această situație, breslașii au dat o scrisoare starostelui, care „supărîndu-se cu breasla... pentru neascultarea noastră și nesupunere, acum iarăși am căzut toată breasla cu rugăminte la dumnealui ca să ne fie dumnealui iarăși staroste, fiindcă rămăsese breasla noastră ca o turmă fără de păstor”. Fostul staroste a acceptat să funcționeze în continuare, iar breslașii au promis că-i vor fi supuși la „toate poruncile... pentru trebuințele breslei”. Cei care nu s-ar fi supus aveau să dea breslei cîte 5 ocă de ceară, 10 lei gloabă judecătorului și să primească „cincizeci de bețe la tălpi” ⁵⁴.

Orice hotărîre a starostelui în materie de judecată era apelabilă în fața fruntașilor breslei, a întregii bresle sau a unei instanțe locale sau chiar a celei centrale. Printre acestea nu puteau fi decît acelea care acordaseră confirmarea alegerii starostelui, ca biserica, pîrcălabii, vornicii, cămărașii sau chiar divanul domnesc. Indiferent dacă făceau sau nu apel, cei în litigiu, ca membri ai breslei, erau supuși mai întîi jurisdicției acestora și instanțelor prevăzute de catastih.

Starostele judeca neînțelegerile ivite din cauza nerespectării prevederilor statutelor, ca întovărașirile secrete, cumpărarea de marfă din altă parte și vinderea ei pe ascuns, amestecul în alte meserii. Primirea de noi meșteri se făcea cu recomandarea starostelui, dar cu avizul întregii bresle.

⁵² N. Iorga, *Catastihul breslei blănarilor din Botoșani*, în „Analele Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIV (1911—1912), p. 4—5.

⁵³ *Ibidem*, p. 7.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 9.

Breslele aveau monopol de producție și desfacere a mărfurilor, supravegheat și controlat de staroste, care observa ca fiecare breslaș să respecte prevederile statutului și să obțină un câștig mulțumitor fără a face speculă. Deci starostele urmărea să existe între breslași, de la individ la individ, și între aceștia și colectivitate o armonie și înțelegere deplină, ca și în raporturile dintre membrii breslei și autoritățile de stat și dintre întreaga breaslă și autorități.

Fiindcă numai starostele singur nu putea face față tuturor acestor obligații, a avut un număr de ajutoare. În afară de staroști sînt amintiți vătavii, care, după unii, ar fi fost un fel de agenți numiți pe lingă bresle de către reprezentanții puterii centrale⁵⁵. După alții vătavul se alegea de breaslă, fiind un fel de vîcestaroste, „după moda țehurilor apusene”⁵⁶. Sigur că vătavul a fost șeful unui grup omogen de meseriași sau de negustori și, ca atare, locțiitor al starostelui, cu ajutorul căruia putea face față tuturor obligațiilor impuse de stat. Se prea poate ca vătavii să fi fost aleși de breslași o dată cu starostele sau după alegerea acestuia.

Un alt organ auxiliar al starostelui a fost ceașul de breaslă. Funcția de ceaș în cadrul breslelor apare documentar în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În august 1715 este amintit ceașul breslei negustorilor din Iași, căruia i se interzicea să se amestece în afacerile interne ale breslei de ciocli⁵⁷.

La început, ceașul de breaslă a îndeplinit funcția de curier la dispoziția starostelui, pentru transmiterea diferitelor comunicări. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ceașul a devenit agentul fiscal al breslei, însărcinat cu adunarea tuturor impozitelor, devenind astfel un funcționar al vistieriei domnești. Pentru funcția pe care o îndeplinea era scutit de impozite.

Adunarea generală a breslei era organul suprem de conducere, chemat să ia măsuri și să hotărască în chestiunile cele mai grave, de interes general, care depășeau atribuțiile starostelui⁵⁸.

Încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, staroștii diferitelor bresle din Iași și din celelalte orașe moldovenești au fost solicitați să participe ca martori la redactarea a numeroase acte de transfer de proprietăți făcute de locuitorii orașelor, fie că erau sau nu membri ai breslelor. Cele mai numeroase acte de acest fel se referă la vinzări și la cumpărări de dugheni. La vânzarea unor dugheni din „tîrgul lui Barnovschi” (25 mai 1649) au participat Arghir staroste de negustori, Toader staroste, Curt starostele de blănari și un număr de negustori. După ei sînt menționați în act șoltuzul și pîrgarii, ceea ce arată că importanța conducătorilor de breaslă depășise pe aceea a organelor administrative de tîrg alese, care aveau doar sarcina de a înscrie transferul în „catastihul tîrgului”⁵⁹.

La întocmirea actelor amintite, staroștii sînt consemnați fie singuri, fie alături de dregători domnești de categoria a doua, chiar și împreună

⁵⁵ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 245–247; rezumă părerile vechi despre vătavi.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 247.

⁵⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 420.

⁵⁸ Idem, *Breasla blănarilor din Botoșani*, p. 27–28.

⁵⁹ Arh. st. Buc., M-reă Cetățuia, XI/7; N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, trad. L. I, p. 230.

cu marii dregători⁶⁰. În asemenea acte, în care nu mai sînt menționați sub nici o formă șoltuzii și pîrgarii, se prevedea totuși că vînzarea trebuia înscrisă în catastihul tîrgului⁶¹.

Staroștii de breslă erau solicitați, în afara obligațiilor lor obișnuite să dea diferite mărturii și pentru locuitorii care nu făceau parte din breasla lor⁶² și chiar pentru dregători domnești⁶³. Staroștii și foștii staroști erau solicitați apoi să depună ca martori în procese de protimis, în care se întîmpla ca persoana în drept să restituie cumpărătorului suma plătită și să preia imobilul sau bunul funciar în discuție⁶⁴. Prințre alți dregători și martori, staroștii își depuneau semnătura pe diferite acte de danie la încheierea căroră participaseră⁶⁵.

În cazuri grave, cei mai indicați pentru a fi chezași erau staroștii, deoarece aveau o stare materială bună și un prestigiu deosebit⁶⁶. Staroștii, împreună cu dregătorii domnești și cu alți locuitori din orașe, erau solicitați să participe la hotărnicirea diferitelor proprietăți în discuție care se învecinau cu hotarul orașului⁶⁷, sau chiar din orașe⁶⁸. Un staroste de negustori a fost orînduit de ispravnici să aleagă un loc din Bîrlad pe care proprietara îl dăruise unei mănăstiri. Starostele a mers la fața locului împreună cu toți „bătrînii tîrgului”, a făcut „stînjene domnesc” și a măsurat și a ales locul⁶⁹.

La 12 octombrie 1662 mitropolitul și marii boieri au dat o mărturie în care arătau că domnitorul Eustratie Dabija dăruise mănăstirii Aroneanu o bucată de loc pentru hrană „din hotarul domnesc al tîrgului Iași”. Locul a fost hotărnicit „în semne cu știrea și cu voia a toți tîrgoveții”. La însemnarea hotarului au fost „șoltuzul tîrgului Iașilor și cu 12 pîrgari și preoții din tîrg și neguțătorii și staroștii”⁷⁰. S-ar înțelege deci că a trebuit și avizul tuturor staroștilor de bresle pentru a nu se pune în discuție dania domnească. Cînd daniile de locuri din jurul orașelor stînjeneau pe locuitori, staroștii erau aceia care protestau. De asemenea staroștii erau cei mai solicitați și indicați să participe la anchetele prilejuite de asemenea reclamații⁷¹.

Nu numai primirea în breslă, ci chiar acceptarea ca un străin să practice negoțul și să fie înscris în registrele vistieriei ca negustor nu se făcea fără avizul starostelui breslei. Cel în cauză înainta o cerere autorităților competente sau chiar domnitorului, în care arăta ce ocupație are și că dorește să fie așezat „la dajde cu neguțătorii pămînteni”. Domnitorul dispunea să se facă cercetări pentru a se convinge că cele afirmate de petiționar sînt adevărate. Pentru aceasta era întrebant mai întîi starostele, care aviza dacă petiționarul este „om de cinste și să cade să fie la orîndu-

⁶⁰ Arh. st. Iași, CCCXXI/7; CI/3; CDIX/17; CCLXXIV/21; CCCXXXIX/1, p. 116.

⁶¹ Arh. st. Bacău, XI/1 (1663, februarie 25).

⁶² *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. III, p. 79.

⁶³ *Ibidem*, fasc. IV, p. 120.

⁶⁴ *Arhiva istorică*, I, p. 182.

⁶⁵ *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. VII, p. 96 și 135–136.

⁶⁶ N. Iorga, *Studii și documente* vol. III, p. 20.

⁶⁷ I. Antonovici, *op. cit.*, vol. II, p. 7–8.

⁶⁸ N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 579.

⁶⁹ I. Antonovici, *op. cit.*, p. 51–52.

⁷⁰ G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. IV, p. 317–318.

⁷¹ Aurel V. Sava, *Documente...*, p. 189–195.

iala neguțitorilor”. Înainte de a-și da avizul, starostele întreba pe ceilalți membri ai breslei, care trebuiau să fie de acord ca petiționarul „să fie la dajde cu dinșii”. Numai după aceasta visteria putea dispune înscrierea petiționarului în registrele respective ⁷².

Breslele naționalităților conlocuitoare. În Moldova, denumirea de breaslă nu s-a dat numai asociațiilor de meseriași și negustori cu caracter strict economic, ci și altor grupări, arbitrar impuse de administrație, în care se încadrau anumiți indivizi sau contribuabili pentru a li s-a determina sarcinile fiscale sau care aveau obligații de aceeași natură, dar distincte de ale altora.

Pe lângă anumite categorii fiscale au primit sau și-au însușit denumirea de bresle asociații de populații străine, comunități distincte de masa autohtonă, ca armenii de exemplu, grupați cu scopul nu numai de a-și apăra interesele economice, ci și privilegiile de limbă și de credință religioasă. Bresle s-au numit și asociațiile care îndeplineau un rol de asistență socială, ca aceea a ciocilor. Nu știm dacă așa-numita breaslă a „mișeilor”, sau a calicilor, poate fi încorporată în categoria celor care îndeplineau un rol de asistență socială.

Fiindcă majoritatea populației armenesti mai întâi și a celei evreiești mai târziu locuia în orașe și se ocupa în special cu meseriile și negoțul, breslele armenesti și evreiești au avut un predominant caracter economic și de aceea organizarea lor se aseamănă cu cele ale meseriașilor și negustorilor autohtoni. De la o vreme se pare că a existat chiar tendința de a fuziona cu breslele meseriașilor sau ale negustorilor români, pentru ca în felul acesta să-și poată apăra mai bine interesele și lupta cu forțe unite împotriva exploatării fiscale, dar și a concurenței negustorilor și meseriașilor străini. În felul acesta, în Moldova s-au constituit pe centre urbane bresle de armeni și de evrei. Pe lângă acestea au existat și așa-numitele bresle de „străini”, formate din negustori și meseriași din alte țări care nu fuseseră admiși în breslele localnicilor.

Armenii veniți în Moldova au rămas în strinsă legătură cu centrele armenesti din Polonia. Imediat ce s-au așezat în Moldova, ei au obținut, după prevederile dreptului de Magdeburg, privilegiul de a-și alege dregători proprii, fără amestecul autorității de stat. În felul acesta, armenii au format în orașele în care s-au stabilit comunități autonome, cu o jurisdicție proprie, bazată pe dreptul armean.

Acești armeni și-au putut alege voii și pîrgarii, care au funcționat alături cu cei ai moldovenilor. Armenii, obținînd aceleași privilegii ca și autohtonii, au contribuit la dezvoltarea vieții urbane din Moldova, a negoțului și meseriilor, precum și la intensificarea legăturilor comerciale cu alte state. Este de la sine înțeles, prin urmare, de ce armenii s-au bucurat permanent de ocrotirea domnitorilor, iar persecuțiile sau anumite măsuri restrictive luate împotriva lor au fost rău privite de populația românească ⁷³. Din cauza evenimentelor externe și interne, concretizate în special prin atacurile turcești, orașele moldovenesti se depopulau aproape periodic. Pentru a le repopula, domnitorii chemau din nou populația

⁷² Uricarul, vol. X, p. 78.

⁷³ P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru Episcopia armeană din Suceava* (30 iulie 1401), în „Revista istorică română”, IV (1934), p. 48.

armenească de meseriași și negustori, acordându-i privilegii și garanții ⁷⁴. În general, orășenii români și armeni au colaborat, s-au înțeles, făcând front comun împotriva concurenței, exploatării și anarhiei feudale.

Armenii, datorită ritului religios pe care îl practicau, n-au fost admiși în breslele locale. Nu era permisă, după statute, nici chiar angajarea lor ca ucenici, calfe sau meșteri, decât cu rare excepții ⁷⁵. Pentru a-și putea apăra mai bine interesele, armenii, pe lângă constituirea în asociații proprii, s-au organizat și în bresle pe meserii ⁷⁶. Astfel peste tot în Moldova, în centrele în care exista o comunitate, armenii au înființat bresle, școli etc. ⁷⁷. În felul acesta ei au jucat un rol deosebit în viața economică a orașelor noastre ⁷⁸.

Fiecare breaslă armeană avea un staroste și un vătav, aleși de adunarea generală pe timp de un an. Pentru alegerea de staroste se cerea majoritatea voturilor. Staroștii armeni, ca și cei moldoveni, se îngrijeau de bunul mers al breslei, judecau neînțelegerile dintre meseriași și prezidau adunările generale.

Pentru ca un armean să poată deveni maestru trebuia ca să fi făcut o ucenicie de trei ani și apoi să plătească o taxă specială. Maiștrii armeni nu aveau voie, fără înștiințarea și aprobarea conducerii breslei, să angajeze ucenici sau calfe de altă naționalitate ⁷⁹. De altfel, după cum s-a amintit, și statutele breslelor negustorilor și ale meseriașilor români aveau prevederi similare pentru a se apăra fiecare împotriva concurenței, din orice parte ar fi venit ea.

Din cauza anumitor neînțelegeri cu domnitorul Gheorghe Duca, în 1672 un mare număr de armeni, în frunte cu episcopul Minas Zilichtar — Oglu, au trecut în Transilvania ⁸⁰. De aici ei au menținut însă legături cu cei rămași în Moldova. În Transilvania au redactat, înainte de 1690, statutul pentru breasla tinerilor ⁸¹, care în 1690 a fost copiat și adoptat ca statut al breslelor de tineri armeni din Botoșani, Iași și Roman.

Fiecare breaslă a tinerilor armeni avea un vătav, căruia trebuia să i se supună. Membrii plăteau o cotizație după starea materială pe care o aveau, precum și un număr de taxe din care se alimenta fondul breslei ⁸².

Este indiscutabil că, dacă armenii și-au organizat tineretul în bresle, ei au trebuit cu mult înainte să se organizeze în bresle cu caracter economic. Totuși, activitatea acestora din urmă, menționarea lor în documente nu ne sînt cunoscute înainte de secolul al XVIII-lea. Pentru prima dată la 1 martie 1713 este amintit drept cumpărător al unui imobil din Iași Ioan Armeanul, fost staroste de armeni ⁸³. Peste trei ani, adică în

⁷⁴ H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a țărilor române*, în „Balcania”, t. II—III, p. 20.

⁷⁵ N. Iorga, *Armenii și românii* . . . , p. 29—30 și 35.

⁷⁶ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 298.

⁷⁷ D. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 51.

⁷⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 37.

⁷⁹ Eug. Pavlescu, *op. cit.*, p. 301—302.

⁸⁰ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 49.

⁸¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 32.

⁸² Gr. Goilav, *Statutele breslei tinerilor botoșeneni, ieșeni și romașcani*, în „Arhiva din Iași”, VII (1896), p. 632—641.

⁸³ *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. II, p. 287—288.

1716 (1 decembrie) sint menționate breslele armenesti ale dubălarilor, cizmarilor și alămarilor din Botoșani cu vătăvii lor ⁸⁴.

În Moldova, în afară de breslele armenesti și evreiesti au existat și așa-numitele bresle de străini, înființate, probabil, de meseriași și de negustori imigranți, care nu aveau acces în asociațiile întemeiate de moldoveni, fiind de alte naționalități și rituri. Numărul acestora era destul de mare, mai ales al negustorilor. Dimitrie Cantemir a afirmat categoric că în vremea lui mulți negustori din Moldova erau „de alte neamuri”, care puseseră „mîna pe tot comerțul Moldovei” ⁸⁵. S-ar părea că în breslele de străini au intrat meseriași și negustorii de rit catolic, destul de numeroși în Moldova, mai ales în capitală și în unele orașe, ca Trotuș, Cotnari etc. Și ei au fost nevoiți să se constituie în bresle ca să-și poată apăra interesele și a obține o impunere fixă pentru a nu fi la discreția agenților fiscului extrem de abuzivi și corupți.

Cea dintîi mențiune despre existența starostelui breslei „de străini” ne dă așezămîntul lui Grigore Ghica din septembrie 1776, cînd această asociație este amintită înaintea celor de armeni și de evrei ⁸⁶.

Breslele cu caracter social. În orașele moldovenești au existat și așa-zisele „bresle sociale”, creații cu caracter mai mult oficial, care trebuiau să îndeplinească în primul rînd o funcție igienică-sanitară ca breslele de ciocli.

Breslele de ciocli, care aveau sarcina de a înmormînta oamenii săraci, au fost socotite ca niște anexe ale bisericii, sub conducerea și supravegherea ei. Inițiativa întemeierii acestor bresle se poate să fi fost luată chiar de biserică, după ce, bineînțeles, s-a obținut aprobarea domnitorilor. Breslele de ciocli s-au înființat în capitala țării și în centrele urbane cu populație mai numeroasă. În aceste bresle nu puteau intra decît bărbați holtei; cei care se căsătoreau între timp erau obligați să părăsească breasla ⁸⁷.

Prima indicație despre existența unei bresle de ciocli în Iași o avem din 25 aprilie 1626 ⁸⁸. De asemenea, în hotarul tirgului Ștefănești este amintit la 8 aprilie 1639 „Iazul ciocililor” ⁸⁹, ceea ce dovedește că în acest oraș exista înainte de această dată o breaslă cu asemenea denumire.

Cel dintîi catastih cunoscut al breslei de ciocli din Iași, în care i se indică rostul, are data de 9 iulie 1674 ⁹⁰.

Ca să poată menține în asemenea bresle pe cei înscrși de bună voie sau recrutați, domnitorii i-au scutit de toate impozitele. Breasla ciocililor din Suceava a obținut primul său privilegiu fiscal de la domnitorul Vasile Lupu, ceea ce arată că exista în timpul domniei lui. Privilegiul lui Vasile Lupu a fost reconfirmat de Gheorghe Ștefan, Gheorghe Ghica, Ștefăniță Lupu, Antonie Ruset etc. În documentul de la Mihai Racoviță se prevedea scutirea membrilor breslei de dajde, lei, zloți, taleri, galbeni, orți, cai și boi împărătești, cai de olac și de podvezi, de cuniță, lemn de pod, oameni de șeici, braniște, salahori, adică de toate dările pe care le suportau

⁸⁴ Gr. Goilav, *op. cit.*, p. 639.

⁸⁵ *Descrierea Moldovei*, p. 122.

⁸⁶ P. Rîșcanu, *op. cit.*, p. 15.

⁸⁷ Eug. Pavlescu, *op. cit.*, p. 133.

⁸⁸ Arh. st. Buc., M-reia Sf. Sava, XLIX/2.

⁸⁹ Idem, *Pечеți*, nr. 260.

⁹⁰ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 281.

orășenii. În schimb, cioclii erau obligați să asculte de mitropolit, de duchiul mitropoliei, de vătavul lor și să îngroape oamenii morți. Nimeni nu putea să le ia bucatele lor pentru alți orășeni. Vornicii de țîrg, șoltuzii și pîrgarii nu aveau să-i învăluiască cu nimic. Pe cioclii neascultători nu-i putea pedepsi decât duchiul mitropoliei și vătavul lor⁹¹. Privilegii similare a avut și breasla de ciocli din orașul Roman⁹².

Mănăstirea Trei Ierarhi din Iași a avut o breaslă de ciocli proprie, compusă din cîte patru holtei, aleși „din toate rufeturile”. Nici aceștia nu puteau fi globiți și certați de vornicii de țîrg, șoltuzi, pîrgari sau ceașul negustorilor, ci numai de către mitropolit⁹³.

Înainte de 1 aprilie 1729, unul dintre membrii breslei de ciocli din Roman omorîse un armean. Fiindcă întreaga breaslă, după obiceiul pămîntului, devenea solidară cu ucigașul și probabil că despăgubirile pe care trebuia să le plătească erau foarte mari, toți cioclii au fugit din oraș. Dizolvîndu-se breasla, episcopul de Roman și starostele au obținut de la domnitor dreptul de a-i căuta⁹⁴. Nici la 25 ianuarie 1735 breasla nu fusese refăcută. De aceea Constantin Mavrocordat a împuternicit pe staroste să strîngă 30 de ciocli dintre holteii căpătăieri, întărindu-le vechile scutiri de impozite și de munci⁹⁵.

Din cauza abuzurilor agenților fiscalului, și breasla cioclilor din Focșani era amenințată cu desființarea. Pentru a o putea menține în ființă, starostele a cerut reînnoirea privilegiului pe care-l avusese întărit la 9 iulie 1694 de către mitropolitul Dosoftei⁹⁶.

Avizul pentru înființarea breslelor de ciocli se da de către domnitori în urma unor rapoarte motivate ale episcopului sau mitropolitului. Avizul domnitorului era necesar pentru că membrii breslei de ciocli erau scutiți de impozite. Procedura amintită se observă clar din statutul breslei cioclilor din Botoșani, întărit de mitropolitul Iacob Putneanul la 25 septembrie 1755. Aprobarea înființării breslei cu un număr de 20 membri și un staroste fusese dată de domnitorul Matei Ghica printr-un hrisov special. Starostele urma să fie ales dintre orășenii casnici, iar cioclii numai dintre holtei⁹⁷.

Statutul breslei de ciocli din Botoșani prevedea că membrii ei vor fi sub ascultarea mitropoliei și că orice greșeală ar fi făcut aveau să fie judecați de mitropolit sau delegații lui⁹⁸. După documentele în care sînt menționați staroștii de ciocli ca participanți la redactarea unor acte de transferuri de proprietăți, se poate afirma că ei se bucurau de o considerație deosebită⁹⁹.

În afară de aceasta, obișnuit staroștii breslelor de ciocli apar ca oameni cuprinși, fiind proprietari de vii, imobile și chiar de ocini¹⁰⁰. Un

⁹¹ Arh. st. Buc., Achiziții noi, MMDCXLV/2.

⁹² Acad. R.S. România, Foto, XXVII/190 (1700, martie 22).

⁹³ N. Iorga, *Studii și doc.*, vol. VI, p. 420 (1715, august).

⁹⁴ Melchisedec, *Cronica Romanului*, II, p. 20.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁹⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 429—431.

⁹⁷ Publicat de Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 282—283.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. IV, p. 141.

¹⁰⁰ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 18, 32; *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. II, p. 267—268.

staroste de ciocli din Iași, făcându-și testamentul în fața martorilor, a declarat că dispunea de 500 de lei, bani gata, 130 de stuți, 5 vaci fătătoare, 4 boi tineri, o casă cu locul ei și cu pivniță de piatră, moșia Tatomirești în ținutul Vaslui, o dugheană în Iași cu beciuri de piatră și alte dugheni ¹⁰¹.

Cioclii aveau foarte mult de lucru în timpul epidemiilor, care au făcut deseori ravagii în rîndul populației din orașele noastre în tot timpul orînduirii feudale.

Breslele de mișei. Melchisedec, bazîndu-se pe următoarea frază din documentul din 12 aprilie 1458 : „De asemenea toți săracii să asculte de mitropolia noastră și alt sudeț să nu-i judece afară de mitropolit sau de prototipul lui sau de ureadnicul lui atît în tîrg, cît și prin sate” ¹⁰², prin care Ștefan cel Mare a acordat Episcopiei de Roman o serie de imunități pentru satele Leucușeni și Dragomirești, credea că a înființat breasla „calicilor” ¹⁰³. Eugen Pavlescu a observat just că prin acest act episcopul de Roman a primit jurisdicția asupra „calicilor” și nu este nicidecum vorba de înființarea breslei acestora ¹⁰⁴. Nu se pot susține nici cele afirmate de G. Ghibănescu că breasla „calicilor” din Iași s-ar fi înființat în vremea lui Ștefan cel Mare sau a lui Petru Rareș, deoarece începutul breslei „calicilor” din Iași poate fi pus cel mult la începutul secolului al XVII-lea ¹⁰⁵.

În documentul din 8 noiembrie 1667 prin care vornicii de poartă au delimitat locul calicilor care li s-ar fi dat de către Petru Rareș, se menționează că au fost adunați oameni bătrîni. Unul dintre aceștia își amintea despre prima domnie a lui Ștefan Tomșa, iar alții despre a lui Radu Mihnea ¹⁰⁶. Acestea credem că sînt cele mai sigure indicații care pot pune cu o oarecare aproximație întemeierea breslei „calicilor” din Iași la începutul secolului al XVII-lea. Interesant este și faptul că în 1682 starostele acestei bresle avea casă proprie în „mahalaua tălpăluiască” ¹⁰⁷, deci destul de departe de așezarea breslașilor săi.

În catastihul „breslei mișeiilor din Roman” cu data de 20 ianuarie 1704, se arată că Mihail Racoviță i-a scutit de toate impozitele, hotărînd ca membrii breslei care n-ar fi ascultat de staroste să fie amendați „după obiceiul vechi”. Nici un judecător nu-i putea pedepsi sau amenda în afară de episcop ¹⁰⁸.

Starostii acestor bresle se alegeau de către membri și se confirmau de mitropolit sau de episcopii eparhioți. În cărțile de întărire se prevedeau scutirile de impozite acordate breslașilor ¹⁰⁹ și indicații ca fondurile adunate din pomeni să nu se cheltuiască decît pentru hrană, „nu la beție sau la alte nelegiuite fapte” ¹¹⁰, ca breslașii să nu provoace sfezi, gilcevi și bătăi mai ales în pridvoarele bisericilor, să nu simuleze boli, să nu-și „zădărască” rănile, să lucreze ceva, nu numai să ceară de pomană, să se poarte cu smerenie, să fie liniștiți și cuviincioși ¹¹¹.

¹⁰¹ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 290.

¹⁰² D.I.R.A., sec. XIV—XV, t. I, nr. 353.

¹⁰³ *Cronica Romanului*, I, p. 117.

¹⁰⁴ *Economia breslelor*, p. 292—293.

¹⁰⁵ *Buletinul Ioan Neculce*, fasc. IV, p. 85.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 135.

¹⁰⁷ Arh. st. Iași, CCCLX, p. 1.

¹⁰⁸ Melchisedec, *op. cit.*, p. 317—318.

¹⁰⁹ G. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 106 (1723, martie 23).

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 107—108.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 108.

S-ar părea că staroștii breslelor de mișei nu se alegeau în fiecare an, ci un staroste, odată ales și confirmat în funcție, rămânea cît timp îl ajutau puterile sau îl tolerau breslașii ¹¹².

Deci prin așa-numitele bresle de mișei sau de calici s-a urmărit asocierea categoriilor de locuitori din orașe, care nu-și puteau câștiga existența prin muncă. Prin constituirea în bresle s-a urmărit ferirea lor de abuzurile agenților aparatului fiscal și asigurarea, prin crearea unui fond propriu, a celor mai elementare cerințe de trai, pentru ca în felul acesta să nu se dedea la jafuri, crime sau să nu provoace tulburări.

Raporturile dintre bresle și autoritățile centrale și locale. Domnia a fost considerată de bresle ca un for tutelar, al cărui sprijin îl cerea în caz de nevoie. În numele breslelor vorbeau staroștii, cărora li se promitea, dacă era cazul, măsuri de îndreptare a unor situații dăunătoare. De exemplu, la 4 mai 1686, domnul Constantin Cantemir anunța pe agenții administrației de stat că, din cauza situației tulburi din țară și a atacurilor trupelor străine, negustorii se împrăștiaseră, fugind peste granițe. Sfătându-se cu boierii și cu celelalte cadre ale administrației de stat, domnul a luat măsuri de reorganizare a breslei negustorilor, acordându-i un nou privilegiu, în care se prevedea ca nimeni să nu mai meargă la casele membrilor ei și să le ia mijloacele de transport pentru podvoadă, să nu le facă conac în case și să nu-i oblige la găzduirea solilor. Totodată el le-a creat și un regim fiscal privilegiat. Pentru a-i feri de abuzurile agenților fiscalului, impozitele lor urmau să fie strinse și predate vistieriei de către staroste ¹¹³. Domnul a mai dispus să nu se ia de agenții fiscalului bunurile negustorilor pentru țărani sau pentru alți locuitori care nu-și plățiseră impozitele ¹¹⁴.

Domnitorii au căutat să ocrotească activitatea economică a asociațiilor de negustori în ansamblu, ferindu-le de amestecul nejustificat al agenților administrativi ¹¹⁵. Abuzuri grave împotriva breslelor și membrilor lor se întîmplau în vremuri tulburi, cînd serviciile publice erau dezorganizate. Atunci unii agenți sau mari dregători își puteau permite să aibă o comportare contrară ordinelor domnești ¹¹⁶.

Domnitorii confirmau statutele breslelor direct sau prin delegați. De asemenea ei atrăgeau atenția dregătorilor delegați să confirme în funcție staroștii aleși dintre oameni „de ispravă”, vrednici „de stărostie”, pentru a putea păzi „rînduiala... după testamentul breslelor” ¹¹⁷. Tot domnitorilor li se plîngeau staroștii de bresle împotriva concurenței meseriașilor și a negustorilor străini. Dacă sesizarea era justă, se dispunea luarea de măsuri ¹¹⁸. Tot la cererea unor bresle, domnitorii fixau sumele respective de plată, ca impozite, pe breaslă și apoi individual, după starea civilă, făcînd operația cunoscută în public. Domnitorii considerau necesar ca uneori să ceară boierilor și slujitorilor să respecte și aplice toate hotărîrile

¹¹² *Ibidem*, p. 109; Eug. Pavlescu, *op. cit.*, p. 296—297.

¹¹³ *Uricarul*, vol. II, p. 35—36.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ Acad. R.S. România, Foto, XXXVII/190; Arh. st. Buc., Achiziții noi, MMDCXLV/2.

¹¹⁶ *Letopisește*, ed. 2, vol. II, p. 336 și 337.

¹¹⁷ Melchisedec, *Cronica Hușilor*, p. 223.

¹¹⁸ *Uricarul*, vol. II, p. 29—30; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 210.

luate relativ la bresle ¹¹⁹. Starostele împreună cu câțiva fruntași ai breslei, după delegarea obținută de la vistierie ¹²⁰, făceau repartitia cislei în breaslă, fiind răspunzător de efectuarea corectă a lucrării față de vistierie și față de membrii breslei. După perfectarea și aprobarea lucrărilor se interzicea ca aga sau alți agenți să mai intervină ¹²¹.

Dacă se produceau neînțelegeri grave între grupele de meseriași care alcătuiau o breaslă, ceea ce ar fi putut duce la dizolvarea ei, dar cu tendința de a se regrupa în noi asociații, domnul însărcina un mare dregător, aga pentru capitală, să facă o anchetă specială și să-i raporteze cele constatate. La fel se proceda și când se cerea înființarea unei bresle noi. Domnul putea să-și însușească sau nu concluziile delegatului său ori să ceară meseriașilor și negustorilor în cauză noi informații, mai detaliate, înainte de a lua o hotărâre definitivă. Evident că el putea să-și impună și anumite vederi proprii. Orice înființare de breaslă sub orice formă, adică prin despărțirea uneia vechi sau printr-o nouă regrupare, trebuia să ducă la o nouă înțelegere cu vistieria, la o nouă „așezare” fiscală ¹²².

Relațiile dintre bresle, membrii lor și reprezentanții autorităților centrale și locale erau limitate, reduce la maximum prin înseși prevederile statutelor. Din acest punct de vedere s-a urmărit ca breslele să fie un fel de asociații închise, excluzându-se pe cât posibil relațiile sau amestecul reprezentanților puterii de stat, corupți și abuzivi. Așa se explică de ce s-a prevăzut ca neînțelegerile dintre membrii breslelor să se rezolve de către staroști și fruntași.

Breslași urmăreau pe toate căile să nu aibă relații cu agenții administrației publice decât în cazuri bine precizate. Se pare că în acest sens membrii de breaslă erau instruiți și avertizați permanent de conducerea lor. Așa se explică de ce majoritatea meseriașilor și a negustorilor căutau să intre în bresle, unde se simțeau mult mai apărați. Pe această linie trebuie înțeleasă scrisoarea din 19 ianuarie 1719 adresată de domnitorul Mihail Racoviță locuitorilor din orașul Huși. Mai întâi domnitorul i-a înștiințat despre numirea unui nou episcop, poruncindu-le să-l asculte, iar oamenilor episcopiei, care se vor fi împrăștiat printre „alte bresle”, promițându-le reduceri de impozite ¹²³, le-a cerut să se adune din nou la episcopie.

Relațiile dintre bresle, dintre conducerea acestora și membrii aparatului de stat, după cum s-a amintit, au fost reglementate prin statute și dispoziții speciale. Breslele nu s-ar fi putut menține dacă nu reușeau să apere bunurile membrilor lor de tendința de jaf a agenților administrației publice.

Trebuie recunoscut de altfel, că domnitorii au sprijinit breslele, le-au dat ocrotirea cerută, necesară pentru a putea trăi și dezvolta. Altfel, din cauza jafurilor agenților publici și a concurenței negustorilor străini, orașele erau amenințate cu pustiirea, cu transformarea în centre rurale.

¹¹⁹ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 354–355.

¹²⁰ *Uricarul*, vol. II, p. 37–43.

¹²¹ N. Iorga, *Documente, Callimachi*, vol. I, p. 470–472; idem, *Studii și documente*, vol. VI, p. 447.

¹²² Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 151–152.

¹²³ Melchisedec, *Cronica Hușilor*, p. 172–173.

Obligațiile fiscale ale breslelor. Obligațiile fiscale ale membrilor breslelor erau deosebite de ale celorlalți locuitori din orașe. Distincția a fost evidentă și în ceea ce privește modul de percepere al impozitelor datorate statului.

După obligațiile fiscale către stat, breslele se pot împărți în două categorii, și anume : bresle cu caracter economic și cele cu caracter social. Primele trebuiau să plătească un număr de impozite și să execute anumite prestații, iar celelalte au fost, cu mici excepții, scutite de orice impozite și munci. Regimul fiscal al breslelor cu caracter economic n-a fost prevăzut în catastihe, ci în înțelegerile încheiate cu visteria, în care se prevedeau obligațiile lor fiscale, modul de plată și de executare a muncilor. Aceasta este ceea ce se cunoaște la noi sub denumirea de „ruptă”, care a format regimul fiscal al tuturor breslelor cu caracter economic ¹²⁴.

Asemenea înțelegeri încheiate între visterie și bresle nu avem decît în secolul al XVIII-lea. Se cunosc însă documente din a doua jumătate a secolului al XVII-lea din care se poate constata regimul fiscal privilegiat al breslelor. La 4 mai 1686 Constantin Cantemir a dat un hrisov starostelui breslei de negustori din Iași în care se prevedea ca agenții fiscului să respecte scutirile acordate breslei de negustori.

Impozitele plătite visteriei de către breslași se strîngeau la termene fixe de către staroste, care, fără amestecul vreunui agent fiscal, avea să le predea visteriei. Orice nouă înscriere în breaslă trebuia făcută cunoscută visteriei pentru a se indica noului membru obligațiile fiscale. Tot ca un privilegiu trebuie considerată prevederea ca membrilor breslei negustorilor din Iași să nu li se ia bunurile pentru cei care nu-și plătiseră impozitele ¹²⁵.

Un document din septembrie 1783 acordat breslei negustorilor din Iași se referă la regimul fiscal prevăzut în „hrisoavele vechi”, în sensul precizării obligațiilor fiscale ale breslei. Membrii de breaslă care plăteau dajdie erau înscriși în izvodul visteriei. Fiecare breslaș primea un „răvaș” de la marele vistiernic, după care plătea cîte 1 leu și 67 de bani, plus 14 parale de leu răsura, „după cîsla ce-și vor face ei între ei, pe starea și pe puterea fiecăruia ; după care cislă să dea izvod la visterie iscălit de staroste și de cîțiva fruntași ai negustorilor”. Potrivit izvodului dat visteriei, membrii breslei negustorilor din Iași aveau să plătească anual 11 „dăjdii”, adică” șasă dăjdii cîte pe una pol lună, o dajdie și trei dăjdii la vremea ajutorinței de iarnă și două dăjdii la ajutorul cheltuielilor visteriei ce să ia vara”.

Copiii minori ai negustorilor membri de breaslă, necăsătoriți, fără dugheni proprii, vînzători însă în dughenile părinților, nu plăteau dajdie, dar după majorat și căsătorie, dacă deschideau dugheni proprii, urmau să fie înscriși, „cu dajdie la breasla negustorilor, sporindu-se și suma banilor cîte un leu și 67 bani de nume”. Calfele fără familie care serveau în dughenile negustorilor nu plăteau bir. Căsătorindu-se sau deschizîndu-și prăvălii, ei aveau să fie impuși „la rînduiala ce li se va cădea”.

Anual marele vistiernic trebuia să facă un control cu izvodul „de numele tuturor negustorilor” și să se adauge cei noi sau să se șteargă cu știrea „vistiernicului, „socotîndu-se de nume 63 bani”. Banii plătiți de membrii breslei se încasau de către ceași.

¹²⁴ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 354.

¹²⁵ *Uricarul*, vol. II, p. 35—37.

Ca desetină membrii breslei plăteau pentru „zece bucate un leu vechi și cîte zece bani vechi de cruce răsura”.

Starostele confirmat sau recunoscut de marele vistiernic, era scutit de impozite și avea patru oameni „scuțiți de toate dările”. Acești oameni se trimiteau de staroste ca „să cheme pe negustorii care vor avea pricină ei înde ei”. Deosebit de aceasta, starostele nu plătea desetină pentru 100 de stupi, vădrărit pentru 100 de vedre de vin, gorștină pentru 100 de oi și putea să aibă „doi liudi scutelnici”.

Toți membrii breslei negustorilor au fost scuțiți de cai de menzil, zahere și „alte angării”, iar cei cu vii la Odobești de vadra domnească ¹²⁶. De o scutire similară s-au bucurat și breslași negustori care aveau vii la Cotnari, deoarece plăteau impozite mari ¹²⁷.

După un hrisov din septembrie 1795 — fiecare negustor breslaș plătea anual ca impozit personal 15 lei în două rate și, în plus, ca răsura, cinci „parale la leu”. Pentru comerțul pe care-l exercitau, ei plăteau la slujba ajutorinții cîte 25 lei pentru dughenile de lipscănie, 20 lei pentru cele de brașovenie și blănărie, cîte 15 lei bogaseriile, „banii vistieriei”, adăugîndu-se cîte 14 parale de leu răsura.

Membrii breslelor mai plăteau pentru mărfurile importate, ca vamă *ad valorem*, trei la sută după facturile prezentate, iar pentru slujba cotăritului anual cîte 60 de bani de dugheană, după „condița vistieriei”. Erau scuțiți de bir copiii minori și argații holtei. Fiecare negustor breslaș putea să aibă ca scutelnic un om străin adus de peste hotare.

Proprietarii de cîrciumi plăteau „la vremea ajutorinței cîte trei lei de bute și cîte 60 de parale de poloboc”. Ca să nu le producă vreo supărare, cum se obișnuia, banii birului se încasau de la fiecare negustor de către ceașul breslei. De asemenea, pentru executarea poruncilor domnești negustorii nu erau supărați de alți „zapcii”. S-au menținut și scutirile de cai de menzil, zahere, salahori și celelalte „havalele”. Se menționează în continuare scutirea de bir a ceașului breslei ¹²⁸.

Și breslele de meseriași, mai numeroase decît cele de negustori, își plăteau impozitele către vistierie tot prin ruptă. În 1741 Grigore Ghica arăta că breasla cizmarilor din Iași, al cărei catastih fusese confirmat la 25 februarie 1733 de mitropolitul Antonie ¹²⁹, s-a „tocmit cu rupta la vistierie”. Breasla aceasta avea numai 13 membri căsari și 3 holtei, deci în total 16 persoane. Suma de plată anuală era de 6 ughi pentru fiecare meșter și cîte 3 ughi de holtei. Suma totală a impozitului breslei se urca la 87 de ughi, care trebuiau plătiți vistieriei în trei rate egale, în lunile mai, septembrie și ianuarie ¹³⁰.

Breslele blănarilor și cojocarilor din Iași și din celelalte orașe moldovenești — la o intervenție, se pare, colectivă — au fost scutite de camănă ¹³¹. De asemenea și breslele pe comunități au avut un regim fiscal

¹²⁶ *Ibidem*, p. 37—43.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 30.

¹²⁸ N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 470—472.

¹²⁹ *Idem*, *Studii și documente*, vol. VI, p. 433.

¹³⁰ Publicat de Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 354—355; vezi și N. Iorga, *loc. cit.*

¹³¹ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 447.

preferențial¹³². Armenii din Roman, Bacău, Neamț și Țirgu-Frumos, după anul 1760, plăteau un bir în sumă de 2 200 de lei anual, plus răsura de 15 parale la leu. Ca ajutorință de iarnă au fost impuși pentru dughenile de bogasierie la cîte 15 lei anual, cîte 10 lei pentru cele de brașovenie, 10 lei de căvăfărie, 8 lei de băcănie, rachierie etc. Ca ajutorință, de la fiecare circiumă se încasau cîte 3 lei de bute și 60 de parale de poloboc. Și membrii breslelor armenești au fost scutiți de cai de menzil, zahere și salahori. Pentru cheltuielile orașului erau impuși la o sumă globală de 60 de bani de casă, iar desetina o plăteau ca și ceilalți breslași negustori¹³³.

Pentru suma de plată la care era impusă breasla răspundea colectivitatea, chiar dacă unii breslași plecau în altă parte fără a-și fi achitat cota. Suma fixată cu rupta de un domnitor putea fi adăugată sau redusă de alții. Membrii breslei puteau scuti între ei pe cei care din diferite motive nu puteau plăti. Acest lucru se făcea și de domn fără ca breasla să fie consultată; deși nu-i reducea suma pe care o avea de plătit¹³⁴. Totuși, cînd erau nevoi presante, survenite în urma unor cereri turcești, și breslele trebuiau să contribuie, să susțină realizarea lor, deși se încălca înțelegerea încheiată cu vistieria¹³⁵.

Breslele de ciocli, în general, au fost scutite de impozite. Totuși, la 25 ianuarie 1735, Constantin Mavrocordat, întărind scutirile breslei de ciocli din Roman, a menționat că și membrii ei trebuiau să plătească cîte 1 galben de om „la vremea hîrtilor”¹³⁶. Cu toate scutirile acordate, breslele de ciocli se plîngeau că slujitorii domnești nu țineau seama de privilegiile lor și le impunau la dări și munci ca și pe „alte bresle”¹³⁷.

Au mai fost și alte obligații cu caracter fiscal în afară de cele menționate pe care trebuia să le suporte breslele de negustori și meseriași. La 20 mai 1741 se menționa că, „după obicei”, proprietarii de circiumi și breslele urmau să furnizeze fin pentru grajdurile domnești din Iași. Obligația era cunoscută sub denumirea de „braniștea de vară”¹³⁸.

Calfele nu au avut vreun rol în organizarea și administrația afacerilor de breaslă, adică nu puteau alege și nici fi alese, deși aveau obligații fiscale către vistierie și breaslă. După cum s-a amintit, bir nu plăteau decît calfele care se căsătoriseră. Calfele, indiferent de starea civilă pe care o aveau, plăteau însă la cutia breslei „cîte o para de leu” din salariu¹³⁹.

Membrii breslelor au avut, ca și calfele, obligații pecuniare legate de breaslă, de activitatea ei generală. Mai întîi orice breaslă avea o zi anuală de întrunire, cînd da o masă celor nevoiași. Pentru suportarea cheltuielilor, membrii breslelor trebuiau să plătească o sumă fixă de bani și să dea o anumită cantitate de ceară¹⁴⁰. De asemenea bisericii la al cărei hram își ținea breasla agapa anuală i se da o cantitate de ceară. Biserica de hram

¹³² Idem, *Un oraș românesc Botoșani*, p. 174; idem, *Armenii și românii* p. 36.

¹³³ Idem, *Armenii și românii*, p. 36—37.

¹³⁴ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 358.

¹³⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 313.

¹³⁶ Melchisedec, *Cronica Romanului*, II, p. 22.

¹³⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 429—431.

¹³⁸ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 364.

¹³⁹ N. Iorga, *Catastihul breslei blănarilor din Botoșani*, p. 13—14.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

era întreținută de breaslă și tot breasla se îngrijea și de salariul preoților¹⁴¹. Breasla trebuia să plătească impozitele membrilor nevoiași sau scăpătați, să acorde ajutoare celor bolnavi sau bătrâni și sprijin material celor care voiau să deschidă prăvălii. Toate aceste ajutoare totalizau sume mari, care proveneau numai din veniturile proprii ale breslelor.

Veniturile breslelor. Pentru a face față unor nevoi presante, urgente, ajutoării membrilor scăpătați și bunului mers al administrației etc., breslele au căutat să-și realizeze fonduri proprii, de care să poată dispune cum ar fi crezut de cuviință. Aceste fonduri s-au realizat mai întâi prin colecte făcute între membrii breslelor și din diferite taxe încasate de la patronii, meșteri, calfe și ucenici. Fondul breslelor se alimenta și din amenzile încasate de la membrii condamnați, din taxele de înscriere în breaslă ale noilor membri¹⁴², din taxele impuse în acest scop pe prăvăliile breslașilor, precum și din o taxă plătită de către calfe la angajare. De asemenea plăteau o taxă de înscriere și feciorii meșterilor, însă la jumătate din valoare. La început această taxă consta dintr-o cantitate de bunuri în natură, care mai târziu au fost transformate, la valoare, în bani. Toate taxele și amenzile se depuneau în așa-numita „cutie” a breslelor¹⁴³. Sumele cheltuite din acest fond se consemnau într-un „izvod” special.

Și starostele breslei avea venituri proprii. El primea așa-numitul plocon de la fiecare nou membru de breaslă. Meșterii care angajau calfe plăteau starostelui o sumă de bani. Starostele mai încasa o taxă de fiecare dugheană, o taxă specială pentru mărfurile vândute de negustorii străini, o cotă din amenzile aplicate celor prinși că vindeau cu greutate sau măsuri false, precum și o parte din amenzile aplicate în procesele pe care le judeca personal¹⁴⁴.

În concluzie, din situația generală a breslelor moldovenești, care nu s-au putut dezvolta în mod normal din cauza apăsării fiscale și a exploataării turcești, se poate constata că în sînul lor a existat o ierarhie clară. În fruntea breslei erau meșterii sau patronii, după care urmau calfele și ucenicii. Numai meșterii și patronii au avut dreptul să angajeze prin breaslă calfe și să primească ucenici și tot numai ei puteau distribui prin vânzare produsele sau mărfurile. Pentru ca un meșter sau negustor să poată ajunge breslaș trebuia să îndeplinească anumite condiții de bază, ca depunerea unui examen de cunoaștere a meseriei, luarea angajamentului de respectare a catastihului breslei și achitarea taxelor de înscriere. Considerăm interesant de reamintit că în breslele românești au putut intra și femei, dintre care unele au ajuns chiar staroști. Nu este exclus, ca atît primirea femeilor în bresle, cît și alegerea lor ca staroști să fi fost excepții.

Organizarea breslelor în Moldova, ca și în întreaga lume în timpul orîndurii feudale, a fost determinată de condițiile micii producții. Cine voia să ajungă meșter trebuia să fi fost mai înainte ucenic și apoi calfă. Meșterii și negustorii grupați în bresle au urmărit să-și apere interesele și drepturile obținute, împotriva concurenței, abuzurilor boierimii și membrilor aparatului de stat.

¹⁴¹ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 59.

¹⁴² *Ibidem*, p. 197—200.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 346—348.

¹⁴⁴ *Uricarul*, vol. II, p. 29—30 și 37—43.

Luptînd pentru eliminarea concurenței, breslele au trebuit să reglementeze producția și desfacerea mărfurilor.

Organizarea și administrarea breslei, precum și drepturile și îndatoririle membrilor ei, erau determinate prin statute speciale.

Indiscutabil că o anumită perioadă de timp breslele au îndeplinit un rol progresist, contribuind la lupta împotriva orînduirii feudale și dezvoltării producției, la libertatea populației din orașe. Mai tîrziu însă, tinzînd să mențină o producție restrînsă pentru a face față concurenței, ele au împiedicat procesul de dezvoltare al tehnicii.

Breslele au încercat, chiar cu forța, să împiedice transformarea meșterului medieval în capitalist, limitînd numărul de calfe sau de ucenici, deoarece angajarea acestora nu se putea face decît prin breaslă. Pentru ca să nu se înmulțească numărul meșterilor, stagiul de calfă și de ucenic era exagerat de mare. Pentru a limita producția, calfele nu puteau deveni meșteri decît cu aprobarea breslei. Cei care nu reușeau se mențineau în situația de lucrători plătiți.

ASPECTE ALE MIȘCĂRII LUMINISTE DIN MOLDOVA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA (PÎNĂ LA 1821)

DE

NICOLAE ISAR

Mișcarea luministă din țările române în epoca descompunerii feudalismului constituie un factor de mare însemnătate în procesul de dezvoltare social-politică a acestor țări. Ideologia „luminilor”, pe care o găsim răspândită în această perioadă în țările române, explică numeroase inițiative pe tărîm practic, atît în domeniul cultural, cît și politic.

Izvorul ideilor luministe din țările române trebuie căutat în realitățile cu caracter național și social-politic din aceste țări; aceste realități explică receptivitatea la ideile din Apus. Împrejurarea că ideile ridicării politice a poporului român prin cultură — închegate într-o concepție de ansamblu—s-au dezvoltat mai întîi în Transilvania este concludentă în acest sens. După apariția ei, Școala ardeleană¹ a constituit un focar de răspîndire a ideilor luministe și în celelalte provincii românești; circulația ideilor luministe în aceste provincii este strîns legată de ridicarea conștiinței naționale a românilor.

Curentul pentru școală și cultură națională în frunte cu Veniamin Costachi. În centrul mișcării luministe în domeniul culturii de la începutul secolului al XIX-lea din Moldova, care continuă tradițiile mișcării din epoca precedentă², stă figura mitropolitului Veniamin Costachi. Activitatea sa în domeniul școlii și culturii românești la începutul secolului al XIX-lea este remarcabilă sub raportul spiritului ei patriotic³. A urmări activitatea lui Veniamin Costachi înseamnă, de fapt, a urmări un aspect din istoria acestei mișcări, cu implicații politice dintre cele mai însemnate.

¹ Vezi mai ales D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945; D. Prodan, *Supples libellus Valachorum*, București, 1967.

² Al. Dușu, *Mișcarea iluministă din Moldova în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în „Studii”, 1966, nr. 6.

³ Vezi N. Isar, *Trăsături iluministe în gîndirea și activitatea lui Veniamin Costachi*, în „Revista de filozofie”, 1968, nr. 4.

Ucenic al mitropoliților Leon Gheuca și Iacob Stamati⁴, cărturari luminiști, Veniamin Costachi va duce mai departe tradițiile acestor înaintași, dezvoltându-le mai ales pe tărîm practic și în sens național. Mai mult decît la Iacob Stamati sau la Amfilohie⁵, în concepția lui Veniamin Costachi domină înainte de toate nu atît ideea ridicării poporului prin cultură în general, ci ideea luptei pentru limbă românească, pentru școală românească și, implicit, pentru emanciparea politică și socială a poporului român.

În acest sens, spre deosebire de Iacob Stamati, care admira deschis pe un mare gînditor luminist ca Montesquieu⁶, Veniamin Costachi, „al cărui liberalism — precum subliniază A. Camariano — nu merge pînă la Voltaire”⁷, acceptînd curentul inițiat de Patriarhia ortodoxă a Răsăritului⁸ de a combate ca străine bisericii creștine ideile revoluționare, nu se declară niciodată adept al luminiștilor francezi⁹. În schimb, Veniamin Costachi prețuia mult pe unii cărturari greci, ca Evghenie Vulgaris,¹⁰ învățat cu o largă cultură de esență luministă¹¹, — pe care, așa cum observă și N. Iorga¹², Iacob Stamati îl socotea în rîndul celor mai mari învățați europeni¹³ — sau ca Nichifor Teotokis¹⁴, conducători ai școlii de la Iași, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. După acesta din urmă a tradus Veniamin Costachi *Chyriacodromionul*¹⁵ la M. Neamțului în 1811, iar după Evghenie Vulgaris, cîțiva ani mai tîrziu, o altă lucrare religioasă¹⁶.

⁴ Vezi programul lui Iacob Stamati de reorganizare a școlii din Moldova, la care și-au adus contribuția cronicarul Depasta Peloponezianul și boierul Scarlat Sturdza, în Th. Codrescu, *Uricariul*, III, p. 23 — 33.

⁵ Lui Amfilohie, care își făcuse studiile în Occident și care era un bun cunoscător al limbii franceze, îi aparține lucrarea cu idei înaintate *De obște geografie pe limba moldovenească*, Iași, 1785, o prelucrare în limba română după Claude Buffier (1661 — 1737), renumit matematician, gînditor și literat francez. De asemenea lui Amfilohie îi aparține și *Arîtmelica*, Iași, 1795.

⁶ *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, București, 1964, p. 129.

⁷ A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 72.

⁸ Vezi A. Camariano, *Spiritul filozofic și revoluționar francez combătut de Patriarhia ecumenică și Sublima Poartă*, București, 1941.

⁹ Protosinghelul Neofit Scriban, viitor înalt ierarh al bisericii, a fost trimis în surghiun pe timp de cinci ani pentru pocăință la mănăstirea Neamțului, sub motiv că posedea lucrări ale lui Voltaire, din porunca a însuși mitropolitului Veniamin Costachi (cf. A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, p. 72).

¹⁰ *Logica, arîtmelica și geometria*, lucrări aparținînd lui Evghenie Vulgaris, sint prelucrări în limba greacă după filozoful raționalist german Chr. Wolf (cf. *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, p. 116).

¹¹ Evghenie Vulgaris a tradus în 1768 lucrarea lui Voltaire *Essai historique et critique sur les dissensions de Pologne*, apărută un an mai devreme și semnată sub pseudonim, Ioseph Bourdillon (cf. A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire ...*, p. 78 — 80; vezi și D. Russo, *O scrisoare a lui Evghenie Vulgaris tradusă în limba română*, București, 1931).

¹² N. Iorga, N. Teotokis și Moldova, în „Revista istorică”, VII, 1921, nr. 1 — 2, p. 69.

¹³ Foarte frumos se exprimă despre Evghenie Vulgaris și Veniamin Costachi: „Bărbat prea înțelept ca nimene alții din vremile noastre, poate și dintr-ale multora, știutor de multe limbi” (cf. I. Bianu, Nerva Hodoș și D. Simionescu, *Bibliografia românească veche*, III, p. 38, prefața la *Chyriacodromion*, M. Neamțului, 1814).

¹⁴ Vezi N. Iorga, N. Teotokis și Moldova, p. 67.

¹⁵ Vezi prefața lui Veniamin Costachi la această tipăritură la I. Gheorghită, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi*, M. Neamț, 1946, anexe, p. 116 — 130. Un exemplar din această lucrare dăruia mitropolitul în anul următor, 1812, schitului Ogoieștii Noi, probabil ctitoria Costăcheștilor (cf. N. Iorga, *Alte note despre cultura și viața socială românească sub „vechiul regim”*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIX, p. 3 — 4).

¹⁶ Este vorba de *Adoleshtia filotheos*, adică *Îndeletnicire iubitore de Dumnezeu*, tom. I — V, Iași, 1815 — 1819 (cf. *Bibliografia românească veche*, III, p. 113 — 115, și 315).

Este indiscutabil că Veniamin Costachi, plasându-se deasupra spiritului influențelor unor idei sau altora și fără a-și propune vreodată să fie și să se comporte altfel decât ca un teolog ortodox¹⁷, și-a format o concepție originală¹⁸, care, departe de a fi a unui adept al lui Voltaire sau Rousseau, este, prin anumite trăsături, aptă mișcării pentru progres social și național. Ideea lui Veniamin Costachi privind necesitatea științei de carte, ridicată pînă la treapta acuzației de crimă adresată părinților care nu înțeleg pentru copiii lor această necesitate¹⁹, și-a găsit o confirmare deplină pe tărîmul activității desfășurate de el în domeniul școlilor²⁰.

Organizarea începînd cu anul 1803 a mai multor școli în Moldova²¹ și mai ales înființarea din inițiativa sa²² a Seminarului de la Socola prin hotărîrea domnitorului Al. Moruzi²³ au precedat momentul întemeierii în 1814 a învățămîntului superior în limba națională, constituind în acest sens, așa cum subliniază A. D. Xenopol²⁴, un moment de o anumită însemnătate în mișcarea de renaștere națională de la începutul secolului al XIX-lea. Înființarea seminarului de la Socola, căruia i se adaugă în 1805 și o școală de „psaltichie”²⁵, urmarea — pe lângă scopuri religioase — predarea unui învățămînt mai înalt în limba patriei și înlăturarea influenței dascălilor greci de la Academie²⁶; totodată, în programul acestei școli apar materii de conținut laic²⁷. Desigur, înființarea Seminarului de la Socola era un succes al curentului național pentru limbă și școală românească, și acest act nu a fost ușor, căci, așa cum își amintea Veniamin Costachi

¹⁷ Vezi arhim. Irineu Crăciunaș, *Mitropolitul Veniamin Costachi, teolog ortodox*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1967, 1—2, p. 9; mai ales despre ideea „învățăturii” în cadrul concepției teologice.

¹⁸ Al. Dușu, în articolul *Une livre greque sur „les lumières” occidentales traduit en roumain en 1819* (în „Revue roumaine d'histoire”, 1965, nr. 5, în care arată că lucrarea în limba greacă a lui Pappadopoulos *Cărtică îndemnată* nu este altceva decât traducerea lucrării francezului cu vederi luministe Jacques Savrin (1667—1730), tradusă apoi din limba greacă în limba română în 1819 de Veniamin Costachi, crede că „grupul reprezentat de Veniamin poate fi desemnat ca tradiționalist”.

¹⁹ „Uciagași cu adevărat — spune Veniamin Costachi — se pot socoti părinții aceia ce nu se îngrijesc de a da vreun fel de învățătură la fiii lor” (cf. A. Vizanti, *Veniamin Costachi, mitropolitul Moldovei și Sucevei. Epoca, viața și operele sale*, Iași, 1881, anexe, p. 125).

²⁰ Vezi N. C. Enescu, *Veniamin Costachi, călător și îndrumător al școlii naționale din Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1967, nr. 1—2. De asemenea vezi și V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800—1864*, tom. I, București, 1892, p. 93—106.

²¹ Hrisovul lui Al. Moruzi din 24 mai 1803, la C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, p. LXIV.

²² Vezi lucrarea lui C. Erbiceanu, *Istoricul seminarului „Veniamin” din mănăstirea Socola*, Iași, 1885; de asemenea Gh. Adamescu, *Istoria seminarului „Veniamin” din Iași, 1803—1903*, București, 1904.

²³ Hrisovul pentru înființarea seminarului la V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, I, p. 95.

²⁴ „Curentul subpămîntean al românismului — spune A. D. Xenopol, — care cursese de-a lungul întregii epoci fanariote, începu a se arăta la lumina zilei înființarea Școalei de catehezie din mănăstirea Socola din Iași”, (cf. *Istoria partidelor politice din România*, vol. I, p. 29.).

²⁵ Prin hrisovul de înființare din 1 octombrie 1805, dascălul Petru, conducătorul acestei școli, urma să fie plătit cu un salariu lunar de 300 lei (cf. C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, p. 345).

²⁶ Primii dascăli la seminar au fost Constantin dascăl, Enache paharnic și Ioil călugăr (cf. C. Erbiceanu, *Istoria seminarului „Veniamin” din mănăstirea Socola*, p. 34).

²⁷ Se predau în limba română, logica, aritmetica, istoria profană, psihologia, elemente de limba latină (*ibidem*, p. 37).

spre sfârșitul vieții, la 1844, când își făcea testamentul, cu prilejul înființării seminarului, spre deosebire de domnitorul Al. Moruzi, „unii dintre puternici cerca a sta împotriva”²⁸.

Opera lui Veniamin Costachi în domeniul tiparului, menită să dea la lumină cât mai multe cărți „în limba românească care luminează pre mințe,... deșteaptă pre sufletul cititorului către lucrarea faptelor bune”²⁹, a fost inaugurată în 1804 prin reorganizarea tipografiei din Iași³⁰, unde la începutul secolului al XIX-lea se vor tipări numeroase lucrări, mai ales cu caracter religios, dintre care o bună parte vor aparține, ca traducător sau inițiator, lui Veniamin Costachi însuși.³¹ Să remarcăm din seria cărților religioase doar acele *Vieți ale sfinților*, foarte interesante sub raportul concepției care stătea la baza publicării lor; pentru opera de tipărire a cărților religioase, mitropolitul Veniamin Costachi așa cum credea autorul dedicației la volumul din 1807, cu care începea seria, avea să fie socotit „mare făcătoriu de bine la tot neamul românesc, nu numai la cest din patrie, ci și la cel de preste munți și la cel din Valahia”³².

Evident că acest curent pentru tipărirea de cărți în limba română — fie și religioase — pentru școală în limba română, în fine pentru existența și dezvoltarea limbii române, în cadrul căruia se află figura mitropolitului Veniamin Costachi, prin profundul său caracter național capătă un pronunțat aspect politic; el se va lărgi, ciștigînd, precum vom vedea, tot mai mulți aderenți activi — de pildă un Mihail Sturdza — și va căpăta, prin amploare, tot mai mult, în condițiile specifice istoriei Moldovei în perioada de sfârșit a domniilor fanariote, aspectul unei activități politice propriu-zise, cu adînci semnificații de ordin național, dar și social.

În lupta pentru victoria școlii românești, Veniamin Costachi reușise să atragă o serie de călugări harnici, mulți ucenici ai starețului Paisie de la mănăstirea Neamțului³³, printre care Grigorie, viitorul mitropolit al Țării Românești³⁴.

²⁸ C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei și Sucevei*, p. 60.

²⁹ I. Gheorghită, *op. cit.*, anexe, p. 142.

³⁰ Vezi hrisovul lui Al. Moruzi din 15 februarie 1804 la C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, p. 44—45.

³¹ Vezi listele lucrărilor sale la arhim. Nestor Vornicescu, *Literatura patristică și preocupările mitropolitului Veniamin Costachi*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1967, nr. 1—2; de asemenea vezi ierom. prof. Epifanie Norocel, *Mitropolitul Veniamin Costachi și tipografia din Iași*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1967, nr. 1—2.

³² Din dedicația lui Dositei, ieromonah la mănăstirea Neamțului și Secul (cf. *Bibliografia românească veche*, II, p. 512; vezi sublinierea aceasta și la N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, p. 145—146).

³³ Moartea sa lăsa în ultimul deceniu al secolului XVIII-lea tradițiile unei activități cărturărești cu implicații dintre cele mai fructuoase în domeniul dezvoltării limbii și culturii naționale.

³⁴ Acesta, în 1806, împreună cu Gherontie, dădea la iveală traduceri după Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavniciei credinței* (Iași) (cf. *Bibliografia românească veche*, II, p. 482). Și acești doi călugări credeau că activitatea lui Veniamin Costachi și implicit a lor este „pentru folosul patriei” și că filozofia, dar mai ales „teologia”, este „mare lucru cu adevărat și minunat și vieții omenești prea de folos iaste” (*ibidem*, p. 484). N. Iorga identifică în persoana viitorului mitropolit pe autorul de pînă 1800 al unei lucrări de pedagogie (Vezi N. Iorga, *Un pedagog „moldovean” pe la 1800*, extras din „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist. s. III, t. X^l). Despre Grigorie, vezi Const. N. Turnescu, *Mitropolitul Grigorie al Ungro-Vlahiei*, 1927; N. I. Epescu, *Viața și faptele părintelui Grigorie Dascălul, mitropolit al Țării Românești* (1765—1844), Bu. urești, 1934; I. Ionașcu, *Mitropolitul Grigorie IV și întrebuințarea unor venituri în vremea păstoriei sale* (1823—1834), București, 1940.

În slujba cauzei limbii și culturii românești își pune toate silințele Lazăr (Leon) Asachi³⁵, tatăl lui Gheorghe Asachi. Remarcabile sînt ideile lui Lazăr Asachi, așa cum se desprind ele din prefetele unor traduceri în limba română³⁶. „Vedem astăzi treziți și pe români — scria el în ajunul evenimentelor de la 1821 — cu multe opintele sîngerindu-se în toate trei țări, ca să aducă limba lor la căzuta ei stare, prin care să se lumineze compatrioții într-o religioasă și politicească învățătură”³⁷, iar lui Mihail Sturdza îi recomanda indirect să-și arunce privirea ca mare boier — recomandarea era pentru toți boierii — „asupra celor care lăcuiesc în bordeie și carii în mijlocul sărăciei lor adăsaori păzesc odorul unei drepte povățuiri spre o viață fericită prin cunoștința datoriei sale”³⁸.

Omul cu astfel de idei, Lazăr Asachi, era de altfel cel mai potrivit pentru misiunea pe care Veniamin Costachi avea să i-o dea în august 1815, pe cînd Lazăr se afla la Lemberg, de a merge să ia legătura cu I. Budai-Deleanu³⁹, de a cărui reputație, fără îndoială, Veniamin Costachi auzise. În luna următoare, septembrie, îl găsim pe mitropolit în corespondență directă cu I. Budai⁴⁰, care, evident, nu va răspunde la chemarea lui Veniamin, fiind deja bătrîn și vlăguit de eforturi. Gîndul lui Veniamin Costachi de a aduce profesori din Ardeal se va realiza mai tîrziu în 1820, cînd, cu ocazia reorganizării Seminarului de la Socola — al cărui episcop devenea Mihail Sturdza —, vin la Iași Ioan Costea, Ioan Mamfi, Vasile Fabian Bob și Vasile Pop⁴¹.

Urmărind cu perseverență organizarea unui sistem de școli cu limba de predare română și cu profesori români pe cheltuiala sa în toamna anului 1805, Veniamin Costachi a trimis la studii la Viena pe Gheorghe Asachi. De la Viena, după trei ani, timp în care a studiat mai ales matematica, Gheorghe Asachi merge pentru alți patru ani la Roma, de unde, reîntors în patrie cu o vastă pregătire științifică și filozofică, deschide în ianuarie 1814⁴² — și cu ajutorul lui Veniamin Costachi — cursul teoretic și practic de inginerie în limba română la Academia domnească din Iași. Peste cinci ani, la examenul de absolvire al primei serii de ingineri de la 12 iunie 1818, cei prezenți — mitropolitul și boierii — s-au convins că „cu-

³⁵ Bucovinean de origine, protopopul Lazăr Asachi vine și se stabilește în Moldova, chemat probabil de Veniamin Costachi, în orice caz ajutat de acesta, care îl numea după suirea sa la scaunul mitropolitan „protopresviter a teată Moldavia”, adică mai mare peste toți protopopii (cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 512). În 1813, după a doua sa instalare, mitropolitul îi oferea drept dar o casă de locuit (cf. C. Frbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, p. 352—355).

³⁶ Cunoaștem două traduceri aparținînd lui: „*Jucăria norocului sau istorisirea pentru Prințul Menșicov*”, Iași, 1816, și „*Bordeiul indienesc*” (cf. *Bibliografia românească ieche*, III, p. 383).

³⁷ Din cuvîntul către cititori la „*Bordeiul indienesc*” (*ibidem*).

³⁸ Din dedicația către M. Sturdza (*ibidem*).

³⁹ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. X, B, p. 360.

⁴⁰ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. X, B, p. 360.

⁴¹ N. C. Enescu, Gh. Asachi, *organizatorul școlilor naționale din Moldova*, Editura de stat didactică și pedagogică, București, 1962, p. 53—54. Evenimentele revoluționare din 1821 duc la închiderea seminarului, iar profesorii ardeleni, cu excepția lui Fabian, se reîntorc în Transilvania.

⁴² Vezi hotărîrea lui Gh. Asachi din 15 noiembrie 1813 în Th. Codrescu, *Uricariul*, XVI, p. 409—413.

noștințele pozitive dobândite de elevi în limba română” erau mult mai folositoare decât cele pe care și le puteau însuși în limba greacă⁴³. La 11 februarie 1819, printr-o anafora, mitropolitul Veniamin Costachi și boierii-efori — Scarlat Ghica, Constantin Mavrocordat și Mihail Sturdza — recunoșteau meritele lui Gheorghe Asachi⁴⁴.

Legăturile lui Nicolae Rosetti Roznovanu cu cultura franceză. Unul dintre boierii moldoveni care în prima jumătate a secolului al XIX-lea s-au integrat, prin formația lor culturală, dar și prin activitatea lor, mișcării pentru ridicarea poporului român prin răspîndirea „luminilor” a fost Nicolae Rosetti Roznovanu, fiul marelui vistiier al Moldovei, Iordache.

În bogata bibliotecă a boierilor Roznovani de la Stîncea, numărînd peste 1 900 de volume, se găsesc opere dintre cele mai reprezentative ale ideologiei luminate din Apus⁴⁵. Figurează, printre altele, în listele de cărți ale acestei biblioteci ediția operelor complete ale lui Voltaire în 70 de volume, apărută la Paris în 1785, operele lui Montesquieu și J. J. Rousseau⁴⁶, precum și ale lui d’Alembert, Diderot, Helvétius⁴⁷ ș.a.

Pentru fondul luminit al culturii lui N. Rosetti Roznovanu și pentru activitatea lui în domeniul răspîndirii „luminilor” în Moldova, o semnificație deosebită o au legăturile lui cu Franța, așa cum se desprind ele din corespondența purtată în perioada imediat următoare revenirii de la Paris, în anii 1818—1820.

Perioada șederii la Paris în vederea studiilor l-a legat pe N. Rosetti Roznovanu pentru totdeauna de societatea și de cultura franceză, în acest sens relațiile sale cu Franța constituind, în cadrul legăturilor româno-franceze, o pagină dintre cele mai frumoase. Pașaportul cu care Roznovanu se întoarcea în țară după o perioadă de ședere la Paris poartă data de 18 decembrie 1818⁴⁸. Deși destul de tânăr aflat la Paris, centrul „luminilor”, N. Rosetti a fost foarte receptiv la viața din jurul său. Amintirile sale de la Paris dinainte de această dată vor rămîne mereu vii, iar prietenii întemeiate aici vor avea o deosebită însemnătate în activitatea lui viitoare.

O deosebită însemnătate o au pentru diferite domenii de cercetare — istorie, filozofie, pedagogie — scrisorile unor cărturari francezi adresate din Paris lui Nicolae Rosetti Roznovanu. Dintre aceste scrisori se impun ca valoare în primul rînd scrisorile revoluționarului francez Marc-Antoine Jullien de Paris. Deducem din aceste scrisori, publicate de Ilie Popescu-Teiușan⁴⁹, prietenia caldă care i-a legat pe cei doi, prietenie prezentînd pentru noi o anumită semnificație.

⁴³ Gh. Asachi, *Chestia învîșămîntului public în Principatul Moldovei*, Iași, 1858, p. 10.

⁴⁴ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. X, B, p. 362—363.

⁴⁵ Vezi Cornelia Teofana Papacostea, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea, Biblioteca de la Stîncea*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, V (1963), p. 215—220. Autoarea își bazează cercetarea în primul rînd pe catalogul lucrărilor, descoperit la Arhiva istorică centrală (A. N., pach. CCLX, doc. 16).

⁴⁶ *Arhiva istorică centrală*, A. N., pach. CLX, doc. 16, d.

⁴⁷ C. T. Papacostea, *op. cit.*, p. 216—217.

⁴⁸ G. R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. 1, București, 1938, p. 123. N. Rosetti Roznovanu a trăit în anii 1794—1858; în 1820 este numit, cu ajutorul tatălui său, mare vistiier al Moldovei (*ibidem*, p. 121).

⁴⁹ Ilie Popescu-Teiușan, *Patru scrisori ale lui Marc-Antoine Jullien de Paris, către Nicolae Rosetti Roznovanu*, în „Revista de pedagogie”, XIV (1965), nr. 10, p. 67—82. Scrisorile se găsesc la Arhiva istorică centrală, A. N. pach. CCLIII/52 și 70; CCLIV/60 și 68.

M. A. Jullien fusese în timpul dictaturii iacobine unul dintre comisarilor instrucțiunii publice⁵⁰. După înfrângerea revoluției franceze, el și-a orientat activitatea în direcția operei de emancipare pe calea răspîndirii „luminilor” a poporului francez, dar și a celorlalte popoare. Pe drept cuvînt el poate fi numit, așa cum o face unul dintre biografi săi, H. Goetz, un precursor al ideilor de colaborare și de unitate a popoarelor⁵¹. El are meritul de a fi dezvoltat conceptul de civilizație europeană și mondială, iar publicația inițiată și condusă de el, „Revue Encyclopédique”, a fost, în vremea apariției sale, una dintre cele mai progresiste.

Prin activitatea și ideile sale, M. A. Jullien, altfel puțin cunoscut la noi în raport cu alți cărturari progresiști francezi, ocupă un loc important în ierarhia valorilor franceze. Dar și pentru români personalitatea lui Jullien capătă un deosebit interes, speranțele sale pentru luminarea popoarelor prin educație și cultură fiind în consens cu cele mai frumoase aspirații românești. Unele dintre lucrările lui Jullien, lucrări în primul rînd de pedagogie, concepute însă într-un spirit de interes mult mai larg, se găsesc și la noi⁵² încă din perioada apariției lor. Pe una dintre aceste lucrări aflăm dedicația, purtînd data de 20 octombrie 1818 către N. Rosetti Roznovanu din partea autorului⁵³.

La publicația „Revue Encyclopédique” colaborau cărturari de reputație⁵⁴ din Franța și din alte țări. Cu o asemenea colaborare revista își propunea să însumeze în paginile sale analiza sintetică a lucrărilor cele mai importante din domeniul literaturii, științei și artei. Redînd în cuprinsul ei, așa cum se arată într-un prospect, „substanța producțiilor cele mai remarcabile ale spiritului uman”⁵⁵, revista contribuia la progresul civilizației. Succesul revistei în 1819, primul an al apariției, îndemna pe redactori să continue publicarea.

În scrisoarea din 20 iunie 1819 adresată lui N. Rosetti Roznovanu, Jullien sublinia principiile care stăteau la baza acestei publicații. „Am nevoie — scrie Jullien — de corespondenți capabili și activi”; răspîndirea revistei în toate punctele de pe glob, crede el, este o problemă esențială, revista constituind „un mijloc ușor de comunicare între prietenii științelor, literelor, artelor și umanității”⁵⁶.

⁵⁰ Helmut Goetz, *Marc-Antoine Jullien de Paris (1775—1848). L'évolution spirituelle d'un révolutionnaire*. Traduit de l'allemand par C. Cuénot, Paris, 1962.

⁵¹ Subtitlul lucrării lui Goetz este semnificativ: *Contribution à l'histoire des précurseurs des organisations internationales du XX-e siècle*.

⁵² M. A. Jullien, *Essai général d'éducation physique morale et intellectuelle; suivi d'un plan d'éducation pratique ... ou Recherches sur les principes et les bases de l'éducation ...*, Paris, 1808, 308 p.; sec. ed. 1835; *Essai sur l'emploi du temps ou Méthode qui a pour objet de bien régler sa vie ...*, quatr. ed., Paris, 1829, 490 p.; *Exposé de la méthode d'éducation de Pestalozzi. Telle qu'elle a été suivie et pratiquée sous sa direction pendant dix années (de 1806 à 1816) dans l'Institut d'Iverdun, en Suisse*, sec. ed., Paris, 1842, 586 p.

⁵³ „A Monsieur de Rossetto Rosnovano, grand-maitre de Police de Moldavie, souvenir de la part de l'auteur”, pe prima pagină a lucrării „*Essai général d'éducation physique, morale et intellectuelle ...*”, Paris, 1808.

⁵⁴ „Vezi numele colaboratorilor revistei într-un prospect trimis lui N. Rosetti Roznovanu de Jullien, împreună cu o scrisoare (cf. Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLIII/70).

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

Răspunzînd acestei scrisori ⁵⁷ ceva mai tîrziu, Nicolae Rosetti cere prietenului său francez să nu se îndoiască de eforturile pe care el le face în Moldova în vederea introducerii sistemului de învățămînt monitorial. Ciuma care de cîteva luni pustia Moldova, arăta Roznovanu, făcea imposibilă în acel moment funcționarea școlii de la Iași, dar prin perseverență el speră „să învingă toate obstacolele”. Nu poate satisface rugămintea lui Jullien de a găsi un corespondent în Moldova pentru „Revue Encyclopédique”, dar se silește a suplini această lipsă, trimițîndu-i el diferite note pentru revistă, iar cît privește rugămintea de a găsi abonați pentru revistă Roznovanu informează pe Jullien că la insistențele sale domnitorul, M. Suțu, s-a abonat și că spera ca în curînd și alți compatrioți să se aboneze.

În publicația „Revue Encyclopédique”, apărută în anii 1819—1831, și care, în parte, se găsește și la noi⁵⁸, Jullien avea să insereze uneori știri privitoare la Moldova. Iată, de pildă, ce scrie el într-o cronică din „Revue Encyclopédique” din ianuarie 1821: „Moldova chiar, cu toată supunerea față de guvernul turc, a văzut introducîndu-se în școlile sale metoda învățămîntului mutual, aplicat claselor sărace; regimul său interior primește sub influența și prin voința unui domn luminat, îmbunătățiri importante”⁵⁹.

Un alt cărturar francez aflat în corespondență cu boierul moldovean în anii 1818—1820 este decanul Facultății de litere din Paris, Barbié du Bocage. Cu ani în urmă, acest cărturar, geograf ca formație, întreținuse corespondență cu un alt boier moldovean, Ioan Balș, fiul marelui vistiernic Iordache⁶⁰. Așa cum se vede din corespondența purtată în anii 1806—1811, Barbié du Bocage, atunci director al Bibliotecii regale din Paris, trimitea bibliofilului moldovean diferite lucrări care apăreau în Franța, așa cum aveau să facă mai tîrziu, în cazul lui N. Rosetti Roznovanu, frații de Bure⁶¹. În afară de Barbié du Bocage, Ioan Balș întreținea relații și cu alți cărturari francezi, ca Lanjuinais sau L. Léfevres Genau⁶². De altfel, tradițiile de cultură franceză în familia Balș erau mai vechi⁶³.

La 10 august 1818, cînd deci N. Rosetti se afla la Paris, Barbié du Bocage, în calitate de decan al Facultății de litere, informînd pe tînărul moldovean de programul orelor de curs, îl îndemna să-și susțină doctoratul în litere⁶⁴. La aproape o jumătate de an de la plecarea lui N. Rosetti din Paris, în scrisoarea din 2 mai 1819 geograful francez lăuda în mod deschis înclinațiile cărturărești ale tînărului moldovean și sublinia impresia deosebit de frumoasă pe care el o lăsase în lumea intelectualilor francezi⁶⁵. Ca

⁵⁷ Ibidem, pach. CCLIII/59, copie.

⁵⁸ Vezi la Biblioteca Academiei volumele din anii 1821, 1825, 1827 și 1831—1833.

⁵⁹ „Revue Encyclopédique”, an. III, tom. IX, ianuarie 1821, p. 18.

⁶⁰ Vezi studiul lui C. I. Karadja *Un bibliophile moldave au debut de dix-neuvième siècle. Le grand écuyer Ioan Balș* (extras din „Bulletin de la Section Historique”, 1947).

⁶¹ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLIV/91.

⁶² C. I. Karadja, *op. cit.*, p. 10.

⁶³ Pe un exemplar al lucrării lui Voltaire *Poèmes épiques avec pièces relatives à l'épopée*, ed. 1774, care a aparținut lui Gheorghe Balș, se iscălesc și alți membri ai familiei sale, printre care marele vistiernic Iordache Balș (tatăl lui Ioan) (cf. N. Iorga, *Alte note despre cultura și viața socială românească sub „vechiul regim”*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist. II. s. t. XXXIX, p. 13; vezi și A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 76).

⁶⁴ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLX/2.

⁶⁵ Ibidem, pach. CCLX/7.

un răspuns la rugămintea adresată lui, prin abatele D. Philippide, de un alt Balș, Alexandru, la rîndul său Barbié du Bocage ruga pe N. Rosetti Roznovanu, ca pe un cunoscător ce-l știa al instituțiilor științifice din Paris, să informeze și el pe compatriotul său „în ce constau aceste instituții”, pe care el, Nicolae, avusese prilejul să le viziteze în timpul șederii la Paris, și, ca atare, „să le poată aprecia și cunoaște defectele”⁶⁶.

Legăturile lui N. Rosetti Roznovanu cu Barbié du Bocage în timpul șederii la Paris vor fi fost mult mai ample decît ne permit să constatăm știrile pe care le avem. „Socotesc ca una din primele mele datorii de la întoarcerea în patria mea — scrie N. Rosetti adresîndu-se cărturarului francez — de a vă reînnoi expresia recunoștinței mele pentru binefacerea și îndatorirea extremă cu care dumneavoastră m-ați onorat în timpul șederii mele la Paris”⁶⁷.

Secretarul „Societății pentru instrucțiune elementară” din Paris, M. Jomard⁶⁸, este un alt cărturar francez pe care N. Rosetti l-a cunoscut bine la Paris și cu care a întreținut apoi corespondență. În scrisoarea din 10 decembrie 1820⁶⁹, răspuns la scrisoarea lui Roznovanu din 2 octombrie, Jomard își exprima satisfacția pentru plăcerea pe care o avusese cu mai mult timp în urmă de a cunoaște și a aprecia „rarele calități” ale cărturarului moldovean. Mulțumind acestuia pentru scrisoarea din 2 octombrie, cu „excelentele sale noutăți pe care le conține despre propagarea școlilor”, Jomard îl asigură pe tînărul Roznovanu că în cazul unei a doua călătorii la Paris el va găsi acolo o și mai călduroasă primire „după noile servicii” aduse „cauzei educației” și pentru „eforturile generoase” făcute de el „pentru a aduce Grecia la prima ei civilizație”. Jomard transmite totodată și mitropolitului Veniamin Costachi mulțumirile Societății din Paris pentru succesele învățămîntului monitorial, succese vizibile la sfîrșitul anului 1820, și promite lui N. Rosetti că raportul său privitor la învățămîntul din Moldova va fi publicat în jurnalul Societății.

Doctorul Alibert, medicul regelui Franței, se numără și el printre prietenii lui N. Rosetti Roznovanu. În scrisoarea din 18 mai 1819⁷⁰ la cîteva luni de la despărțire, Alibert își exprimă grija pentru sănătatea lui Rosetti și îl solicită în acest sens să se întoarcă imediat la Paris. „Vă asigur — i se adresează medicul francez lui Roznovanu — că amintirea dumneavoastră nu mă va părăsi niciodată și că îmi va face întotdeauna o deosebită plăcere să corespund cu un om de un merit atît de eminent ca al dumneavoastră”. Evident, N. Rosetti Roznovanu, suferind de vreo boală, fusese pacientul doctorului francez. Într-o scrisoare păstrată sub formă de copie⁷¹, cărturarul moldovean mulțumește doctorului Alibert pentru sfaturile medicale date și se declară mîguit de cinstea pe care i-o face de a-l socoti printre amicii săi. De altfel, prin intermediul unor prie-

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, pach. CCLIV/72, copie.

⁶⁸ Lucrarea sa, care se găsește și la noi, *Situation et progrès de l'enseignement mutuel, en France et dans l'étranger, pendant l'année 1819*, Paris, 36 p., cuprinde date referitoare la Moldova (p. 15).

⁶⁹ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLX/11.

⁷⁰ Ibidem, pach. CCLIV/86.

⁷¹ Ibidem, pach. CCLIV/72, copie.

teni ca Alibert sau Jomard, în timpul șederii la Paris, N. Rosetti a fost primit în audiență, se pare, de o înaltă excelență⁷².

Șederea lui N. Rosetti Roznovanu la Paris în cursul anului 1818 a determinat reluarea și adîncirea legăturilor și cu alți cărturari francezi sau de altă naționalitate aflați în Franța. Francezul Flury⁷³, probabil fostul său preceptor, îl invită pe cărturarul moldovean pe cînd acesta se afla la Paris să facă împreună o excursie la țară, o vizită la fratele său⁷⁴, iar în scrisoarea din 21 decembrie 1818⁷⁵ îl asigură din nou de stima pe care i-o poartă.

Din Paris, aflat în trecere în drum spre Insulele Ionice, eruditul elenist englez Guilford, recunoaște într-o scrisoare⁷⁶ lui N. Rosetti Roznovanu meritul de a fi contribuit la răspîndirea învățămîntului mutual nu numai în patria sa, ci și în Grecia. Amintind de călătoria pe care N. Rosetti o făcuse la Londra, savantul englez își exprima dorința de a-l întîlni pe Roznovanu chiar în Moldova.

Legăturile lui N. Rosetti Roznovanu cu Guilford sau cu cărturarii greci Adamantie Corray și Cleobul, aflați un timp la Paris, țin să sublinieze și mai mult contribuția boierului moldovean la mișcarea europeană pentru cauza independenței grecești, cauză care se confunda în concepția lui N. Rosetti pe bună dreptate, așa cum reiese din corespondența sa, cu aceea a independenței propriiei sale patrii.

Din cuprinsul a două scrisori păstrate sub formă de copii în același document, adresate de N. Rosetti în străinătate, reiese în mod clar unitatea, bine pusă la punct la Paris, dintre învățămîntul monitorial care avea să fie organizat în Moldova și cel care avea să fie organizat în Grecia. Proiectul înființării acestui tip de învățămînt l-a conceput, spune Rosetti Roznovanu într-una din aceste scrisori⁷⁷ adresate unui „mylord”⁷⁸, în timpul șederii sale la Paris. Revenind în țară, „mă străduiesc — scrie el — de a folosi pentru patria mea scurta ședere pe care am făcut-o în Europa”. Scopul meu este, precizează el mai departe, „a propaga în Grecia această metodă (lancasteriană. — *N.I.*) cînd ea va fi naturalizată în patria mea”. La Paris, cărturarul moldovean, după expresia lui, a atras în proiectul său pe tînărul cărturar grec Cleobul.

Cunoscutele „table”⁷⁹ tipărite de Cleobul la Paris cu cheltuiala lui N. Rosetti aveau să servească noului sistem de învățămînt atît în Moldova, cît și în Grecia. Aceste lucrări didactice cuprindeau, după cum spune N. Rosetti Roznovanu, modificări și adăugări în raport cu modelele existente, pe care Societatea pentru instrucțiunea elementară din Paris le aprobase și adoptase⁸⁰. Cu ajutorul „luminilor și zelului” lui Cleobul,

⁷² Ibidem, pach. CCLIII/35.

⁷³ Ilie-Popescu Teiușan observă că în corespondența lui Roznovanu apare invariabil transcripția Flury nu Fleury *Patru scrisori* ..., p. 68, nota 7).

⁷⁴ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLIV/56.

⁷⁵ Ibidem, pach. CCLIV/69.

⁷⁶ Ibidem, pach. CCLIV/100

⁷⁷ Ibidem, pach. CCLIII/63, copie.

⁷⁸ Este vorba, credem, mai degrabă de Guilford decît de A. Corray.

⁷⁹ *Table pedagogice*, după metoda învățătorei reciproce. Compuse de G. Cleobul din Fili-popole și tipărite pentru prima dată cu cheltuiala prea nobilului boier Aga domn N. Rosetti Roznovanu din Moldova, Paris, 1819.

⁸⁰ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLIII/36, copie.

N. Rosetti, așa cum se vede din a doua scrisoare la care ne referim, adresată conducătorilor Societății din Paris, își propunea să raporteze cît de curînd despre rezultatele obținute „mai întîi în Moldova, patria mea, și în general în Grecia”⁸¹.

Școala normală lancasteriană, înființată într-adevăr la Iași cu ajutorul lui Cleobul⁸², era prima școală de acest gen din Moldova, dar și din Orientul Apropiat. Absolvenții greci ai acestei școli începînd cu seria din 1820, educați într-un spirit patriotic avînd ca lozincă principală lupta împotriva turcilor atunci cînd aceasta va izbucni, se vor răspîndi pe tot cuprinsul Greciei, vîrsîndu-și sîngele pentru cauza independenței grecești⁸³.

O altă categorie importantă de scrisori adresate lui Nicolae Rosetti Roznovanu este aceea a scrisorilor provenind din partea Societății pentru instrucțiunea elementară de la Paris. Într-una din aceste scrisori⁸⁴, Consiliul de conducere al Societății — consiliu din care făceau parte cărturari ca Jomard, Francoeur, de Gerando, de Lasteyrie — comenta pierderea suferită prin moartea la sfîrșitul anului 1818 a unuia dintre întemeietorii sistemului de învățămînt monitorial, abatele Gaultier. Consiliul socotește de datoria sa a trimite cărturarului moldovean ultima lucrare a abatelui, terminată cu puțin timp înainte de moartea sa *Le type d'une école élémentaire ou manuel de l'Inspecteur*⁸⁵. Precizînd că manualul va fi util în Moldova, membrii consiliului arată că succesele și entuziasmul care se constată în domeniul întemeierii noului sistem de învățămînt nu trebuie să ducă nicidecum la „inovații primejdioase”, că prin asemenea lucrări didactice — ca cea a abatelui Gaultier — activitatea în școlile recent întemeiate trebuie supravegheată⁸⁶.

Prin adresa din 8 iulie 1819⁸⁷, arătînd că societatea vine prin acțiunile sale în sprijinul grecilor, cărora, datorită vechii lor civilizații, Europa le datorează foarte mult, Consiliul de administrație, adresîndu-se lui N. Rosetti, arată că în general aportul Societății din Paris la cauza grecească este de neconceput fără rolul și „influența” lui. Consiliul de administrație, spun semnatarii acestei adrese — Jomard, de Gerando, ș.a. —, „ne-a însărcinat, domnule, printr-o deliberare expresă de a vă mulțumi în numele prietenilor umanității în ce privește partea onorabilă și însemnată pe care dumneavoastră o aveți în cooperarea tuturor oamenilor de bine pentru regenerarea omului prin educație”.

La 20 februarie 1820, printr-o altă adresă⁸⁸, Consiliul societății trimite lui N. Rosetti un extras de pe procesul-verbal al Adunării generale

⁸¹ Ibidem.

⁸² Pentru introducerea sistemului monitorial în Moldova vezi studiul lui I. Popescu-Teiușan, *Învățămîntul lancasterian în școala românească*, în *Clasici ai pedagogiei universale și gîndirea pedagogică românească*, sub. red. prof. Stanciu Stoian, Edit. didactică și pedagogică, București, 1966, p. 249—314.

⁸³ C. Moscu, *Contribuții la istoria pedagogiei românești. Sistemul monitorial în principate*. București, 1943, p. 14—15.

⁸⁴ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLX/18.

⁸⁵ Ilie Popescu-Teiușan observă că lucrarea aceasta, totuși, nu se găsește înscrisă în fragmentele de catalog ale bibliotecii de la Stîncă (cf. Patru scrisori ..., p. 77).

⁸⁶ Arhiva istorică centrală A. N., pach. CCLX/18.

⁸⁷ Ibidem, pach. CCLX/8.

⁸⁸ Ibidem, pach. CCLX/10.

a societății din 3 februarie 1820; reprezentanții consiliului sperau ca N. Rosetti să găsească în acest proces-verbal, cum spun ei, „recunoștința de care această societate este pătrunsă pentru contribuțiile de seamă pe care dumneavoastră le-ați adus la cauza educației”. La 30 septembrie 1820, într-o scrisoare⁸⁹, N. Rosetti arăta că școala normală de la Iași funcționa cu aproape o sută de elevi, că din ea au ieșit deja mai mulți profesori „pentru diversele părți ale Greciei” și că traducerea „tablelor” didactice în limba română duce la răspîndirea instrucțiunii „în alte orașe, târguri și sate ale Moldovei”.

La sfîrșitul aceluiași an, 1820, în ședința societății din 11 noiembrie, în urma recomandărilor făcute de N. Rosetti Roznovanu, membru al societății, și de doctorul Eustațiu, pentru meritele sale în domeniul răspîndirii învățămîntului în Moldova, mitropolitul Veniamin Costachi era onorat cu titlul de „membru corespondent” al societății⁹⁰. De asemenea primeau acest titlu episcopii de Roman și de Huși⁹¹.

Fără îndoială, Societatea pentru instrucțiune elementară de la Paris, „formată pentru îmbunătățirea învățămîntului elementar” sub lozincă „regenerării prin educație” a oamenilor de pretutindeni, a concentrat numeroase acțiuni de pregătire a luptei pentru independența grecilor și a altor popoare gemînd sub jugul otoman. Ea a contribuit în mod efectiv, prin cultivarea spiritului de educație patriotică, la cauza independenței acestor popoare. Aprecierea că activitatea și programul acestei Societăți de la Paris s-au aflat în strînsă legătură cu Eteria⁹² ni se pare de o deosebită însemnătate, ea lărgind cadrul de înțelegere a problemelor privitoare la lupta pentru independență a popoarelor aflate sub jugul otoman. Totodată această apreciere pune într-o lumină mai clară rolul pe care N. Rosetti Roznovanu l-a avut.

Această apreciere deosebit de frumoasă de care cărturarul moldovean s-a bucurat în străinătate corespunde, evident, unor merite reale⁹³.

Ideologia luministă în domeniul proiectelor de reforme și al organizării justiției. În perioada premergătoare evenimentelor revoluționare din 1821, mișcarea luministă în domeniul cultural și politic a dus la intensificarea frământărilor boierimii din Moldova în direcția efectuării unor reforme de caracter social și politic vizînd reorganizarea statului feudal.

Unul dintre proiectele de reforme din Moldova, cel din 1802, atribuit logofătului Dimitrie I. Sturdza, este intitulat *Plan sau o formă de obîdwire republicească aristo-democraticească*⁹⁴. Așa cum arată și titlul, acest proiect este expresia unor poziții înaintate pentru acea vreme în rîndurile boierimii din Moldova; se propune aici înlocuirea vechii forme de conducere a statului, domnia, cu una nouă, republica. În cadrul celor trei instituții fundamentale care urmează a realiza conducerea politică —

⁸⁹ Ibidem, pach. CCLIII/80, copie.

⁹⁰ Ibidem, pach. CCLX/4.

⁹¹ Ibidem, pach. CCLX/5 și 6.

⁹² Vezi această observație și la Ilie Popescu-Teiușan, *Patru scrisori ...*, p. 69—70.

⁹³ În domeniul preocupărilor economice vezi Olga Constantinescu, *Cu privire la concepția lui Nicolae Rosetti Roznovanu asupra industriei*, în „Revista arhivelor”, VI (1963), nr. 1, p. 155—168.

⁹⁴ E. Virtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristodemocraticești” în Moldova, la 1802*, ed. a 2-a, București, 1947; vezi textul proiectului în anexe, p. 32—39; interpretarea textului, p. 22—29.

Divanul mare, Divanul pravilnicesc și Divanul de jos —, existența acestuia din urmă constituia un element nou în domeniul formelor de organizare politică a statului feudal; acest divan urma să fie alcătuit din „deputații cei trimiși din țară, ce închipuiesc icoana unui norod slobod”⁹⁵.

Reformele propuse în domeniul reorganizării interne a statului feudal, cu tot caracterul limitat, redus în esență la asigurarea priorității intereselor marii boierimi, sînt prezentate în cadrul unei concepții care vedește numeroase elemente luministe. Se subliniază aici ideea necesității, școlilor, „făcute pentru ca creștere tinerilor, atît de parte bărbătească, cît și parte femeiască, să poată fi îndestul pentru a săvîrși la toate obrazile ce vor face, din neamu în neamu, lăcuitori buni răpublicii”, iar boierii alcătuiind departamentul I al Divanului mare, instituția cea mai importantă a țării, „vor avea și putere de a sili veri pă ce părinți, fără de osăbire, să dea fiului său creștere bună”⁹⁶.

Educația morală a poporului, îngrijirea sănătății lui, înlăturarea abuzurilor la achitarea dajdiei, judecata de către Divanul pravilnicesc „fără de nici o deosăbire, de la cel mai mare pînă la cel mai mic”⁹⁷, judecata numai după „pontul pravili”, interdicția arestării altfel decît pe baza unei hotărîri judecătorești, competența profesională a omului de justiție, atenția acordată în general „folosului de obște” și grija pentru „iconomia pămîntului drept folosul locuitorilor”⁹⁸, toate acestea, în ansamblul lor, constituind cadrul în care se circumscriu atribuțiile celor două divanuri — cel mare și pravilnicesc —, alcătuite din reprezentanți ai clasei dominante, sînt indiscutabil elemente luministe, care dau, pentru epoca de la începutul secolului al XIX-lea, imaginea unei concepții boierești neîntîlnită pînă atunci și subliniază caracterul înaintat al acestui proiect de reforme.

Un loc important în cadrul mișcării reformatoare a boierilor îl au proiectele de reorganizare a statului moldovenesc elaborate în anii imediat premergători evenimentelor revoluționare din 1821. Elaborarea unora dintre aceste proiecte a fost prilejuită în anii 1817—1818 de mișcarea de opoziție față de domnia lui Scarlat Calimach a boierilor, în frunte cu marele vistier Iordache Rosetti Roznovanu⁹⁹, tatăl lui Nicolae. Încercarea de a justifica în sens luminist acțiunea politică pe care o desfășoară străbate întreaga corespondență pe care acest mare boier, de altfel un acaparator al pămînturilor țărănești¹⁰⁰, o poartă cu diferite personalități politice din afară.

La 28 iulie 1817, Roznovanu informa pe Strogonoff, ambasadorul Rusiei la Constantinopol, asupra conflictului izbucnit în divan în urma

⁹⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 33.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 35.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 32.

⁹⁹ A trăit în anii 1764—1836. cf. Gl. R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, București, 1938, p. 93).

¹⁰⁰ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLXV, doc. 18 din 11 septembrie 1803, actul de confirmare dat lui Iordache pentru stăpînirea ocolului Vrancea, donație făcută în 1801 de Constantin Ipsilanti ca bun aparținînd domniei; de asemenea, pentru lupta vrîncenilor în timpul domniei lui Scarlat Calimach, cînd acesta, se pare, nu aprobă lăconia de pămînt a lui Iordache (parțial va fi contribuit și acesta la înrăutățirea raporturilor dintre ei!), vezi pach. CCLV, doc. 19—35.

refuzului său și al mitropolitului Veniamin Costachi de a semna raportul întocmit de Scarlat Calimach cu privire la stabilirea din dispozițiile Turciei a unor noi impozite asupra Moldovei¹⁰¹. Corespondența sa cu autoritățile ruse privitoare la situația financiară a Moldovei era mai veche. Deja la 29 aprilie 1817 st. v., față de Manuc-bei din Țara Românească își exprima printr-o scrisoare¹⁰² temerea că ar putea avea soarta lui C. Filipescu¹⁰³ din Țara Românească în cazul divulgării rolului pe care și-l asumase de a informa asupra inexactității situațiilor pe care le comunica domnului moldovean.

Într-un memoriu cuprinzând note de critică socială care par nefirești la unul dintre cei mai mari boieri ai țării publicat de N. Iorga și datat de prof. I. Ionașcu în aprilie 1817¹⁰⁴, adresat lui Capodistria, Iordache Rosetti se referea la informațiile trimise lui Strogonoff cu „poșta trecută” despre „o mai deslușită descoperire a celor ce s-au luat în bani neleguite osăbit”¹⁰⁵. A aderat la această acțiune, spune el, la îndemnul lui Manuc-bei din Țara Românească, făcute lui prin G. Bucșănescu (în text Banoșescu)¹⁰⁶, „riscarisind” cu gândul la „soarta patriei” și la „norodul moldovenesc” al acestei patrii. La sfârșitul lunii iulie 1817, Iordache Rosetti primește răspunsul lui Strogonoff la o scrisoare a sa din 28 iunie, în care el îi dăduse „noi deslușiri asupra administrației actuale a Moldovei”¹⁰⁷. Moartea lui Manuc-bei, îl sfătuia Strogonoff, nu trebuia să ducă nicicum la încetarea corespondenței.

Stingerea conflictului diplomatic dintre Rusia și Turcia în anul următor, iar apoi, în 1819, instalarea unui nou domn nu au însemnat sfârșitul activității lui Iordache Rosetti în vederea reorganizării interne a Moldovei. La 17 decembrie 1819, sub noul domn M. Suțu, el comunica lui Strogonoff că este hotărât să continue lupta pentru reforma administrativă din Moldova, pentru îmbunătățirea moravurilor, cum spune el, și că speră să aibă succes¹⁰⁸.

Intensa activitatea politică desfășurată de Iordache Rosetti Roznovanu și de cei din jurul său ne dă indicația că o parte din numeroasele proiecte de reorganizare a statului moldovean din jurul anului 1821, păstrate sub formă de concepte în arhivă, au ca autor pe Iordache Rosetti însuși sau pe fiul său Nicolae. Alte proiecte ar putea aparține unor oameni din jurul lor sau unor adversari; propunerile pentru îmbunătățirea administrației interne stîrnesc contrapropuneri și astfel mișcarea pentru reforme se amplifică, ceea ce este cazul mai ales după 1821.

Indiferent de numele autorilor de sensul lor mai mult sau mai puțin boieresc, în aceste proiecte ideile luminate își găsesc o mai amplă consacrare. Boierii încearcă să dea o justificare teoretică plingerilor împotriva

¹⁰¹ Ibidem, pach. CCLIII/25.

¹⁰² Ibidem, pach. CCLIII/26 b.

¹⁰³ Despre cazul lui C. Filipescu vezi I. Ionașcu, *Politica fiscală a lui Ioan-vodă Caragea oglindită în corespondența inedită a lui Manuc-bei*, în *Studii și articole de istorie*, vol. VIII, București, 1966, p. 76.

¹⁰⁴ Ibidem, p. 79.

¹⁰⁵ N. Iorga, *Un memoriu secret moldovenesc către contele Capodistria*, în „*Revista istorică*” XX (1934), p. 366.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLII/26.

¹⁰⁸ Ibidem, pach. CCLIII/68.

domnului, care le stînjenește interesele. Sînt cîmbătute de pe poziții luminiște abuzurile domniei. Un mare boier ca Iordache Rosetti Roznovanu cere deființarea privilegiului domnului de a acorda titluri de scutelnici, întrucît acest privilegiu „a devenit — spune el — un obiect important de speculă”¹⁰⁹. Tendința domnului fanariot de a monopoliza principalele sectoare ale administrației statului este cu grijă cîmbătută de boieri; asupra visteriei mai ales ei cred că domnul „nu poate să exercite decît o supraveghere, ca și în celelalte domenii ale conducerii”¹¹⁰.

Este evidentă în aceste proiecte maniera tipic boierească de interpretarea a doctrinei dreptului natural. Cu insistență se pledează pentru inviolabilitatea personală a boierilor. În apărarea intereselor lor, boierii găsesc argumente de ordin istoric. Ei cer să li se garanteze viața și libertatea, pentru că „s-au născut într-un stat care a fost independent și care astăzi de asemenea nu poate fi socotit decît ca tributar”. Cu atît mai mult deci ei „trebuie să se bucure de toate facultățile inerente omului”¹¹¹.

Aspru este condamnată atitudinea domnilor care „au înăbușit” plîngerile boierilor și au luat măsuri împotriva lor „fără judecată prealabilă”¹¹². La acest punct, critica adresată de boieri organizării statului feudal capătă un interes mai larg, depășind sfera boierimii; la baza judecății, spun ei, nu trebuie să stea bunul plac al monarhului, ci legea, o „hotărîre neschimbată din pravilele pămîntului”¹¹³. Îmbunătățirea justiției prin desființarea atribuțiilor de judecător suprem pe seama domnului și alcătuirea unui divan general de judecată care să preia aceste atribuții reprezintă una dintre reformele cele mai importante care sînt preconizate de boieri¹¹⁴.

Nu lipsesc uneori în aceste proiecte observații privind situația grea a țărănimii, din cauza căreia „moralul ei este aproape nul”¹¹⁵. Goana marilor boieri din jurul domnului după titluri consemnatoare de privilegii, abuzurile din administrație și influența exagerată pe care marea boierime o joacă asupra celorlalte clase și categorii sociale, toate acestea fac ca însăși considerația omului în societatea „să țină în mod esențial de prezența unei curți care conferă titluri”¹¹⁶. Este un tablou pe care, de bună seamă, autorul proiectului îl respinge.

Putem constata în aceste proiecte de reforme, de altfel ca și în domeniul școlii și al culturii, legătura indisolubilă dintre concepția luministă în general și ideea națională la români. În 1807, în memoriul adresat lui Napoleon¹¹⁷ — împăratul pe care românii, după părerea autorului, ar dori să-l admire” ca mare mai mult prin bunătate decît prin putere”¹¹⁸ —,

¹⁰⁹ Ibidem, pach. CCLIII/50.

¹¹⁰ Ibidem, pach. CCLVI/4, fila 2, verso, în limba franceză, fără dată.

¹¹¹ Ibidem, pach. CCLVII/23, f. 3, cap. „Justice”.

¹¹² Ibidem, pach. CCLVI/4, f. 1.

¹¹³ *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*. vol. I, Edit. Academiei Române, 1959, doc. 74, p. 123.

¹¹⁴ Arhiva istorică centrală, A. N. pach. CCLVII/23.

¹¹⁵ Ibidem, pach. CCLVI/4.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, în „Studii”, 1965, nr. 2. p. 403—420.

¹¹⁸ Ibidem, p. 119.

se cerea ridicarea românilor la rangul de națiune liberă și independentă. Condiția realizării și apoi a menținerii independenței și suveranității naționale o constituia unirea Țării Românești și a Moldovei într-un singur stat, sub denumirea de „Dacia” sau „Valahia” Mare. Unirea, subliniază autorul — identificat de prof. E. Vîrtosu în persoana filologului de credință catolică Ștefan Crișan-Körösi —, este o necesitate determinată de identitatea de legi și limbă, de uniformitatea caracterelor și de situația geografică.

Aceeași orientare în direcția unității naționale o constatăm în diferite proiecte de reorganizare a statului moldovean din ajunul anului 1821. Nu ne putem ocupa aici în mod special de Moldova se arăta într-un proiect, fără ca soluțiile propuse pentru dezvoltarea ei să nu se poată aplica în mod egal, în consecință și în Valahia, „căci aceste două principate sînt surori și soarta lor este în întregime asemănătoare”¹¹⁹.

În afară de proiectele de reforme boierești sînt ușor de identificat anumite formule de caracter luminist în domeniul legislației¹²⁰. Elaborarea Codului Calimach în 1817, care se va aplica pînă în 1865, constituie un moment de natură să sublinieze adîncirea procesului de frîmțare în rîndurile clasei dominante, vizînd necesitatea reorganizării statului feudal. Apariția codului răspundea unei necesități vizibile în rîndurile boierilor români¹²¹; contribuția lor la elaborarea sa este semnificativă în acest sens. În cuprinsul codului se relevă în primul rînd apelul la doctrina dreptului natural. Cei care împart dreptate, se spune în cod, trebuie să se conducă după „prințiipiile dritului firese”¹²².

Unul dintre cei care au contribuit la elaborarea codului, pravilistul Andronachi Donici, scrisese încă din 1814 „manualul” său de legi, prima operă juridică în limba română¹²³, cu ajutorul lui Veniamin Costachi¹²⁴. Înainte deci de apariția codului, A. Donici inscria în „manualul” său principii ale dreptului natural. „Pravilele dintru început — spune el — nu s-au alcătuit într-alt chip decît după fireaștile și după obșteăștile dreptăți a neamului și după sfătuirea cuvîntului înțeleghătoriu ce iaste înființat omului”¹²⁵. Cu asemenea idei, prin opera sa, Donici era convins că-și

¹¹⁹ „Ces deux Principautés sont soeurs et leur sort est enterement pareil” cf. Arhiva istorică centrală, A. N., pach. CCLVI/4.

¹²⁰ Despre ideologia luministă în domeniul dreptului vezi mai ales Val. Al. Georgescu, *Contribuții la studiul luminismului în Țara Românească și Moldova, I., Locul gîndirii lui Becăria în cultura juridică românească și în dezvoltarea dreptului penal pînă la mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu*, în „Studii”, XX (1967), nr. 5, p. 947—969. De asemenea Andrei Rădulescu, *Influența franceză asupra dreptului român pînă la 1864*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., s. III, t. XXVII, 1946; idem, *Influența italiană asupra dreptului român*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist. s. III, t. XXII, 1940.

¹²¹ Cînd Scarlat Calimach a împărțit proiectul său mitropolitului, episcopului și boierilor aceștia nu sînt numai „întru același gînd”, dar, mai mult, ei l-au rugat „fierbinte” pentru îndeplinirea lui.

¹²² *Codul Calimach*, ed. critică, Edit. Academiei, București, 1958, p. 69.

¹²³ *Manualul juridic al lui Andronachi Donici*, ed. critică, Edit. Academiei, București, 1959; tocmai pentru că era scris în limba română, manualul avea să fie folosit și după apariția Codului, suplinind lipsurile acestuia.

¹²⁴ Lucrarea este dedicată lui Veniamin Costachi, pe care Donici l-a aflat „sîrguitoriu a o aduce la lumină spre a fi multora de folos” *ibidem*, p. 15).

¹²⁵ *Ibidem*, p. 20.

face datoria : „Căci a sluji cinevași patriei sale și a păzi dreptățile ei și a iubi pre patrioții săi este una din datoriile cele neaparate”¹²⁶.

Desigur că un rol foarte important în elaborarea Codului Calimach l-a avut domnitorul Scarlat Calimach. Este doar un moment de natură să pună în discuție anumite aspecte luministe în activitatea și concepția acestui domnitor.

Este foarte clară în gândirea lui Scarlat Calimach, așa cum reiese din hrisovul de promulgare a codului, concepția absolutismului luminat. După el, „domnul, cu adevărat domn și nu numai cu numele, nu are alt scop decît fericirea și buna viețuire a supușilor săi”¹²⁷; privirea monarhului „se coboară de la cele mai de sus pînă la cele mai de jos, nimic nelăsînd necercetat și neîncercat cîte tind spre fericirea supușilor”¹²⁸. Preocuparea lui Calimach pentru elaborarea codului pornea din convingerea „că nimic altceva decît legile sînt ceea ce pun la cale și înfăptuiesc buna stare și lucrare a omenirii, ca unele ce pe de o parte înfrînează violența, pe de alta împart în chip nimerit tuturor egalitatea”¹²⁹. La redactarea codului s-a ținut seama nu numai de „cele mai nouă coduri europene”, dar și de „obiceiurile pămîntului”, care, după ce au fost adunate și cercetate din porunca domnitorului, „au apărut nu fără rațiune și au fost cinstite cu privilegiul de lege”¹³⁰.

Trăsături luministe găsim nu numai în gândirea și activitatea lui Calimach, ci și la alți predecesori ai săi domnitori, fanarioți¹³¹, însă analiza unor asemenea trăsături nu trebuie să piardă din vedere aspectele negative din activitatea acestor domnitori, după cum sublinierea unor elemente luministe în concepția și activitatea unor boieri nu trebuie să piardă din vedere aspectele negative din activitatea lor. Este cazul lui Al. Moruzi, care, indiscutabil, a avut idei luministe¹³² și a desfășurat în acest sens o activitatea pozitivă în domeniul cultural mai ales¹³³. Însă, chiar în domnia din anii 1802—1806, prin hrisovul din 1805, care limitează pentru prima oară în istoria relațiilor agrare loturile de pămînt ale țăranilor, Moruzi a contribuit la înrăutățirea soartei acestora¹³⁴. Poziția lui Veniamin Costachi și a tuturor marilor boieri în acest moment a fost asemănătoare cu a domnului, iar sfaturile date de un Vasile Malinovski¹³⁵ mitropolitu-

¹²⁶ *Ibidem*, p. 21.

¹²⁷ *Codul Calima h*, p. 45.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 51.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ Vezi unele aprecieri asupra acestora la A. Marino, *Iluministi români și idealul lumii*, în „Iașul literar”, 1965, nr. 4, p. 29—40.

¹³² A. Marino subliniază ideea primatului culturii asupra avuției materiale în concepția lui Al. Moruzi (*op. cit.*, p. 32).

¹³³ Imediat după instalarea sa ca domn sosea în Moldova în slujba lui profesorul francez Cléméron (cf. Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, vol. II, p. 250).

¹³⁴ Atitudinea lui asupra față de țărani este astfel interpretată de M. Drăghici : „Au stîrpit deci cu totul dihonă ce se lățise între locuitorii moșiilor cu stăpîni pentru pămînt, înfruntîndu-i cu mare asprime pe turburători” (cf. *Istoria Moldovei*, II, p. 68—69).

¹³⁵ Despre V. Malinovski, vezi C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, p. 72—75, și 86; V. A. Urechia, *Istoria românilor*, XI, p. 24—31.

lui Veniamin Costachi au rămas, așa cum observă A. D. Xenopol¹³⁶, fără ecou.

Cu toate aceste limite, activitatea politică desfășurată de domnitori sau boieri în vederea reformării în limite moderate a justiției feudale are o anumită însemnătate. Relațiile pe planul activității politice sau culturale care se stabilesc între diferiții boieri români, sau între aceștia, și domn sugerează existența în Moldova, în pofida dominației otomane, chiar înainte de 1821, a unei tendințe proprii anumitor grupări aparținând clasei feudale, alcătuite din înalți ierarhi ai bisericii, dregători și cărturari vizînd realizarea în limitele regimului feudal a unor reforme menite să ducă la progresul țării. Această tendință este strîns legată de ideologia luministă.

Circulația ideilor ridicării poporului român prin „lumină”, în Moldova și acțiunile menite a le da viață au căpătat o anumită amploare în perioada premergătoare evenimentelor revoluționare din 1821, așa cum arată studiul acestei perioade. Trăsăturile luministe pe care am încercat a le surprinde în domeniul școlii și culturii naționale din Moldova, în domeniul relațiilor cu cultura franceză sau în cuprinsul proiectelor boierești de reforme arată însemnătatea pe care mișcarea „luminilor” din această perioadă a avut-o în ansamblul dezvoltării statului moldovenesc. Relațiile tînărului N. Rosetti Roznovanu cu cultura franceză, așa cum reies mai ales din scrisorile din anii 1818—1820 ale unor cărturari francezi, fac parte integrantă din mișcarea de renaștere socială și națională a românilor din perioada de la începutul secolului al XIX-lea. Ele își găsesc explicația în cerințele dezvoltării societății moldovenesti și nu pot fi privite decît ca un aspect al mișcării luministe de la noi din această perioadă.

¹³⁶ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, I, p. 40 : „În loc însă de a urma sfaturile boierului patriot și cu idei largi, găsim pe mitropolitul Veniamin Costachi unindu-se cu divanul și îngreunînd încă și mai mult munca țăranului, punînd-o sub apăsătorul novar al lui Moruzi din 1805”.

O BIBLIOTECĂ MONASTICĂ DIN TRANSILVANIA PE LA 1200

DE

R. CONSTANTINESCU și E. LAZEA

Cercetarea diferitelor aspecte ale vieții spirituale din mediul mănăstirilor catolice existente pe teritoriul țării noastre și definirea rolului jucat de acestea în procesul de difuzare și de asimilare a valorilor culturale ale epocii au fost în mare măsură neglijate în istoriografia noastră. Acest lucru este explicabil în măsura în care existența și activitatea mănăstirilor catolice — ne referim aici la cele fondate pe teritoriul Transilvaniei în primele secole de după cucerirea ei de către regatul feudal ungar — erau privite numai ca instrumente ale politicii papale și ale statului ungar de răspîndire a catolicismului în rîndul populației băstinașe românești, de religie ortodoxă. Firește, documentele vremii ilustrează în chipul cel mai convingător această realitate, asupra căreia nu mai e cazul să insistăm. Dar, atunci cînd vrem să cunoaștem în ansamblul său climatul spiritual existent în urmă cu vreo opt secole în Transilvania, nu putem trece sub tăcere rolul și activitatea mănăstirilor catolice pe acest tărîm. Neglijarea a tot ceea ce poate constitui o componentă a istoriei culturale, a monumentelor de limbă latină — indiferent de conținutul lor laic sau religios —, care au avut o oarecare răspîndire pe teritoriul țării noastre, sau pur și simplu insuficiența cunoaștere a ansamblului realităților spirituale din trecutul patriei sărăcesc tabloul ei istoric. Fără a nega cîtuși de puțin existența unor deosebiri importante în ceea ce privește atmosfera mai bogată a vieții spirituale din Europa apuseană în comparație cu cea a Europei răsăritene, putem constata totuși că între cele două părți ale continentului nostru n-a existat o prăpastie de netrecut, dacă nu pentru schimbul reciproc și echivalent, cel puțin pentru receptarea ideilor și a valorilor culturale create în Apus. Rîndurile de față au menirea de a arăta, pe baza exemplului oferit de mănăstirea din Igrîș, că literatura evului mediu occidental a pătruns și a fost cunoscută, măcar în parte, și pe teritoriul țării noastre într-o epocă mai timpurie decît se crede îndeobște.

Pentru a înțelege importanța abației cistercite de la Igrîș (*Egrus*, *Egres*) ca centru cultural latin timpuriu pe teritoriul Transilvaniei, e necesară în prealabil o scurtă evocare a istoricului său.

Prin 1179, cu încuviințarea regelui Ungariei, Béla al III-lea (1172—1196), s-au așezat la Igrîș, pe malul stîng al Mureșului, la est de Cenad (în actualul jud. Timiș), vreo doisprezece călugări, plecați, sub oblăduirea unui abate, din mănăstirea burgundă din Pontigny (ct. Auxerre, azi dep. Yonne) pentru a întemeia o abație-filială a ordinului cistercit¹. Prima abație cistercită din Ungaria fusese întemeiată ceva mai devreme, în 1142, la Cikádor (în comitatul Tolna) de călugării acestui ordin, veniți de la Heiligenkreuz (Niederösterreich)²; mănăstirea de la Igrîș era însă prima filială a ordinului, înființată direct de cisterciții francezi pe teritoriul stăpînit atunci de Ungaria și, în același timp, unica abație-filială fondată de mănăstirea din Pontigny în regatul ungar^{2bis}.

Așa cum era obiceiul, noua mănăstire a fost înzestrată cu pămînturi, obținînd, de asemenea și alte venituri, realizate mai ales din sarea adusă pe Mureș de la ocelele din centrul Transilvaniei. Cu excepția domeniului de la Igrîș, nu putem ști însă ce alte donații va mai fi primit comunitatea monastică burgundă de pe Mureș de la regele Béla al III-lea. La fel ne lipsesc documentele care să ne permită să cunoaștem concret ce alte danii le-au mai fost făcute acelorași cenobiți de către regii Emeric (1196—1204) și Andrei al II-lea (1205—1235)³. Din surse indirecte, ceva mai tîrziu, aflăm însă că între cei păgubiți de pe urma hotărîrii regelui Béla al IV-lea (1235—1270) de a anula o seamă de danii făcute de regii Emeric și Andrei al II-lea a fost și mănăstirea sf. Maria din Igrîș, fapt pentru care papa Grigore al IX-lea l-a mustrat pe regele Ungariei la 16 ianuarie 1236⁴. Documente mai tîrzii ne îngăduie să cunoaștem cîteva din posesiunile abației de la Igrîș (stăpînite de aceasta un timp mai mult sau mai puțin îndelungat): Mănărade (*Monorad*)⁵, Apoșul (*Villa Abbatis*), Cenade (*Sa-*

¹ Pentru data fundării abației de la Igrîș: L. Janauschek, *Origines Cistercienses*, vol. I, Viena, 1877, p. 77 (reedit. la Jersey-City, 1964); cf. Bósz E., *Az egressi ciszterci apátság története* (Istoria abației cistercite de la Igrîș), Budapesta, 1911, p. 17; K. Juhász, *Die Stifte der Tschannader Diözese im Mittelalter*, Münster in Westf., 1927, p. 73 sqq.; Györfy György, *Az Arpád-kori Magyarország történeli földrajza (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae)*, vol. I, ed. 2, Budapesta, 1966, p. 855. Pentru Pontigny, vezi L. H. Cottineau, *Répertoire topobibliographique des abbayes et prieurés*, vol. II, Mâcon, 1939, col. 2331.

Ordinul cistercit s-a născut prin întemeierea mănăstirii Cliteaux (Cistercium) de Robert de Molesme în 1098. Recunoscut de papa Pascal al II-lea, la 18 aprilie 1100, ordinul a propășit mai ales pe timpul păstoririi lui Stephen Harding. Primele abații-filiale ale ordinului cistercit au fost: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux (1115) și Morimond (1116). Statutele ordinului, care în 1153 cuprindea 213 de mănăstiri, erau cuprinse în *Charta charitatis*, adoptată în 1119. Anul abatele din Cliteaux convoca un capîtu general, hotărîrile luate aici fiind obligatorii pentru membrii ordinului. De prin secolul al XIV-lea ordinul cistercit a început să decadă.

² Békési R., *A cikádori apátság története* (Istoria abației de la Cikádor), Pécs, 1894, p. 28, și Bósz E., *op. cit.*, p. 13.

^{2bis} *Historia Pontinacensis*, ed. E. Martène-U. Durand, *Veterum scriptorum collectia*, 9 vol., Paris, 1724—1733, III, 1241, 1265.

³ Abatele Alard din Igrîș a arătat în cursul unui litigiu că are un privilegiu de la Andrei al II-lea din anul 1205 referitor la moșia Mănărade (*Monera*) și la alte moșii (*et aliarum quarundam possessionum*) ale bisericii sale (nu li se specifică numele). Vezi: F. Zimmermann și C. Werner, *Urkundenbuch zur Gesch. der Deutschen in Siebenb.*, vol. II, Hermannstadt, 1892, nr. 897 din 8 mai 1367, p. 291—297.

⁴ *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veacul XI—XIII, vol. I, nr. 245 din 16 ian. 1236, p. 291 (în continuare: *D.I.R.T.*).

⁵ F. Zimmermann, *Werner, op. cit.*, vol. I, nr. 304 din 20 mai 1306, p. 233.

lencen), Sorostin (*Sorensten*), Șeica Mică (*Salchelk*)⁶, Veza (*Weze*)⁷ și Lupu (*Farkastelke*)⁸, aflate în comitatele Alba și Tîrnava Mare, precum și Inucu (*Inukteluke*)⁹ din comitatul Cluj și *Pobur*¹⁰ (dispărut, între Șemlac și Nădlac) din comitatul Cenad. De asemenea, abația, mai dispunea și de câteva nave proprii, cu care avea dreptul să facă anual cîte trei transporturi de sare pe riul Mureș, pe care o putea cumpăra de la orice ocnă și pentru care nu plătea nici o vamă¹¹. În 1233 Andrei al II-lea i-a acordat abației dreptul de a reține anual din sarea regală cîte trei *tymini* (30 000 de bolovani de sare), precum și o parte din veniturile bănești ale regatului realizate din exploatarea sării¹². Toate acestea vor fi asigurat abației de la Igrîș o reală prosperitate, ceea ce o situa printre cele mai bogate și mai importante așezări mănăstirești din Transilvania secolelor XIII–XIV.

Curînd după întemeierea sa, abația din Igrîș a înființat, la rîndu-i, o nouă abație-filială (*monast. b. Marie de Candelis*) la Cîrța (*Kerch*) prin 1202 sau 1207, la hotarele Țării Făgărașului, pe riul Olt¹³.

Importanța mănăstirii din Igrîș în prima jumătate a secolului al XIII-lea este indicată, printre altele, și de faptul că aici a fost înmormîntată în 1233 a doua soție a lui Andrei al II-lea, Yolanda de Courtenay¹⁴, urmată curînd (în 1235) în lăcașul de veci din abația cistercită de pe Mureș și de monarhul cruciat arpadian. Tot ca un semn al importanței sale poate fi socotit și faptul că mănăstirii din Igrîș i-a fost atribuit un timp și dreptul de a emana și a păstra acte publice (*locus credibilis*), ca și faptul că abailor săi le-a fost încredințată de către curtea papală în mai multe rînduri (între 1213–1247) îndeplinirea unor misiuni disciplinare și de arbitraj eclesiastic¹⁵.

Deși era puternic fortificată, mănăstirea n-a putut rezista atacului tătarilor, care au devastat-o în 1241¹⁶. Reclădit, Igrîșul a avut de suferit din nou din partea cumanilor răsculați (între 1279 și 1283)¹⁷. Din secolul al XIV-lea înainte, abația decade treptat, iar după invaziile otomane nu mai rămîn pe locul unde odinioară înflorea comunitatea cistercită decît ruine.

În relațiile strînse dintre abația cistercită de la Pontigny și filiala sa de la Igrîș, un loc deosebit de important îl ocupă însă legăturile lor

⁶ *D.I.R.T.*, veacul XIV, vol. I, nr. 145 din 21 mai 1311–10 mai 1342, p. 188.

⁷ *Ibidem*, nr. 391 din 19 febr. 1320, p. 338.

⁸ Györffy Gy., *op. cit.*, p. 855.

⁹ *D.I.R.T.*, veacul XIII, vol. II, nr. 127 din 6 oct. 1270, p. 132.

¹⁰ *Ibidem*, veacul XIV, vol. II, nr. 610 din 1 august 1330, p. 333.

¹¹ *Ibidem*, veacul XI–XIII, vol. I, nr. 200 din 1230, p. 241–242.

¹² *Ibidem*, veacul XIII, vol. II, nr. 223 din sept. 1233, p. 267–268.

¹³ L. Reissenberger, *Die Kerzer Abtei*, Hermannstadt, 1894, p. 7; Györffy Gy., *op. cit.*, p. 855.

¹⁴ Născută la Auxerre, reședința conților din familia Courtenay, *protectorii abației din Pontigny*, Yolande de Courtenay, fiică a lui Pierre d'Auxerre, al treilea împărat latin al Constantinopolului, a fost o vreme, înainte de a deveni regină a Ungariei, regenta Imperiului latin pentru Pierre d'Auxerre, Philippe de Namur și Robert al II-lea de Courtenay. Pentru raporturile reginei Yolanda cu abațiile din Igrîș și Pontigny vezi Machovich V., *A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez* (Contribuții la istoria relațiilor cisterciților din Ungaria cu cei din Franța), în „Egyetemes philologiai közlöny”, nr. 59 (1935), p. 269–288.

¹⁵ Bósz E., *op. cit.*, p. 37–43; K. Iuhász, *op. cit.*, passim; Györffy Gy., *op. cit.*, p. 856.

¹⁶ M. Rogerius, *Carmen miserabile*, cap. 37, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, vol. II, Budapesta, 1938, p. 582–583.

¹⁷ Bósz E., *op. cit.*, p. 30–32; Györffy Gy., *op. cit.*, p. 856.

pe plan cultural. Dacă în ceea ce privește celelalte așezări monastice existente în Transilvania în secolele XII—XIII putem face numai presupuneri asupra elementelor vieții lor spirituale, un izvor, semnalat cindva de istorici străini, dar nefolosit pînă astăzi de cei români, ne îngăduie a cunoaște măcar o parte din zestrea duhovnicească a fiicei cenobiților din Pontigny.

În manuscrisul latin nr. 12 (sfîrșitul sec. XII) al bibliotecii Universității din Montpellier — vechea École de Médecine — se găsește, așa cum aflăm din inventarul publicat de Libri Carucci în primul volum (seria veche) din *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements* (Paris, 1849, p. 289 și 697—717), o listă a cărților mănăstirii Pontigny; în dreptul cîtorva din titlurile acestei liste, o mîină de la sfîrșitul secolului al XII-lea sau începutul celui următor a adăugat scurte note care indică trimiterea unui manuscris sau altul în Ungaria. Manuscrisul Montispessulanus 12 însuși datează din vremea păstoriei abatelui Gérard I (1189 — circa 1202)¹⁸. Este firesc a identifica în Igrîș, singura filială a mănăstirii Pontigny pe teritoriul vechii Ungarii, locul în care se păstrau manuscrisele care lipseau din biblioteca abației burgunde¹⁹.

Este neîndoielnic că, la scurt timp de la fundarea Igrîșului, manuscrisele primite din Franța trebuie să fi constituit, alături de obligatoria *Charta charitatis* și de arsenalul spiritual indispensabil (*Biblia*, cărți liturgice, omilii și culegeri hagiografice)²⁰, nucleul primei²¹ biblioteci propriu-zise de pe teritoriul țării noastre. Nu este imposibil ca și fundația Igrîșului, Cîrța, să fi împrumutat, pentru a le copia, manuscrisele venite din Apus, potrivit obiceiului cistercit. Oricum, rămîne a fi subliniată importanța unui asemenea tezaur de teologie dogmatică și de filozofie scolastică pentru viața culturală a Transilvaniei acelor vremuri.

¹⁸ C. H. Talbot, *Notes on the Library of Pontigny*, in „Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis”, 10 (1954), p. 106—109 și 159—168; *ibidem*, istoria mss. și a cataloagelor bibliotecii din Pontigny în secolele XIII—XVIII, cu identificarea unora din acestea, cărora le putem adăuga și Cheltenham 1290 (Sir Thomas Phillips' Library, cotă veche), sec. XII—H. Schenkl, *Britannica*, X, nr. 2847, „Sitzungsberichte der Wiener Akademie”, PH. H. Kl., 139, 9 (1898), cuprinzînd opere ale lui Augustin, Ciprian de Cartagina, Quodvultdeus, Faustus de Riez, Caesarius de Arles, Anastasie de Alexandria, Efrem Sirul, Theodoret de Cyr și Isidor de Sevilla.

¹⁹ Cf. și G. Lovass, *Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon* (Cărțile unei mănăstiri franceze din Ungaria în evul mediu), in „Egyetemes philológiai közlöny”, 62 (1938), p. 224—226.

²⁰ Cf. P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters*, vol. IV, Stuttgart, 1960, 264 sqq., *Ein Mirakelbuch des Zisterzienserordens* și S. Roisin, *Réflexions sur la culture intellectuelle en nos abbayes cisterciennes médiévales*, in *Miscellanea L. v. d. Essen*, I, Bruxelles, Paris, 1947, p. 245—256.

²¹ Mărturisim că am ezitat a folosi acest calificativ compromis prin excesiva și, am îndrăzni s-o spunem, abuziva sa utilizare. Este incontestabil însă că, dacă înlăturăm antichitatea, bogată în biblioteci particulare, dar mai degrabă presupuse decît sigure, și ipoteza formulată în ultima vreme de un coleg care socotea că Wulfila ar fi întemeiat o bibliotecă pe meleagurile noastre, biblioteca din Igrîș rămîne unica primă și adevărată bibliotecă pe care o cunoaștem, aflată cindva pe teritoriul patriei noastre. Pentru cărțile misionarului Gerard de Cenad vezi *Vita Gerardi* in Szentpétery, *op. cit.*, vol. II, p. 471—479, și J. L. Csóka, *I. benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi, in Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*, ed. M. Horányi-T. Klaniczay, Budapesta, 1967, p. 9—27, (mai ales p. 13—14). De asemenea, A. de Ivánka, *Deux catalogues de bibliothèque de la Hongrie médiévale et ce qu'ils nous enseignent*, „Medieval and Renaissance Studies”, 4 (1958).

Lista manuscriselor de mai jos, primite de călugării Igrîșului de la Pontigny, a mai fost de două ori reprodusă, tot după catalogul lui Libri : prima oară de Gyula Lovass în 1938, a doua oară de C.H. Talbot în 1954²² fără însă ca vreunul dintre ei să fi încercat a identifica titlurile din lista medievală.

I. *Item volumina alia Beati Augustini*

1. *Liber unus de perfectione justitie hominis* (= *Ad Eutropium et Paulum de perfectione justitie hominis*, CSEL, XLII, 3—48)²³.
2. *De natura et gratia alius* (= *Ad Timasium et Jacobum de natura et gratia*, CSEL, LX, 233—299).
3. *De gratia et libero arbitrio unus* (= *PL*, XLIV, 881—912).
4. *De correptione et gratia unus* (= *PL*, XLIV, 915—946).
5. *De predestinatione sanctorum unus* (= *PL*, XLIV, 959—992).
6. *De bno perseverentie unus* (= *De dono perseverantie*, *PL*, XLV, 993—1034).
7. *Annotationum in Job alius* (= *PL*, XXXIV, 825—886).
8. *In eodem volumine Jeronimi de penitentia Theophili liber unus*²⁴.

II. *Volumen aliud in quo*

1. *Liber unus de vera religione* (= Augustinus, *De vera religione*, *PL*, XXXIV, 121—172).
2. *De sermone Domini in monte duo* (= Augustinus, *De sermone Domini in monte*, *PL*, XXXIV, 1229—1308).
3. *Ad quendam comitem unus* (= Augustinus, *Epistula CCXXXVIII ad Pascentium comitem Arrianum*, CSEL, LVII, 533—556, fortasse).
4. *De vita et conversatione sanctimonialium unus* (= Augustinus, *Epistula CCXI*, CSEL, LVII, 356—371 ; confer G.B. Ladner, *The Idea of Reform. Its Impact on Christian Thought and Action in the Age of the Fathers*, Cambridge, Mass., 1959, p. 356—358)²⁵.

(II bis) *Volumine uno dialogus Jeronimi* (= PS. Hrothsvit von Gandersheim, Theophilus)²⁶.

²² G. Lovass, *op. cit.*, passim ; C.H. Talbot, *op. cit.*, p. 108—109.

²³ Siglele din lista noastră sînt : *PL* = J. B. Migne, *Patrologia Latina*, 221 vol., Paris, 1844—1864 ; *PG* = J. B. Migne, *Patrologia Græca*, 162 vol., Paris, 1857—1866 ; *CSEL* = *Corpi scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, Viena, 1866 sqq. Bineînțeles, mănăstirea fiind distrusă în 1241, este inutil a încerca, așa cum sugera C. H. Talbot, *op. cit.*, p. 108, a căuta undeva vreun ms. supraviețuitor. Evident, nu îl vom găsi nici în B. Gsell și L. Janauschek, *Xenia Bernardina. Hss. Verzeichnisse der Österreich-Ungarn-Obersteiermark, Viena, 1891*.

²⁴ Pentru identificarea ultimei piese vezi *infra*, cod. II bis ; nota în ms. „Volumen hoc in Ungaria”. Codicile cuprindea unul din cele patru volume ale operelor lui Augustin în ediția de la Pontigny (cca. 1200) ; cf. W. M. Green, *Medieval Recensions of Augustine*, „Speculum”, 29 (1954), 531—534, p. 534 n.

²⁵ Nota în ms. : „In Ungaria”.

²⁶ Nota în ms. : „Ignoratur ubi sit utrum in Ungaria necne” ; cartea era într-adevăr la Igrîș (vezi *supra* cod. I 8) ; cuvîntul „dialogus” dovedește că *De penitentia Theophili* era mira colui atribuit călugăriței saxonice și nu o altă variantă a legendei pactului cu diavolul (cf. M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 3 vol., München, 1911—1931, vol. I, p. 631, vol. III, p. 391 și 721—722, și P. Lehmann, *Mittelalterliche Büchertitel, in Erforschung des Mittelalters*, V, Stuttgart, 1962, p. 1—93 și p. 44—45). În ms. titlul este inserat între două adiiții la catalog (sec. XII—XIII) : una privind *Abbreviatio Hieronymi in Esaiam*, a lui Arnaud de Bonneval (m. 1156) alta fiind *Polieraticus* al lui John of Salisbury (m. 1180). Prima prelucrare dramatică propriu-zisă a lui Theophilus este cea a lui Rutebeuf (circa 1261) ; vezi și fragmentul în *oratio recta* despre Teofil în Amphylochi, *Vita Basilii*, tradus de Ursus Romanus, *PL*, LXXIII, 302, și E. Faral-J. Bastin, edd., *Œuvres complètes de Rutebeuf*, vol. II, Paris, 1960, p. 168, sqq.

III. *Volumine uno sunt omelie evangeliorum qui liber usitato nomine vocatur Quadraginta*²⁷ (= Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelium*, PL, LXXVI, 1075–1312).

IV. *Libri quatuor dialogorum Beati Gregorii Magni volumine uno*²⁸ (= Gregorius Magnus, *Dialogi*, Roma, ed. U. Moricca, 1924).

(IV bis) *Volumine uno Ysidorus Sententiarum* (= Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, PL, LXXXIII, 537–738).

(IV ter) *Volumine uno Soliloquiorum libri duo*²⁹ (= Isidorus Hispalensis, *Synonyma*, PL, LXXXIII, 825–868).

V. *Opuscula Beati Gregorii Nazanzeni episcopi clarissimi eruditissimi viri volumine uno comprehensa sunt hec* :

1. *Apologeticus ipsius liber unus* (= Ἀπολογητικὸς τῆς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν καὶ αὐδὶς ἑπανάδου ἐκεῖθεν = PG, XXXV, 408–513 = Rufinus Aquileiensis, *Orationes Gregorii Nazianzeni*, I, CSEL, XLVI, 7–84).

2. *Liber secundus in semetipso de agro reversus* (= Εἰς ἑαυτὸν ἐξ ἀγροῦ ἑπανάγοντα, PG, XXXV, 1228–1252 = Rufinus, III, CSEL, XLVI, 167–184).

3. *Tercius liber de Jeremie sententia „Ventrem meum, ventrem meum doleo etc”*. (= Πρὸς τοὺς πολιτευομένους Ναζιάνζου ἀγωνιῶντας PG, XXXV, 964–981 = Rufinus, IV, CSEL, XLVI, 193–206).

4. *Quartus de reconciliatione monachorum* (= Εἰρηνικὸς Α' ἐπὶ τῇ ἐνώσει τῶν μοναζόντων PG, XXXV, 721–752 = Rufinus, V, CSEL, XLVI, 209–23).

5. *Quintus de grandinis vastatione* (= Εἰς τὸν πατέρα πληγὴν τῆς σιωπῶντα διὰ τὴν χαλαζῆς, PG, XXXV, 933–964 = Rufinus, V, CSEL, XLVI, 237–261).

6. *In eodem volumine Epistula Sancti Augustini ad Casulanum de jejuniis sabbati* (= *Epistula XXXVI*, CSEL, XXXIV, 231–62).

7. *Item Sermo ejusdem Augustini de continentia* (= Augustinus, *Sermo CCCLIV de continentia*, PL, XXXIX, 1563–1567 sive Pseudo-Augustinus = Hrabanus Maurus, *Sermo CCXC de continentia*, PL, XXXIX, 2294–2295)³⁰.

VI. *Alio volumine Ivonis Carnotensis episcopi Sermones*

1. *De sacramentis neophitarum unus* (= Yves de Chartres, *Sermo I*, PL, CLXII, 505–514).

2. *De excellentia sacrorum ordinum et vita ordinandorum unus* (= *Sermo II*, PL, CLXII, 515–519).

3. *De significationibus indumentorum sacerdotalium unus* (= *Sermo III*, PL, CLXII, 519–527).

4. *De dedicatione ecclesie et consecratione altaris unus* (= *Sermo IV*, PL, CLXII, 527–535).

5. *De convenientia Veteris ac Novi Sacerdotii duo* (= *Sermo V*, PL, CLXII, 535–562; „sacrificii” pro „sacerdotii”, Migne, errore).

6. *Ordo Sancti Mamerti Viennensis episcopi de his quae ad officium missae*

²⁷ Nota in ms. : „In Ungaria”.

²⁸ Titlul este șters și înlocuit cu nota : „In Ungaria”.

²⁹ Nota in ms. : „Haec duo volumina superscripta videlicet Ysidori Sententiarum et Soliloquiorum ignorantur”. Nota, se pare, este mai recentă decât celelalte.

³⁰ Nota in ms. : „In Ungaria”.

*pertinent et de expositione ejusdem*³¹ (Videtur esse quendam ordinem missae in rogationibus ut nomen Mamerti monet)³².

(VI bis) *Volumine uno Sententie magistri Gauterii Laudunensis episcopi* (= Gauthier de Mortagne (+ 1174), opus quodam scholasticum).

(VI ter) *Alterius cujusdam sententie in uno volumine*³³ (= *Sententie Magistri A.*, circa 1125)³⁴.

(VI quator) *Anselmi Cantuariensi archiepiscopi libri uno volumine comprehensi sunt isti*:

1. *Cur Deus homo* (= *PL*, CLVIII, 399–432).

2. *Libri duo de conceptu virginali* (= *Liber de conceptu virginali et originali peccato*, *PL*, CLVIII, 431–464).

3. *Unus De processione Spiritus Sancti* (= *PL*, CLVIII, 285–326).

4. *Duo De sacrificio azimi et fermentati epistola una* (= *De azymo et fermentato ad Walerannum Newenburgensem + De sacramentorum diversitate ad eundem*, *PL*, CLVIII, 541–548).

5. *De sacramentis ecclesie epistola* (Ut videtur = *Ad Waleranni quaerelas responsio*, *PL*, CLVIII, 551–554).

6. Item *De corpore et sanguine Domini*³⁵ (= Pseudo-Anselmus, *Epistula IV*, 106, *PL*, CLIX, 254 sqq. = Anastasius Heremita, *PL*, CXLIX, 433 sqq., sive Pseudo-Anselmus, *Epistula IV*, 107, *PL*, CLIX, 255–258 = Anselmus Laudunensis).

(VI quinques) *Volumine uno*

1. Seneca, *De beneficiis libri sex* (= M. Annaeus Seneca, *Ad Aebutium Liberalem de beneficiis libri septem*).

2. *De clementia duobus* (= *Ad Neronem Caesarem de clementia libri tres*, quorum ultimus alteraque pars secundi perierunt)

3. *De remediis fortuitorum bonorum uno* (Sola fragmenta habemus hodie).

4. *De finibus bonorum et malorum sex*³⁶ (Immo M. Tullii Ciceronis, *De finibus bonorum et malorum libri quinque*, quodam alio Tullii opusculo, adhaerenti, utrum *De fato*, ut puto, aliove nescio).

³¹ Notă ștearsă în ms., reconstituită de Libri: „In Ungaria”.

³² Cf. Sidonius Apollinaris, *Epistulae*, V, 14; VII, 1, în *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi*, VIII, 87–88 și 103; Alcimius Ecdicius Avitus, *Homiliae*, VI, 6, eadem serie, VI, 2, 108, și H. Barion, *Das fränkisch-deutsche Synodalrecht*, Bonn-Köln, 1931 (Amsterdam, 1963), p. 72–74. N-am putut consulta M. Andrieu, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Age*, 5 vol., Louvain, 1931–1961.

³³ Nota în ms.: „De his duobus ignoramus”.

³⁴ Cf. Ch. Munier, *Les sources patristiques du droit de l'église du VIII au XIII-e siècle*, Mulhouse, 1957, p. 29 și 50.

³⁵ Nota în ms.: „De hoc ignoramus”. Nu este imposibil ca acest ms. al operelor primului scolast englez să fi fost copiat la Pontigny între 1164 și 1170, cînd Thomas Becket, succesorul lui Anselm, refugiat în această abație cistercită, a strîns și a copiat numeroase mss. (cf. William Fitz Stephen, *Vita Sancti Thomae*, LXVIII, ed. J. C. Robertson; *Materials for the History of Thomas Becket*, vol. III, Londra, 1877, p. 76–77). Menționăm totodată că abatele de Igrîs, determinînd, la cererea papii, pe episcopul de Oradea să-și achite datoriile contractate față de unii cetățeni ai Paviei, a obținut în 1220 eliberarea episcopului de Cenad, reținut în capitala Italiei (în timp ce se întorcea de la Canterbury, unde asistase la mutarea moaștelor sf. Thomas Becket), la cererea creditorilor lombarzi ai colegului său din Oradea. Că episcopul Cenadului trebuie să-și fi manifestat recunoștința față de abatele vecin se înțelege de la sine; evident, nu putem însă ști dacă această recunoștință s-a arătat prin dăruirea unor mss. și cu altă mai puțin dacă pelerinul a adus cu sine asemenea mss.

³⁶ Nota în ms.: „Vacat”.

(VI sexies) *Quintilianus de causis XVIII volumine uno*³⁷ (= M. Fabius Quintilianus, *De causis corruptae orationis sive institutionis oratorise ad Marcellum Victorium libri XII*, aut, ut malo, Pseudo-Quintilianus, *Declamationes majores XVIII*).

(VI septies) *Suetonius De vita Caesarum uno volumine et libris XII*³⁸ (= C. Suetonius Tranquillus, *Vitae Caesarum duodecim*)

VII. Volumine uno

1. *Kalendare* (= *Tabulae quaedam paschales saec. IX*).
2. *Sententie patrum de vita sacerdotum*³⁹ (cf. Rubin Mac Connaidh + 725 et Cu Chuimne hI + 747, *Collectio Hibernensis*; excerpta in G.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, XII, Firenze, 1766, Paris—Leipzig, 1901 et PL, XCVI, 1281 sqq.⁴⁰).
3. *De penitentia*³⁹ (Partim in Mansi, *Concilia*, XII, 459 sqq., 481 sqq.).
4. *De gravibus criminalibusque peccatis*³⁹ (= Pseudo—Hrabanus Maurus, *Poenitientiale*, PL, CXII, 1337—1398).
5. *De materia VIII principalium viciorum* (= Pseudo—Nilus seu Pseudo—Athanasius Alexandrinus apud Johannem Cassianum, în *Collationibus* suis retractatione quadam posterioris aevi, sive, mea sententia, Pseudo-Evagrius editione Cassiano antiquiori in Provincia confecta cca AD 400)⁴¹.
6. *Meditationes Anselmi* (= Pseudo—Anselmus Cantuariensis, *Meditationes*, PL, CLVII, 709—820 = Anselm of Canterbury, Elmer of Canterbury, Anselm of Bury Saint Edmunds, Guillaume d'Auvergne, Ekbert von Schönau, Aelred of Rielvaux Jean de Fécamp etc., sive, etsi minus veri simile, Pseudo—Anselmus Lucensis, *Meditationes* III, PL, CXLIX, 569—590 = Martinus de Magistris).
7. *Orationes quarum quedam prosaice quedam vero metricae descripte sunt* (= Pseudo—Anselmus Cantuariensis, *Orationes* LXXV, PL, CLVIII, 819—1016 = Anselm of Canterbury, Anselm of Bury Saint Edmunds, Jean de Fécamp, Alcuin de York, Maurille de Rouen etc.).
8. *Parabole Salomonis*⁴² (= *Parabola Salomonis e Horto deliciarum abbatissae Herrade von Landsberg*⁴³ sive *Proverbia Salomonis versione illa quam Veterem Latinam dicere solemus*)⁴⁴.

Așa cum își dă seama și cititorul, nu putem fi siguri că toate manuscrisele care lipseau din biblioteca mănăstirii Pontigny veniseră aici, la

³⁷ Nota în ms.: „Ignoratur de hoc”.

³⁸ Nota în ms.: „Decet”; o însemnare mai veche e ștearsă.

³⁹ Piese 2, 3 și 4 din acest codex aparțin colecției canonice alcătuite, credem, de episcopul Theodulf de Orléans la începutul secolului al IX-lea, rumite îndobște *Quadrupartitus*, în parte încă inedită (cf. Fr. Maassen, *Geschichte der Quellen und der Literatur des canonischen Rechts im Abendlande*, Graz, 1870 (1958), p. 852 sqq.; J. Autenrieth, *Die Hss. der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart*, vol. III, Wiesbaden, 1963, p. 219—220).

⁴⁰ Cf. *Clavis patrum Latinorum*, ed. E. Dekkers, E. Caar, Steenbrugge, 1951 (1961), nr. 1794.

⁴¹ Cf. A. Si gmund, *Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum XII. Jh.*, München-Pasing, 1949, p. 109—110.

⁴² Nota în ms.: „In Ungaria”.

⁴³ Cf. J. H. Vermeeren și A. F. Dekker, *Inventaris van de Hss. van het Museum Meerman-Westreenianum*, S-Gravenhage, 1960, nr. 109, p. 37.

⁴⁴ Cf. *Catalogue des mss. des bibliothèques publiques de France. Départements*, XXXVII, 1, Tours, 556, sec. IX (— A. Dorange, *Catalogue des mss. de la bibliothèque de Tours*, Tours, 1875, p. 286).

Igriș, „în Ungaria”; o parte din ele însă, și nu cea mai puțin însemnată, s-a aflat cîndva pe teritoriul țării noastre. Aceleași meleaguri care altădată, în preajma anului 1000, fuseseră alese pentru așezare de un om care înțelegea doctrina neoplatonică a lui Pseudo—Dionysios și găsea vreme nu numai pentru activitatea didascalică și apostolică, ci și pentru cea de scriitor exeget, erau acum, și poate nu din întîmplare, după două veacuri de viață spirituală necunoscută nouă, cele pe care alți oaspeți se străduiau să răspîndească învățătura unui retor ca Grigore din Nazianz, cea a unui filozof ca Augustin, ori cea a unor gînditori ca Anselm de Canterbury și Yves de Chartres; am văzut chiar că nu este de loc cu neputință, ca încă de pe atunci Cicero și Seneca, Quintilian și Suetoniu să fi fost prețuiți și gustați pe malurile Mureșului.

Școala lui Gerard din Cenad și biblioteca de la Igriș sînt verigi ale unui complex proces de asimilare, desigur la nivelul posibilităților acelor timpuri, de către spiritualitatea medievală transilvăneană a culturii occidentale latine. Între cele două momente este însă un missing link; pentru a-l descoperi, pe acesta ca și pe altele, este strict necesar ca procesul de asimilare amintit să fie studiat cu și mai multă rîvnă.

DESPRE OSÎNDIRI LA MOARTE PRIN „GLASUL POPORULUI” SUB DESPOT

DE

MARIA HOLBAN

O citire atentă a rapoartelor agentului habsburgic Ioan Belsius¹, trimis pe lângă Despot în primăvara anului 1562 pentru a menține legătura curții de la Praga cu acesta, ne îngăduie să surprindem două mențiuni asupra unor osîndiri la moarte cerute de „glasul poporului”. Faptul că nu avem decît două asemenea mențiuni nu trebuie să ducă neapărat la concluzia grăbită că ne-am afla în fața a două cazuri cu totul excepțional. Adevărul e că Belsius a pomenit de această practică doar tangențial și oarecum din întâmplare, fără a-i lămuri mecanismul. Vom încerca totuși să vedem care a fost rostul unor asemenea manifestări și în ce măsură poate fi vorba în adevăr de „glasul poporului”.

Se știe că Despot a fost ținta unor atentate puse la cale de partida lui Lăpușneanu. Belsius amintește de o asemenea încercare încă din cursul lunii aprilie 1562². Autorul *Vieții lui Despot*, cunoscutul Iohann Sommer³, povestește și el două asemenea tentative petrecute în cursul unor exerciții militare din 1563. Informații tainice trimise de la Constantinopol curților de la Viena și Praga anunțau fără încetare pornirea unor întregi

¹ Rapoartele sale, păstrate în arhiva imperială și regală de la Viena, au fost publicate în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II, într-o formă extrem de incorectă, care le întuneacă mult înțelesul, și așa destul de obscur, datorită stilului lor în același timp bombastic și eliptic. În ele nu avem o expunere sistematică a realităților constatate de Belsius în Moldova, ci o serie de răspunsuri fragmentare la un chestionar dat, fără a se trage concluzii sau a se propune soluții proprii. Confuzia e sporită de o intervertire a ordinii rapoartelor, precum și a succesiunii dinăuntrul aceluiași raport. Totodată se mai observă un fond permanent de reticențe și de nesinceritate în legătură cu un fel de joc dublu pe care îl încerca Belsius, fiind cîștigat de Despot, căruia îi slujea oarecum și de secretar în împrejurări deosebit de grave, cum e cea în legătură cu întemnițarea unor boieri și trimiterea lor lui Albert Laski, despre care autorul nu amintește decît destul de confuz și doar în fugă. De aceea, nu putem urmări nici împrejurările adevărate și nici frecvența osîndirilor despre care a fost vorba.

² *Ibidem*, p. 407, cf. și p. 410, unde este vorba de prinderea unui agent al lui Alexandru Lăpușneanu, tras în țepă la cererea „poporului”.

³ În *Elegia XI* a lui Sommer, reeditată după ediția originală de E. Legrand în *Deux vies de Jacques Basilicos*.

campanii de atentate poruncite de fostul domn și apoi, după îndepărtarea acestuia din capitală, de intrigi'e de la Poartă ale lui Ioan Sigismund Zapolya și ale regelui Poloniei pe lângă marele vizir Halyl-paşa, care se gîndea să le traducă în fapt folosind mîna boierilor⁴.

În fața acestei primejdii, Despot a aplicat încă de la început sistemul represaliilor⁵, executînd un număr de mari boieri de-ai lui Lăpușneanu, rude sau devotați ai acestuia. Așa se explică faptul că, după relatarea unei încercări neizbutite a unui „husărel”⁶ de a-l ucide pe Despot, Belsius pomeneste de *marea spaimă intrată printre boieri* și de trimiterea a patru boieri lui Laski spre a fi ținuți întemnițați sub pază bună. După o săptămînă se repetă aceeași situație și la 19 aprilie mai sînt trimiși alți trei boieri tot lui Laski, dar de astă dată la Suceava. Cifra aceasta de șapte boieri coincide cu cea a marilor boieri uciși de Despot, arătată de un corespondent al curții din Viena, anume de trimisul habsburgic de la Wilna, Sauermann, care, scriind din Cracovia, se referă la declarațiile lui Dimitrie, solul lui Despot la regele Poloniei⁷, precum și de vicebailul Veneției la Constantinopol în raportul său către doge⁸. Să urmărim mai de aproape împrejurările în care s-a manifestat „glasul poporului” în măsura în care îngăduie textul lui Belsius, lipsit uneori de cea mai elementară claritate chiar în privința precizărilor de loc și de timp⁹.

Constatăm mai întîi că, după prinderea husărelului care intenționa să-l ucidă pe Despot, executarea lui s-a făcut fără vreo intervenție a „glasului poporului”. Iată relatarea lui Belsius¹⁰: „În ziua de 11 a lunii acesteia a sosit aici¹¹ călare Despot însoțit de o escortă de vreo 600 de ostași și, mai întîi, s-a îndreptat spre biserică¹², sărutînd după datină evanghelia, apoi, după ce a fost primit cu cea mai mare cinste de mitropolit (?)”¹³,

⁴ A. Veress, *Documente privilegiate la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, p. 227—228. Comunicare în cifru din septembrie 1562 a „exploratorului secret” către împăratul Ferdinand. Sultanul și marele vizir, „secrete procurant ul aliquo pacto boyaroni [Moldavi Despotam] interficiant”. Informații asemănătoare au inspirat și grija manifestată de regele Boemiei, Maximilian de Habsburg, în scrisorile sale către împărat din 19 mai 1562 (Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 415) și 28 mai (Veress, *op. cit.*, p. 219), precum și în instrucțiunile trimise căpitanului Ungariei Superioare, Francisc Zay, de a-l preveni pe Despot.

⁵ Aceasta este concluzia la care ne duce studiul de față.

Vezi mai jos n. 14.

⁶ Credem că așa trebuie tălmăcit cuvîntul de *Hussarelliis* (la ablativ plural), în care N. Iorga a crezut că recunoaște numele de Ușurelul.

⁷ Cf. A. Veress, *op. cit.*, I, p. 222: „*Commemoravit autem is simul Despotam septem ex primariis proceribus suis tamquam proditiōis reos, capitali poena affecisse*”.

⁸ *Ibidem*, p. 223: „*Il Despota della Moldavia fatto morire alcuni parenti dal voivoda seac-ciato che machinavano contra di lui*”.

⁹ De exemplu, raportul din 19 aprilie 1562 către Ferdinand, dat din Iași, cuprinde și informații ulterioare, data exactă fiind 4 mai. De comparat și cu raportul către Maximilian, dat tot la 19 aprilie din Vaslui! E probabil că, în genere, data de pe raport se referă la momentul cînd începe să fie redactat și nu la cel al încheierii și trimerii sale. Controlarea datei adevărate a scrisorilor pe baza unor confruntări de texte și a unei analize atente a dus la regruparea întregului material datorat lui Belsius altfel de cum e publicat în volumul de documente al colecției Hurmuzaki.

¹⁰ Hurmuzaki, *op. cit.*, II 1, p. 407.

¹¹ La Roman.

¹² A episcopiei.

¹³ Este vorba cumva de mitropolitul Grigore Roșca sau de episcopul de Roman Anastasie (1558—1572), ajuns mai tîrziu mitropolit al Moldovei (1572—1578)?

a fost condus înapoi la curte. În timpul nopții¹⁴, un trădător, care îl pîndea cu multă vigilență, a fost prins cu sabia scoasă din teacă sub manta; se numește Voinea și este unul dintre husearii care sînt în număr de 12, fiecare din ei cercetînd drumurile și precedîndu-l pe Despot. Acesta, după ce l-a pîndit (?)¹⁵ multă vreme pe Despot în Ungaria [și] Transilvania, în ziua a zecea (?)¹⁶, îndulcit cu bani, a încercat și acesta, tocmît de Alexandru Moldoveanu, să-l ucidă pe Despot, apoi în ziua a douăsprezecea de dimineață, osîndit la moarte, a fost plimbat prin tot tîrgul legat¹⁷, repetînd fără încetare pe drum: „Am fost trădător față de domnul voievod și sufăr o pedeapsă dreaptă. Cei ce ar încerca același lucru să-și ia o răsplată ca aceasta”. Precum se vede, la execuția aceasta nu intervine „glasul poporului”. În schimb, urmările acestei încercări asupra boierilor sînt arătate destul de clar: „S-au temut pentru sine foarte mulți boieri, căci la rugăciuni <nu răspunde> nimic Despot decît că refuză în tăcere și fără a adăuga vreun cuvînt, și au mai fost trimiși patru boieri la Albert Laski, ca să-i închidă în temniță cu cea mai mare strășnicie¹⁸”.

O săptămînă după aceea, în ziua de 19 aprilie, e prins un nou uneltor¹⁹: „Astăzi iarăși a fost prins un oarecare răuvoitor Vauryn, pus la cale de Alexandru; i s-a îngăduit viața la rugămintea boierilor²⁰. A fost doar trimis la închisoare împreună cu fratele său. S-a mai adăugat și un vistier al lui Alexandru, care <și> a dobîndit iertarea prin boieri, și îndată Despot a scris prin mine (căci duce lipsă de secretari, deoarece aceștia se îmbolnăvesc) la Suceava lui Albert Laski ca să fie ținută închisă sub pază bună la Suceava”... Dar această informație pare contrazisă în parte

¹⁴ „... die 11 instantis, eques huc Despotae (sic), appulit, turma 600 militum circiter comitatus et primum templum petiit, Evangelia de more exosculans deinde a metropolita et Boiaries honorificentissime tractatus, in curiam reductus est, tempore nocturno proditor, qui eum sobrie observabat, gladio evaginato sub pallio deprehensus est, nomine Voyna unus ex Hussarelliis, quorum sunt 12 singuli vias Despotae observantes et praeuertes, is cum diu insidiatus fuisset Despotae in Hungaria, Transsylvania, decima suclis capitibus hic quoque Despotam interficere ab Alexandro Moldavo conductus tentavit duodecima deinde mane capite plexus, circum ductitatus hamonariibus implicitus filo subinde repetendo in via, ego fui proditor Domini Vayvodae et poenas patior iustas, quicumque idem tentaverit, tale sumet praemium ...”

¹⁵ Credem că aici trebuie să adoptăm sensul special dat de glosarul lui du Cange cuvîntului *insidiae*: „idem quod vigiliae, excubiae”. Căci nu s-ar înțelege cum asasinul lui Alexandru l-ar fi pîndit încă din Ungaria și Transilvania. De altminteri și din context rezultă că doar ulterior a fost cîștigat de Alexandru Lăpușneanu, adică de oamenii acestuia.

¹⁶ Dacă admitem lectura *decima* și nu cumva <un> *dedecima*, mai probabilă, atunci trebuie înțeles că atentatul nu a avut loc la Roman, ci în noaptea precedentă la Șcheia. Observăm în treacăt și o altă inadverență în acest text, care (p. 406) afirmă că, în ziua a zecea, Despot a plecat de la Hîrlău la Tîrgul Frumos, apoi la Șcheia și, în sfîrșit, în ziua de 12 la Roman. Iar ceva mai departe, în cursul aceluiași raport, e povestită sosirea lui Despot în ziua de 11, așa cum apare aici.

¹⁷ „... hamonariibus implicitus filo”. Oare hamo naribus implicitus filo? (hamum „cîrlig”).

¹⁸ „Timuere sibi ipsis boiari plurimi, quod ad preces nihil, nisi renuerit Despota, tacitus et nulla voce adiuncta missis insuper Boyaris 4 ad Albertum Laski ut eos carcere concludat stric-tissime”.

¹⁹ *Ibidem*, p. 41* — 412: „Hodie iterum comprehensus est quidam maleficus Vauryn ab Alexandro subordinatus, cuius capiti prece Boiarorum indultum est. Carceri tantum una cum fratre traditus est. Supervenit et thesaurarius quidam Alexandri gratiam per boiarios impetrans, stalinque Socravam per me ad Albertum Laskiy quae scripsit {— proerscriptit} (caret enim secretariis, eo quod infirmantur) ut custodiae carcerum observentur, sunt enim inclusi in socrava Boiari 3, in Hotiarde 4”.

²⁰ A boierilor din divan.

de relatarea aceluiași fapt în raportul adresat de Belsius mai târziu²¹ din Iași împăratului Ferdinand. Belsius, referindu-se la chestionarul primit, răspunde : „Care este dispoziția poporului față de Despot ? După (scrisoarea) trimisă de la Lipova²² a fost prins un servitor al lui Alexandru, spion <al acestuia> de la Constantinopol, unde șade, car^a la „glasul poporului” a fost tras în țepă după ce și-a mărturisit crima în piața mare și în aceeași zi au fost trimiși de aici fără știrea nici unuia din boieri 15 unități de husari la Suceava ...”

Relația aceasta posterioară corectează și completează datele raportului de la Vaslui. Este vorba, fără nici o îndoială, de același fapt al capturării agentului lui Lăpușneanu. Dar în timp ce, în prima relatare, boierii obțin iertarea de la moarte, în raportul de la Iași se pomeneste de tragerea sa în țepă la „glasul poporului”. Ar însemna deci că, după iertarea smulsă de stăruința boierilor, *Despot a folosit pentru zădărnicierea acestei iertări „glasul poporului”*. Partea a doua a informației, referitoare la trimiterea în aceeași zi și fără știrea boierilor a husarilor la Suceava, trebuie pusă în legătură cu cele spuse în relația de la Vaslui cu privire la scrisoarea scrisă din porunca lui Despot de către Belsius lui Albert Laski la Suceava de a-i ține pe boieri închiși sub pază bună. Stilul lui Belsius e prea lipsit de precizie pentru ca să putem afirma că, din numărul de 7 boieri întemnițați, aceștia din urmă ar fi tocmai cei închiși la 19 aprilie cu prilejul descoperirii agentului lui Alexandru Lăpușneanu. În orice caz pare să rezulte că acei husari escortau la Suceava pe boierii închiși în urma uneltirii descoperite. Trimiterea lor în așa mare grabă la Suceava era cu tilc. Căci Despot, renunțând la planul său inițial, anunțat de Belsius la începutul scrisorii din Vaslui de la 19 aprilie²³ de a rămâne la Vaslui cam trei săptămâni, urmînd apoi să meargă pînă la Dunăre și după aceea la Suceava, s-a îndreptat pe neașteptate spre Suceava, unde a sosit în ziua de sfîntul Gheorghe²⁴. Ce a urmat acolo constituie actul al treilea al lichidării boierilor bănuți a fi din tabăra lui Lăpușneanu. Iată urmarea relației lui Belsius²⁵,... (La Suceava)... de cum a sosit <Despot> de sărbătoarea sfîntului Gheorghe, a fost atacat de ai noștri²⁶ din porunca

²¹ În raportul din „19 aprilie” (în realitate 4 mai).

²² Lippa, la 40 de km de Vaslui.

²³ Hurmuzaki, *op. cit.*, II 1, p. 411.

²⁴ Nu știm dacă aici trebuie socotită această dată ca echivalentă cu 23 aprilie după calendarul ortodox sau cumva cu ziua de 24 aprilie după calendarul catolic, mai familiar lui Belsius. Dar faptul că în acea zi avea loc o procesiune pentru bucatele cîmpului pledează pentru sărbătoarea ortodoxă de sf. Gheorghe, 23 aprilie.

²⁵ *Ibidem*, p. 410, apoi 408, în urma unei inversări greșite a textului în colecția Hurmuzaki : „Comprehensus est servitor quidam Alexandri, explorator a Constantinopoli ubi haeret, qui voce populi veru confixus est protestatus facinus in foro publico, eodem die ablegati sunt hinc Chuzzarones numeratos 15 nescientibus ullo Boiaronum Socravam (!) quam Cosmographis Ossaviam, quo cum appullisset festo Georgii. Andreco quidam sub processione conservationis Cereris a nostris invasus iussu Despotae multis vulneribus bombardaeque ictu tandem lancea transfixus est, is Vayvoda tum [= vayvodatum] non clam Sed iam aperto contra Despotam addectare [= allectare] videbatur, homo forma excellentissimus, Alexandri quondam dapifer, res universa militibus praeda Cessit opulentissime prosecutae sunt necem eius voces populi plures adhuc madida morte ad generum Cereris mitti (Quod certe optaret) ut bene Despota regno potiretur. Et mirum quod parvae huic admodum turmae ad 600 hominum, multitudo ne gri (sic) vel verbo vel manu contra dixerit”.

²⁶ De ungurii din garda domnului.

lui Despot un oareșicare Andreica²⁷ în timpul procesiunii pentru bucatele cîmpului²⁸ și după multe răni și o lovitură de bombardă a fost în sfîrșit, străpuns cu lancea. Acesta se arăta că umblă după domnie și nu pe furis, ci pe față, om prea frumos la înfățișare, fost stolnic al lui Alexandru. Întreaga sa avere a revenit ostașilor ca pradă foarte bogată. *După uciderea lui s-au ridicat «glasurile poporului», cerînd ca să mai fie trimiși mulți alții pe lumea cealaltă printr-o moarte sîngeroasă* (ceea ce ar doi desigur) pentru ca Despot să se înstăpînească bine în domnie ... Și e de mirare că acestei trupe²⁹ așa de mici, abia de 600 de oameni, nu i s-a împotrivit mulțimea³⁰ nicidecum, nici cu cuvîntul, nici cu fapta. De aci [se poate vedea] aplecarea poporului și felul cum cîrmuiește [Despot] și stăruința cu care își întărește puterea”.

Așadar, venit pe neașteptate la Suceava, Despot pune să fie atacat și ucis fostul mare stolnic Andreica, socotit de el un rival de temut la domnie și recurge din nou la „glasul poporului” pentru a justifica executarea celor șapte mari boieri trimiși în paza lui Laski. Că execuția lor a avut loc în acest moment rezultă din faptul că la începutul lunii iunie se transmitea din Cracovia și din Constantinopol știrea uciderii de către Despot a șapte mari boieri, rude ale lui Lăpușneanu. Dar—lucru destul de curios și totodată sugestiv pentru felul cum informa Belsius curtea din Praga — el nu suflă nici un cuvînt despre această execuție a boierilor. Și nici de alminteri despre *încoronarea lui Despot în ziua de 24 aprilie*, despre care abia scapă o aluzie mult mai tîrziu (la 6 iunie), cînd raportează o convorbire avută cu Despot, care se plîngea de jefuirea de către Jean Villey a coroanei și a odăjdiiilor domnești, cerînd oarecum o intervenție a lui Maximilian pe lîngă acesta pentru restituirea lor ca tezaur public și nu ca niște bunuri particulare, putînd fi luate drept pradă. Cu prilejul redării acestei convorbiri, Belsius adăuga într-o paranteză că în locul coroanei pierdute Despot s-a încoronat cu una nouă *în ziua de 24 aprilie*³¹.

Nu știm dacă Belsius a însoțit pe Despot la Suceava și a fost martor al acestor evenimente. După amănuntele pe care le dă despre uciderea lui Andreica s-ar părea că da, în ciuda faptului că scrisoarea-raport e trimisă din Iași (la 4 mai), ca și cea următoare din 9 mai. Se pune, desigur, întrebarea dacă recurgerea la „glasul poporului” a fost un simplu expedient de moment pentru lichidarea boierilor recalcitranți³² sau dacă este vorba de un fel de instanță în stat creată de Despot pentru a neutraliza

²⁷ Fost mare stolnic sub Alexandru Lăpușneanu. Cu vreo lună și mai bine înainte de acest deznodămînt, fusese depozat prin judecata lui Despot de satul Ferdeiani, care-i fusese dat de Lăpușneanu, luîndu-l de la mănăstirea Humor spre a i-l da lui Despot. A restituit la 17 martie 1562 acel sat mănăstirii, care trebuia însă să-l despăgubească pe Andreica cu 100 de ughi galbeni pentru iazul și morile făcute de el.

²⁸ „Sub processionē conservationis Cereris”.

²⁹ Garda lui Despot.

³⁰ *Multitudo*. Vezi mai departe, p. 6, discuția cu privire la acest termen.

³¹ *Ibidem*, p. 425.

³² Curînd după aceea avea să afle că Alexandru Lăpușneanu fusese exilat în Asia Mică

hotărârile divanului alcătuit de mari boieri și prezidat de mitropolit³³, pe care îl bănuia de a fi de partea lui Lăpușeanu³⁴, amintind chiar lui Belsius la 13 aprilie de intenția sa de a-l schimba.

Dar mai trebuie precizat și alt punct, care ni se pare esențial. Ce înțelege Belsius prin „popor”? Oare masa țăranilor moldoveni sau cumva țirgoveții din orașe, mulți dintre ei de origine străină? Confuzia aceasta transpare încă de la început în primul raport al lui Belsius, în care trebuie să răspundă la întrebarea următoare a chestionarului ce i s-a dat: *„Care este dragostea și aplecarea poporului față de el (Despot)?* Desigur el e dragostea și bucuria tuturor, *mai ales a celor din neamul sașilor*. Căci pe toți îi silise Alexandru prin silnicie și în chip nelegiuit la botezul său moldovenesc, iar acesta [= Despot] le-a îngăduit să revină la credința lor”. Așadar, încă de la origine aflăm acest echivoc, care se prelungește de-a lungul întregii serii de rapoarte.

În postscriptul unui raport către Maximilian³⁵, purtând data de 30 iunie, Belsius pomeneste de atitudinea deosebită a „poporului” și a boierilor față de mercenarii unguri tocmiți de domn și aduși prin Maramureș în condiții destul de aventuroase, mercenarii croindu-și drum cu sabia, omorînd un număr de maramureșeni și aducînd și doi prizonieri, dintre care un nobil rutean, numit Ioan (p. 453). „Cît privește dispoziția boierilor moldoveni, ei nu și-o pot ascunde din căutătură și se miră înmărmuriți de acest nou fel de oaste de unde a răsărit așa deodată, și «poporul» spune că hotărît mîntuirea lui Despot și libertatea tuturor nu depind decît de ostașul ungar, și că nici nu ar fi putut m.v. să fi făcut aici un dar mai regesc”. E greu să ne închipuim că aceste declarații ar fi oglindit sentimentele poporului moldovean. Așadar „glasul poporului” e glasul țăirgoveților din Vaslui, Iași, Suceava etc., printre care și sași, unguri și armeni³⁶, dușmani hotărîți ai lui Lăpușeanu în urma persecuțiilor religioase la care fuseseră supuși de acesta. Dovadă că Belsius nu înțelege prin „popor” norodul moldovenesc o avem din redarea scenei omorîrii lui Andreica. Cu acest prilej, Belsius înfățișează trei grupuri deosebite în prezență: mercenarii unguri ai lui Despot, „poporul”, care cere moartea multor altor vinovați, și *mulțimea*, care asistă încremenită la lupta lui Andreica cu trupa de *abia 600 de ostași*. Înseamnă deci că „mulțimea” trebuie să fie mult mai numeroasă ca ceata ostașilor și că autorul s-ar fi așteptat ca ea să acționeze într-un fel oarecare împotriva acestora. Dar cine alcătuiă această „mulțime”? Desigur nu boierii, căci lucrul ar fi fost declarat cu tot dinadinsul de autor, care e foarte atent la gesturile

și deci nu mai putea pune la cale personal atentate contra lui Despot.

³³ Grigore Roșca, mitropolit al Moldovei (1541–1564).

³⁴ Hurmuzaki, *op. cit.*, II 1, p. 407: „... *archiepiscopum quoque mutaturum cuius locus est Sochauna. Est enim suspectus de Alexandro*”.

³⁵ *Ibidem*, p. 436.

³⁶ Aceștia toți erau grupați pe comunități religioase și deci aveau o organizare care îngăduia ușor chemarea lor la manifestări de masă ce se puteau traduce prin acel „glas al poporului” (cf. *Viața feudală*, capitolul „Orașe”. La Suceava era o comunitate armenescă autonomă încă din 1449. Iar *episcopul* armenilor din Moldova avea o vechime încă și mai mare (1401). Este sigur că Despot a găsit un concurs activ la acest element, așa de crunt urmărit mai apoi de răzburarea partidei victorioase a lui Tomșa, iar prigoana dezlănțuită apoi așa crunt împotriva armenilor nu se explică numai prin rugăciunile făcute de femeile armenes pentru izbînda lui Despot, ci mai ales prin *ajutorul efectiv* dat lui Despot contra împotrivorilor.

boierilor. Aici nu poate fi vorba decât de *mulțimea venită la procesiunea religioasă pentru bucatele cîmpului*, deci de o mulțime de moldoveni pașnică și dezarmată care asistă neputincioasă la spectacolul fulgerător oferit de măcelărirea lui Andreica, care se apăra cu îndrjire, ajutat poate și de slujitori de ai săi, căci chiar și simplul fapt că umbla după domnie implică de la sine concluzia că avea în jurul său un număr oarecare de credincioși ai săi. De fapt Belsius nici nu-și bate prea mult capul să lămurească noțiunea de „popor” (*populus*), pe care o folosește doar pentru că se afla în chestionarul ce i se dăduse ca îndreptar pentru întocmirea rapoartelor sale³⁷. În realitate, „poporul” nu intră în schema sa de guvernare, ci numai oastea de mercenari care trebuia să îngrădească și să neutralizeze puterea boierilor. Asupra boierilor revine de mai multe ori și totdeauna cu bunăială, încă din primul său raport: „Despre boieri sîntem îndoiți (căci ei nu-și dau pe față gîndurile)³⁸. Căci niciodată ei nu au fost credincioși nici unui voievod”³⁹. În aceeași scrisoare cere stăruitor regelui Maximilian să pună în vedere lui Despot și Laski să nu concedieze pe călăreții unguri căci „am fi amenințați să fim înghițiți de boieri. De cum a plecat trimisul ture, au fost sloboziți pușcașii lui Roussel și acuma se și uită la noi <boierii> cu ochii răi și revin iar uneltirile turcilor și ale localnicilor”⁴⁰. După zeloasa participare a lui Belsius la măsurile pentru trimiterea boierilor ca să fie întemnițați de Laski, acțiune care îi umple de entuziasm⁴¹, el se temea să nu fie cumva otrăvit de boieri⁴²: „Boierii au început să mă privească cu ochi foarte răi, și eu mă tem de otravă, întrucît și acuma doi din secretarii lui <Despot> s-au îmbolnăvit și au ajuns chiar în primejdia vieții...”. În sfîrșit, la 1 mai sosește un trimis ture cu o comunicare către toți boierii din Moldova⁴³ cum că pașalele ... se miră mult că dintre toate țările lumii pe care le cunosc ei Moldova este singura țară care înlătură din mijlocul său prin otravă sau prin sabie sau alungă de la sine așa de mulți voievozi după o domnie <asa de> scurtă, deși cu vorba ei sînt totdeauna de părerea domnului lor și îi dau întot-

³⁷ *Ibidem*, p. 399 (instrucțiunile lui Maximilian din 6 februarie 1562): „Porso in eo dictos nuncyos nostros quam primum in Moldaviam pervenerint summam curam adhibere volumus ut omnem rerum statum illic quam fieri potuerit exactissime cognoscant, praescrtim quae sit Despotae in rebus administrandis et gerendis gubernaculis ratio, quae populorum illorum in ipsum studia et inclinatio, quae Turcharum et aliorum finitimorum principum et populorum in ipsum Voluntas, quibus nitatur praesidiis si sur ma rci manu armata defendenda sit, num aliqua spes sit firmi et constantis dominationis, et qui maiestati suae Caesarea ac nobis as illis expectandum videatur, qua ratione rebus nostris potissimum prodesse queat, et alia quae (sic) ut nobis innotescant digna iudicaverit”. Succesorul lui Belsius, Martin Sczthgothardy, nu mai folosește termenul de *populus*, ci doar pe cel de „supuși” (subditi) sau pe cel de „ai săi”, în care intră deopotrivă și boierii, și poporul de rînd. De alminteri instrucțiunile primite de el la 3 februarie 1562 înlătură echivoaul observat mai sus (*Ibidem*, p. 444): nos certiores faciat de rerum Moldaviensium statu, deque gubernio et administratione Despotae, de populo moldaviensi et eius studio et inclinatione, Itcm quomodo ipsi cum Transilvania et aliis vicinis et praesertiam Turcis conveniat, et numquid ccmmodi nobis ab ipso expectandum sit, et qua potissimum ratione rebus nostris prodesse queat”.

³⁸ *Ibidem*, p. 404. „De bojariis (ii enim sese non Declarant) subdubitaamus...” etc.

³⁹ Belsius se inspiră și din *Chorographia Moldovei* a lui Reicherstorffer.

⁴⁰ *Turcarum et Incolarum remunt practicae*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 412: „Ut autem sit firmum imperium inclusit Boiaros, emendat omnia passim, struit omnia heroice ingenio et natura principis”.

⁴² *Ibidem*, p. 412.

⁴³ *Ibidem*, p. 409.

deauna dreptate, și deci acum sultanul le poruncește să-i dea și acestuia bună ascultare și să-l înconjoare cu dragoste, căci, dacă acesta ar fi înălăturat sau scos din domnie, apoi atunci el le va fi fost cel din urmă al lor voievod și să înțeleagă în sfârșit acum că în cazul acesta el a și hotărât ca să pună sangiac bei ca într-o stăpânire care este a sa, <precum> și begi în toate cetățile și orașele⁴⁴. De care lucru boierii <au fost> greu loviți și au ținut sfat de două ori într-o zi și Despot în fiecare zi îi face să fie mai prăpădiți și mai amăriți”. De acum înainte încetează aproape interesul lui Belsius pentru boieri socotiți ca dușmanii firești ai domnului. Doar la 30 iunie mai aflăm o aluzie la sentimentul nemărturisit al lor în fața apariției neașteptate a ostașilor unguri ce-și forțaseră drumul prin Maramureș⁴⁵. În schimb, pomeneste în multe rânduri de deliberările boierilor împreună cu domnul în unele probleme grele, cum era, de pildă, cea a atitudinii de urmat față de răscoala secuilor sau în problema trimiterii la Poartă a lui Wolff Schreiber. Ba la un moment dat, raportând regelui Maximilian desideratul lui Despot ca Habsburgii să îndulcească cu ceva daruri pe boierii săi, care ar fi nespuse de măguliți de un asemenea gest⁴⁶, și dînd chiar sugestii de daruri împreună cu lista beneficiarilor — și anume cei doi mitropoliți de Suceava și de Iași (?), marele logofăt⁴⁷, marele hatman și „vicerege”⁴⁸, Moțoc⁴⁹, Spancioc⁵⁰, purtătorul pecetii celei mari⁵¹, și Avram⁵² marele postelnic —, Belsius se apucă să dea o serie de caracterizări ale acestora, sugerînd totodată să se mai reducă

⁴⁴ Frază defectuoasă : „*Intelligent deinceps quae (—quod) cum (=lum) Zan Zaccos utpote regno quod sil suum et Begos singulis arcibus et oppidis praeficere decravi 13 (= decrevisset).*”

⁴⁵ Cf. mai sus, p. 1160.

⁴⁶ Ibidem, p. 425 : „*Ignoti enim parvam adhuc habent isti cupidinem et gaudent inescari simulque affectate gloriantur*”. S-ar părea că aici ar fi vorba de marii dregători din divanul domnesc și că am putea deci reconstitui în parte divanul lui Despot din vremea acestuia (iunie 1562), adică nucleul de boieri alcătuind sfatul domnesc, în care nu sînt cuprinși pircălabii cetăților. O asemenea listă a boierilor din divan lipsește pentru acest moment. Cel mai vechi document intern cuprinzînd lista boierilor e cel din 14 mai 1563 (*Documente privind istoria României*, veacul XVI, A, p. 161—163). Cum din lista marilor dregători dați de Belsius lipsește vistierul, am crede că el ar putea fi desemnat aici prin „purtătorul pecetii celei mari”. Asupra persoanei vistierului din 1562 nu putem avea o certitudine absolută. În documentele interne, timp de zece ani de-a lungul domniei lui Alex. Lăpușneanu și a lui Despot, întîlnim tot timpul același vistier : Ioan. Totuși, în scrisoarea de încredințare dată la trimiterea în solie a lui Stroici, acesta este calificat de Despot drept *thesaurarius* „vistier” (cf. A. Veress, *Documente privind Transilvania, Moldova și Țara Românească*, I, p. 220—221). Trebuie totuși ținut seama și de o știre aflată în letopisețul lui Nicolae Costin (cf. *Letopisețele Moldovei și Valahiei*, publicate de Kogălniceanu, ed. a 2-a, 1872, appendix X, p. 437), în care se amintește de alegerea unui sfat restrîns de boieri de către Despot după ocuparea domniei. „Ales-au Despot patru boieri de credință, pe care au lăsat toată cîrma țării : pe Stroici vel logofătul, pe Barnov hatmanul, pe Moțoc vel vornicul și pe Grigore Leventes, de neamul lui din Beciu, ce era în mare cinste la Despot-Vodă”. Acesta din urmă e fostul secretar al lui Lăpușneanu, Georgius de Reveles. Să fie cumva vorba de el ca purtător al pecetii mari? Și marele vistier să lipsească de pe listă tocmai pentru că se afla plecat în solia amintită?

⁴⁷ Ion Movilă.

⁴⁸ Barnovschi.

⁴⁹ În mai 1563 era mare sfetnic.

⁵⁰ În 1563 îl aflăm vornic al Țării de Sus.

⁵¹ Aflăm aici o particularitate cu totul ciudată, întrucît obișnuit purtătorul pecetii mari e marele logofăt, care e pomenit în fruntea listei. Acesta era Ion Movilă, după cum reiese și dintr-un alt raport al lui Belsius în care amintește de acest mare logofăt ca fiind frate cu pircălabul de Hotin, Văscan Movilă (cf. mai sus, nr. 46).

⁵² Avram de Bănila.

din darurile indicate de Despot : „Totuși, darurile ar trebui să fie mai reduse. Mitropolii ar fi cinstiți prea destul și numai cu câte un orologiu⁵³. La ei are multă trecere logofătul, om întotdeauna la fel cu sine însuși, grav cu șiretenie, rar la vorbă, nepomenind de maiestățile voastre și de alții decât întreat, ar putea fi îmbiat cu o cupă ; la fel este și hatmanul Barnovschi, dar mai grijuliu și înfulecător de daruri⁵⁴, și așadar, dacă va fi îndulecit, va fi binevoitor, „Căpitanul”⁵⁵ Ioan Moțoc, ostaș de-al lui Alexandru <Lăpușneanu>, acum cel mai vajnic la oaste e un om grav și iubitor al maiestăților voastre și strîns legat de Despot ; tot atîta și la fel ca și el ar merita și căpitanul Spancioc. Aceștia doi din urmă ar putea fi cinstiți îndeajuns fiecare din ei cu câte o haină de catifea simplă”⁵⁶.

Caracterizările de mai sus trebuiesc, probabil, puse în legătură cu o descriere⁵⁷ „a obiceiurilor acestui popor ... împreună cu așezările țării ... zăgrăvite precis, împreună cu încăierarea și lupta lui Despot <la luarea domniei> și împreună cu toată înșirarea <trăsăturilor> despre împrejurările curții sale... cu slujbele (dregătoriile) cercetate aproape pe de rost”, pe care se oferea Belsius s-o înfățișeze personal lui Maximilian de cum ar fi chemat de el. Am putea crede că această descriere nu se afla numai în stare de proiect, ci că era gata redactată, poate dintr-un spirit de emulație față de *Chorographia Moldovei*, pe care o cunoștea și care îi servise de izvor de informație la venirea sa în Moldova. Cum acest text, desigur foarte prețios judecînd după punctele enunțate mai sus, nu ne-a parvenit, nu putem ști dacă persistă și acolo confuzia semnalată de noi între poporul moldovean și „poporul” nedeterminat, al cărui glas venea cu atîta oportunitate să propună soluțiile extreme dorite în taină de domn.

⁵³ Despot sugerase cîte un damasc negru și un orologiu.

⁵⁴ *Dorophagus*.

⁵⁵ Aluzie la comanda unei aripi a oștirii ce-i revine de drept vornicului.

⁵⁶ Despot sugerase o haină de damasc.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 428 (raport din 6 iunie 1562).

THEATRUM EUROPÆUM. PRIMA COLECȚIE DE ISTORIE UNIVERSALĂ (CU ȘTIRI DE ISTORIE A ROMÂNILOR)¹

DE

D. CIUREA

Prima colecție de istorie universală, publicată la Frankfurt am Main între 1662 și 1738, nementionată în opera lui Ed. Fueter ², a rămas cvasinecunoscută și neutilizată de istoricii noștri, deși conține importante date de istorie românească.

Lucrarea, de proporții impresionante, un specimen tipic al istoriografiei barocului („ein Universal Werck”), publicată în 21 de volume în folio, fiecare de circa 1 000 de pagini, în acest vechi și renumit centru editorial, își datorește apariția (sub auspicii imperiale) inițiativei unor mecenai și unei necesități, urmărind informarea marelui public („Geschichteliebende Leser”) și documentarea oamenilor politici asupra cursului evenimentelor pe plan european și mondial.

Termenul „Theatrum” pentru astfel de lucrări monumentale era în vogă încă de la Abraham Ortelius.

Colecția a apărut neregulat ca date și ca volume, dar, în ansamblu, materia este strict ordonată cronologic și constituie pentru cititor un tot organic (1617—1718). A apărut în edituri și tipografii diverse din aceeași localitate (Daniel Fievet, B. C. Wusten, J. Ph. Andrea, I. Görlin și Anton Heinscheidt). Nu toate volumele au menționat numele autorilor (compilatorilor), printre care Joh. Ph. Abelinus din Strasbourg (Argentoratensis), Henricus Oraeus, Joh. Georg Schleder (Regensburg), Martin Meyer von Hayn, W. J. Geiger.

Cu deviza „Nuda veritas”, colecția își propune să redea fidel evenimentele de ordin politic și militar în primul rând, fără însă a neglija pe cele de ordin social și cultural.

Ca o reminiscență a cronicilor medievale este prezentă în volumele colecției redarea calamităților naturale (inundații, foamete, cutremure,

¹ Anterior apărea la Frankfurt opera de proporții a lui J.A. Thuanus (*Historiae sui temporis*), cu știri de istorie românească în vol. III (1614, p. 29—32). Un *Theatrum novellarum mundi alterum* apărea la Augsburg în 1686, iar *Gran teatro storico o sia Storia universale ...* la Veneția (1722—1738).

² *Geschichte der neueren Historiographie*, München, 1936.

erupții vulcanice, ca aceea a Vezuviului din 1631, care a transformat, cum se arată, un paradis terestru în ruine și pustiu³, precum și epidemii și epizootii) și a așa-ziselor semne prevestitoare („Prodigia und Zeichen”), comete, „ploi cu sînge”, monștri etc., în plus date de stare civilă pentru „lumea mare”, cazuri de longevitate.

Pe primul plan stă preocuparea redării evenimentelor din Imperiul german, dar nu sînt neglijate și celelate țări ale Europei și lumea extraeuropeană. Evenimentele sînt valorificate în cadrul general al secolului și al continentului și globului. Treptat modul de prezentare devine mai sistematic și repartizarea pe țări a materialului informativ permite o urmărire mai comodă a expunerii.

La început totul se prezintă sub rubrica generică „Beschreibung denckwürdiger Geschichten”, ulterior în capitole pe țări și regiuni ale Europei și restului lumii. Știrile de istorie românească se pot găsi la capitolele privind Polonia, Imperiul habsburgic și Imperiul otoman.

Colecția abundă în imagini de epocă (figuri de oameni de stat, episoade), planuri și profiluri de orașe (Viena, Constantinopol, Praga, Moscova, Londra, Paris, Neapole etc.) și fortărețe și nu este lipsită și de hărți, unele mai puțin corecte (Ungaria și teritoriile vecine). În harta *Europa nova delineatio* sînt cuprinse și „Valahia” și Moldova. Hărțile Europei vestice și Angliei sînt mai corecte.

Cum arată subtilurile volumelor, informația utilizată de compilatori a fost variată (cronici, relatări, documente, scrisori și corespondențe). Se subliniază interpretarea și redarea „unpartheilich”. La Frankfurt au apărut și alte opere cu caracter istoric pentru regiuni din Europa (Gradehnsus, Heidenstein etc.) și au fost, firește, utilizate pentru această reconstituire cu caracter monumental. Obiectivitatea nu poate fi, într-adevăr, contestată, atît în redarea, de exemplu, a războiului de 30 de ani (asasinarea lui Wallenstein), ca și a revoluției engleze (decapitarea regelui Carol în 1649), a tratatelor de pace, dar autorii manifestă o evidentă cointerensare în expansiunea habsburgică în teritoriile de sub dominație otomană, respectiv în țările române. Se regretă executarea lui Constantin Brîncoveanu și a familiei sale, „ein gutes Nachbar und Freund” pentru imperiu⁴.

Informația din *Theatrum* privind țările române constituie un aport substanțial la cunoașterea istoriei acestora, carențială pentru unele aspecte în cronicile epocii (Miron Costin, Neculce etc.). Se pot astfel face precizări în probleme și aspecte minore, dar și în chestiuni importante. Pe baza informației din *Theatrum* se poate reconstitui mai fidel situația politică a Moldovei între 1645 și 1653 (la Miron Costin cu multe imprecizii), între 1686 și 1691 și între 1716 și 1717.

Nu sînt de neglijat nici unele detalii privind participarea românilor la războiul de 30 ani sau apartenența lui Radu Mihnea⁵ și Nicolae Pătrașco la ordinul cavaleresc („Ritterorden”) „Christiana militia”, constituit la Olmütz, în Moravia, în 1619 și confirmat de papa Urban al VIII-lea în 1624⁶.

³ *Theatrum Europaeum*, vol. II, 1679, p. 510.

⁴ Ibidem vol. XX, 1734, p. 429/1714.

⁵ „Corvin” în documentele cu caracter extern (cf. Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 525). Cf. și „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. VI/1, 1968, p. 77, 79, 81, 83 (Radu Mihnea era catolic).

⁶ *Theatrum Europaeum*, vol. V, 1707, p. 36 și 79; vol. I, 1662, p. 280.

Realist este redată ⁷ campania polono-turcă din 1620, care a avut ca teatru de luptă Moldova. Gaspar Grațiani, omul sultanului, a subestimat efectivul armatei turcești de intervenție, de 7 ori mai mare decât acela al armatei polone, 12 000 contra 90 000. Cancelarul polon (Zolkiewski) n-a evitat, totuși, lupta, care s-a terminat dezastruos. Turcii au rămas de 5 ori mai mulți. În Consiliul de război, s-a pus problema unei retrageri nocturne, dar marele cancelar nu s-a declarat de acord. Noaptea s-a produs un tumult în tabăra polonă și cancelarul a trebuit să iasă din cort pentru a-și dovedi prezența. Marele cancelar a hotărât să moară cavalereste în luptă. Cadavrul marelui cancelar a fost găsit decapitat (capul a fost trimis de turci la Constantinopol) și fără mâna dreaptă. În Polonia s-a produs o profundă dezolare și a urmat o nouă invazie tătară. Regele polon a apelat la ajutor (prin înrolarea de mercenari) și în Anglia. El a riscat să fie asasinat de un nobil polon în biserică.

Domnia lui Vasile Lupu începea sub auspiciile unui nou acord polono-turc. În 1634 Poarta a promis că nu va pune pașă în țările române, că acestea vor fi lăsate libere și domnii vor fi numiți la recomandarea și cu asentimentul regelui polon ⁸. Dezechilibrul s-a produs prin intrarea în scenă, ca putere politică-militară, a cazacilor lui Bogdan Hmielnicki, tot mai insubordonați față de tutela lituano-polonă și în relații directe cu Poarta și cu tătarii. Vasile Lupu se apropie tot mai mult de Polonia prin căsătoria fiicei sale Maria cu ducele lituan Janusz Radziwill în 1645 și obține acordarea indigenatului polon („jus indigenatus”) din partea seimului din Varșovia. Urmarea este o expediție de jaf cazaco-tătară. În cronica lui Miron Costin, evenimentele din acest an apar prezentate confuz și diform iar la Kraus sumar și imprecis. Cu atât mai prețios este aportul informativ din *Theatrum* ⁹. Din nici o altă sursă contemporană nu aflăm atâtea detalii asupra călătoriei lui Janusz Radziwill în Moldova și asupra desfășurării festivităților nupțiale.

În *Theatrum* se redau imaginile lui Vasile Lupu (caz unic de domn moldovean) și fiicei sale Maria (necunoscută din altă sursă) ¹⁰. Miron Costin și Kraus ¹¹ datează evenimentul corect în 1645; în *Theatrum* este inserat greșit la anul 1650.

În urma invitației lui Vasile Lupu, prin intermediul unei solii formate din (Nicolae) Catargi vistier și Ivanovici spătar, Radzwill se hotărâște pentru voiajul nupțial. La 21 ianuarie se afla la Camenița, iar la 29 următor pe solul moldovenesc. Este condus la Iași de frații Toma, vornic

⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 433. Cf. și L. Podharodocki, *Hetman Zolkiewski*, Warszawa 1968, p. 245. 265; Piasecius, *Chronica* . . . , Cracovia, 1648, p. 338.

⁸ *Theatrum Europaeum*, vol. III, 1670, p. 206 („Hat der Türk versprochen dass er in der Wallachey und Siebenbürgen keinen Bassa wie er willens gewesen einsetzen sondern dieselbe freye Länder bleiben lassen und allezeit mit Vorwissen und Recommendation des Königs in Polen den Hospodar in der Moldau und Wallachey installieren wolle”).

⁹ *Theatrum Europaeum*, vol. VI, 1663, p. 1116–1123. —

¹⁰ *Ibidem*, p. 1115 și 1118. Din *Theatrum Europaeum* relatarea a fost reprodușă în E. Happelius, *Historia Moderna Europae*, Ulm, 1692, p. 34 (1645). Cf. și „Bul. I. Neculce”, Iași, 4/1924, p. 253–260.

¹¹ Ed. 1965, p. 122. Cf. pentru datare și N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, București, 1895, p. 196–197; Hurmuzaki, vol. XV₂, p. 1130 și 1192.

al Țării de Jos, și Iordache Cantacuzino, șetrar ¹². La 5 februarie a început nunta, descrisă cu lux de amănunte. Autorul expunerii din *Theatrum* (Schleder) face sublinierea că banchetul nupțial („Das hochzeitliche Banquet”) a fost „regesc” și nu ar fi dezonorat nici pe cel mai mare monarh. Nunta a ținut 12 zile. Se subliniază prezența lui Petru Movilă, mitropolitul Kievului, și a diverși reprezentanți ai unor monarhi și principii europeni. Trei zile au fost rezervate pentru oferirea cadourilor de nuntă (și din partea orașelor transilvane și din Moldova). Oaspeții au fost delectați de muzicanți turci de la curtea sultanului, comedianți (istrioni și dansatori pe funie). Au avut loc și simulacre de asedii și lupte navale. Masa femeilor a avut loc separat, după obiceiul oriental. Festivitățile s-au încheiat la 16 februarie 1645. Vasile Lupu cu doamna au însoțit pe Janusz Radziwill distanță de o milă, apoi acesta a fost condus de fratele și sora lui Vasile Lupu și de Ureche (spătar). De la Camenița el s-a îndreptat spre Varșovia pentru a participa la dietă.

A urmat în 1650 intervenția tătară, solicitată de Hmielnicki la Constantinopol. Acesta soma pe Vasile Lupu să accepte și căsătoria fiicei sale Alexandria (Ruxanda) cu Timotheu (Timuș), care a avut loc în 1652 ¹³. Janusz Radziwill nu putea ajuta cu nimic pe Vasile Lupu. Tătarii au jefuit oribil Moldova și Vasile Lupu a fost nevoit să le răscumpere retragerea cu 100 000 de taleri imperiali. Moldovenii au căutat să reziste invaziei. Cei 60 000 de tătari care participau la expediție erau conduși de sultanul Galga, locțiitorul hanului. În anul următor, Vasile Lupu s-a revanșat oarecum, atacînd pe tătarii care reveneau cu pradă din Polonia. El a căutat să intensifice relațiile cu Polonia, dar evenimentele s-au precipitat în defavoarea lui și i-au adus prăbușirea. Rezistența cetății Suceava (unde se afla soția lui Vasile Lupu cu tezaurul) a încetat la 29 septembrie/9 octombrie 1653 ¹⁴.

Amplu sînt redată în volumele XII—XIII ale colecției ¹⁵ cele două expediții ale lui Jan Sobieski din 1686 și 1691 în Moldova contra tătarilor și implicit contra turcilor. Expediția din 1686 începe la 15 august cu incercuirea Cameniței. La 25 august Sobieski era la Iași. Cantemir se refugiasse spre sud. Populația rămasă (boieri și locuitori) l-a primit pe Sobieski ca pe un eliberator. A mers la tedeum în mica și dărăpănata biserică catolică. A urmat campania de peste Prut, cu ciocnirea nedecisă între cavaleria lui Lubomirski și tătarii sultanului Nuradin și reîntoarcerea prin Iași. Orașul, cu bisericile sale, a fost mistuit de un incendiu izbucnit pe neașteptate (altă sursă arată că polonii, neputîndu-l fortifica, l-au incendiat). Regele polon a dispus evacuarea și retragerea spre Sniatyn ¹⁶.

¹² Dregatoriile indicate la acești boieri în *Theatrum* nu corespund cu cele din documentele interne. Toma este mare vornic al Țării de Sus, iar Iordache, mare vistier (cf. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. II₂, p. 189—193). În 1664 Toma Cantacuzino era, într-adevăr, vornic al Țării de Jos. În doc. din 18 ianuarie 1645 de la Vasile Lupu apar menționați marele vornic și marele spătar, fără nume, trimiși la frontieră să salute pe Janusz Radziwill (cf. Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 14).

¹³ Timuș a fost primit tot de Toma marele vornic (cf. Hurmuzaki, supl. II, vol. III, p. 34—37; cf. și N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol I, p. 208—214). „Bul. I. Neculce”, 6/1927, p. 304—311.

¹⁴ *Theatrum Europaeum*, vol. VII, 1685, p. 418; cf. și Hurmuzaki, supl. II, vol. III, p. 29—30.

¹⁵ *Theatrum Europaeum*, vol. XII, 1691, p. 1036, vol. XIII, 1698, p. 21.

¹⁶ Cf. și Ph. Avril, *Voyage en divers etats d'Europe*, Paris, 1693, p. 282.

Expediția din 1691 a avut același itinerar, plus episodul de la Neamț. La invitația lui Sobieski de a colabora contra turcilor și tătarilor, Constantin Cantemir (care s-a retras din nou din Iași) a răspuns că nu dispune de forțe pentru a scutura un jug foarte apăsător și că la Constantinopol se află fiul său mai mare ca ostatic. Executarea celor doi frați Costin este pusă în legătură tocmai cu ocupația polonă a Moldovei¹⁷.

Unele dintre clauzele tratatelor de pace de la Carlowitz stipulează eliberarea Moldovei de sub ocupația polonă și restabilirea vechilor limite de frontieră. Vor fi evacuate toate fortărețele de garnizoanele polone. Se fixează termene. Tătarii vor fi scoși din Moldova, unde s-au așezat în timpul conflictului. Se restabileau relațiile comerciale polono-turce. Se subliniază rolul ca diplomat al lui Alexandru Mavrocordat (din neamul „nobil” Scarlati)¹⁸.

Prezența lui Petru I la Iași este amplu redată¹⁹. La 23 iunie stil vechi el era la Iași. Dimitrie Cantemir ar fi ținut legătura cu el prin Castriota (necunoscut suficient din alte surse). La Iași a avut loc un consiliu de război. Țarul voia să meargă pînă la Dunăre pentru a împiedica pe turci să treacă fluviul și pentru a pune stăpînire pe podul de la Isaccea. Lipseau alimente și furaje. Se reproduce integral textul „manifestului” („Universal”) lui Dimitrie Cantemir, în care se insistă asupra încălcării de turci a autonomiei Moldovei și obligației asumate de țar de a retroceda Moldovei teritoriile și cetățile ocupate de turci. Se insistă asupra acordului de pace de la 23 iulie 1711.

Cu satisfacție este prezentată intervenția austriacă în Muntenia din 1716 (episod în cadrul luptelor dintre Habsburgi și turci), care a dus la capturarea lui Nicolae Mavrocordat (cunoscută și din publicațiile anterioare de documente ale lui C. Giurescu). Intervenția a fost ordonată de generalul von Stein (ville) și executată de obercăpitanul Dettine. Acesta a pătruns prin pasul Vilcan, Rîmnice, Craiova, la București (21—24) noiembrie 1716). Au avut loc ciocniri cu tătarii și cu ienicerii. Pentru această „acțiune îndrăzneată și fericită”, căpitanul Dettine a fost onorat de împăratul Carol al VI-lea cu o decorație cu chipul său cu briliante (în valoare de 5 000 de florini) și avansat colonel. Populația din București a fost favorabilă și împăratul avea intenția să trimită acolo un „corp de trupe”. În anul următor (5 ianuarie 1717) i s-a trimis un memoriu prin care boierimea și clerul înalt cereau intrarea sub „protecția” imperială.

Episodul de la Iași (Cetățuia) al intervenției austriece din Moldova nu este redat²⁰. În schimb se arată că în august 1717 a avut loc o expediție tătară (de 15 000 de oameni) din Moldova în Transilvania prin Rodna pînă

¹⁷ Pentru expediția din 1686, cf. și Burgo, *Viaggio*, vol. III (1688), p. 134 și 420 („... cagione della sua perdita furono li gran deserti che bisognarono passare senza provvigione, alcuna”). O. Halecki se exprimă nefavorabil pentru expediția lui Sobieski (RHSEE, 1936, XIII, p. 245).

¹⁸ *Theatrum*, vol. XV, 1707, p. 517, 518, 523 și 524; cf. și Hurmuzaki, supl. II, vol. III, p. 235—236. Cf. și *Curiöse Beschreibung...*, din 1699, menționată și de Engel în 1804 (fără autor).

¹⁹ *Theatrum Europaeum*, vol. XIX, 1723, p. 784—785 și 789. Pentru Castriota cf. și N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 315 (1711).

²⁰ Pentru „Dettin Bavaresc” cf. și Dei Chiaro, ed. Buc., 1914, p. 205. Cf. și textul inscripției de pe stîlpul de la Vama (I. Toma, *Stîlpul lui vodă din Vama*, 1923, p. 49—50).

la Bistrița. Unele sate au fost incendiate. A intervenit generalul conte von Steinvill, cu trupe și tătarii au fost respinși peste Carpați cu ajutorul țăranilor din regiune²¹. Victoriile obținute de trupele imperiale pe celelalte teatre principale de luptă, din Ungaria și Serbia, au compensat — se subliniază — acest episod nefericit, soldat cu pierderi minime.

În concluzie, colecția *Theatrum Europaeum* iese din comun în cadrul publicisticii istorice a epocii barocului prin funcția ce și-a asumat-o, prin proporțiile sale și prin vastitatea materialului documentar pus în circulație din surse cvasioficiale. Cu atât mai necesare apar o evaluare de ansamblu și discutarea știrilor de istorie românească pe care le conține și care n-au fost încă utilizate și valorificate în istoriografia noastră.

²¹ *Theatrum Europaeum*, vol. XXI. 1738, p. 131—132 și 104—106 („... Wie die Hunde bloss davon lauffen ist nicht zu beschreiben wie das erbitterte Bauern — Volck mit Hacken und andern Gewehr ... nachfolgeten”). Cf. și G. Probst, *Feldmarschall Graf Steinvill und die Walachei*, SOF, Bd. XXVI, 1967, p. 342—350.

ASPECTUL JURIDIC AL CONFLICTULUI DE PROPRIETATE DINTRE STĂPÎNII DE MOȘII ȘI MOȘNENII DIN DOBRICENI¹

DE

ALEXANDRA POPESCU-DOLJ

Raporturile de dependență dintre stăpîni și locuitorii de pe moșii, caracteristice orînduirii feudale, au constituit izvorul protestelor și al luptei îndirjite pe care a dus-o țărănimea în decursul vremurilor spre a-și păstra pămîntul pe care-l lucra și a-și recăpăta libertatea. Pămînt și libertate au fost cele două preocupări de seamă în viața locuitorilor din sate în veacurile trecute, urmărite cu temeritate prin toate mijloacele, atît pe calea legală a înfățișării înaintea instanțelor de judecată, cît și pe calea violenței față de stăpîni, după ce se convingeau că din partea autorității de stat nu se mai puteau aștepta la nici o satisfacție pentru ceea ce ei erau pătrunși că li se cuvine.

Șirul lung de judecăți pe care mănăstirea Arnota l-a purtat, chiar de la zidirea ei în sec. al XVII-lea, cu locuitorii dintr-un sat ce i-a fost atribuit, Dobriceni (Vilcea), ilustrează cum nu se poate mai bine iubirea de pămînt a țărănimii noastre și pasiunea ei pentru libertate.

Ctitorie a lui Matei Basarab de la începutul guvernării sale, Arnota — care adăpostește într-un mormînt înalt de marmură, cu săpături ce înfățișează turnuri, tobe, semne de război și stema țării, osemintele pravoslavnicului domn, ale soției și pe ale tatălui său, Danciul din Brîncoveni² — este zidită pe un colț de stîncă înconjurată de neguri, bătută de ploii și asigurată, prin greutatea și primejdia potecii ce duce la dînsa, de lăcomia dușmanilor³. Sărăcia și viața aspră pe terenul din jurul mănăstirii, unde și apa era cărată sus de poslușnicii acordați de domnie cu scutiri de dări spre a le fi de ajutor călugărilor, determină pe egumeni să caute a storce

¹ E și unele dintre documentele analizate în prezentul articol sînt reproduse mai înainte în lucrarea lui Dumitru Cristescu, *Sfînta mănăstire Arnota*, Rîmnicu-Vilcea, 1937, 168 p., dar pentru că atît hrisovul lui Matei Basarab din 1633 prin care a scos satul Dobriceni de sub stăpînirea lui Chisar paharnicul (p. 116—120), cît și zăpisul de vînzare al Dobricenilor către mănăstirea Arnota din 1640 (p. 120—123) sînt copii și sînt date după copii de la Biblioteca Academiei R. S. România (ms. 1452, f. 53—54 și 54—55), am preferat să le folosim pe toate după originalele de la Arh. st. Buc.

² N. Iorga, *Sate și mănăstiri din România*, București, 1916, p. 263—264.

³ *Ibidem*.

cu înverșunare tot ce se putea pretinde de la munca locuitorilor aserviți de pe moșiile cu care a fost înzestrată la început sau dobândite ulterior.

În această situație erau locuitorii satului Dobriceni, moșneni mai întâi, apoi, prin vicisitudinile vremurilor, siliți să se vîdă împreună cu ocinele lor ca rumâni unor boieri și pe urmă mănăstirii Arnota. Cu aceasta, de la începutul existenței ei, menționații locuitori au dus o neîntreruptă luptă pe toate căile — dar mai cu seamă pe calea justiției, a înfățișării la judecata divanului — cu egumenii, spre a încerca nu numai să-și recapete libertatea, dar să-și păstreze și pămîntul pe care-l lucrau din tată în fiu, moștenit de la strămoși.

Cercetarea raporturilor dintre locuitorii menționatului sat și mănăstire scoate în relief noi aspecte ale dependenței feudale, dovedind că acolo, unde rezistența țăranilor se arată cu consecvență, stăpînul, cu tot ajutorul domniei, nu-și poate impune decît cu greu și numai în mod trecător autoritatea. Puține cazuri mai păstrează mărturiile trecutului, făcute să ajungă pînă la noi amintirea unei pasionate lupte desfășurate de-a lungul veacurilor pentru pămînt și libertate așa cum au dus-o țăranii din acest sat al mănăstirii Arnota. Faptul că documentele au consemnat și au reținut din această luptă mai mult înfățișările de judecată ne determină să cercetăm în paginile care urmează latura juridică a încercărilor, reluate cu tenacitate la fiecare domnie nouă și ocazie socotită de ei mai potrivită spre a scăpa de dependența față de stăpîni și a nu-și pierde ocinele strămoșești.

În cartea de întărire pe care Mihai Viteazul o dă din Alba-Iulia la 25 martie 1600 jupînesei Maria a comisului Chircă Rudeanu pentru satul Dobriceni se spune că locuitorii aceștia erau mai înainte judeci, adică moșneni, stăpîni pe moșia lor. Constrînși de nevoi nu cu mult înaintea acestei domnii, ei s-au vîndut apoi cu moșie cu tot comisului Chircă Rudeanu pentru suma de 25 000 de aspri ca să-i fie rumâni⁴. Neputînd îndura situația de dependență, locuitorii din Dobriceni au ieșit la judecată în fața divanului în vremea domniei lui Mihai Viteazul, cerînd anularea situației lor de rumâni. Motivele invocate, reproduse în cartea domnească menționată, erau următoarele: „Ei așa pîra înaintea domniei-mele cum că s-au tocmit ca să-i scoată de la magla domnească de la ocnă, ca să nu fie la maglă, și le-au dat lor bani în silnicie și fără de voia lor”⁵. Nu știm exact prin ce împrejurări, dar credem că din neplata dărilor sau poate vreo amendă mare pusă asupra lor, locuitorii din Dobriceni au ajuns în situația de măglași, adunători în grămezi a sării tăiate de ciocănași la ocnă, fapt care nu le convenea. Ca să scape, au recurs la protecția unui boier cu trecere, comisul Chircă Rudeanu. Acesta, promițîndu-le că-i va scăpa de muncă la ocnă, le-a dat o arvună pentru moșie și i-a rumănit cu sila, așa cum procedau de altfel peste tot stăpînii feudali cînd puteau s-o facă în scopul acaparării brațelor de muncă. Actul de judecată spune în continuare: „Pentru aceasta domnia-mea am căutat și am judecat cu dreptate și pe leage și am dat domnia-mea satului Dobriceni leage 24 boieri, ca să jure cum că le-au dat Chircă comisu și jupîneasa lui Maria bani cu

⁴ Arh. st. Buc., Secția istorică, pach. 1657, nr. 1. Publicat și în *Documente privind istoria României*, veac XVI, B, T. Rom., vol. VI, p. 378, nr. 382.

⁵ D I R, veac XVI, B, T. Rom., vol. VI, doc. din 25 martie 1600.

silnicie și cum că s-au tocmit ca să-i scoată de la magla domnească”⁶. Documentul spune în continuare că locuitorii, nevrînd să jure, „au rămas de lege înaintea domnii-meale”. Ca urmare, pămîntul locuitorilor este dat „jupînesii Marii ca să fie ei moșie ohabnică”⁷, lăsînd să se înțeleagă situația de rumâni a locuitorilor din Dobriceni.

Peste doi ani, la 23 decembrie 1602, Radu Șerban arată în cartea lui că atunci „iar s-au ridicat cu pîră înaintea domnii-mele satul Dobricenii ... pe jupînița Maria” că sînt veciniți cu sila. Domnul spune că a cercetat și a judecat împreună cu boierii dregători, dînd, ca și predecesorul său, lege 24 de boieri ca să jure „că nu s-au vîndut de a lor bunăvoie”. La aceeași procedură, aceeași sentință: neputînd să jure, locuitorii au rămas de lege și de data aceasta⁸.

Cele două judecăți din vremea lui Mihai Viteazul și a lui Radu Șerban asupra acțiunii locuitorilor din Dobriceni în divan, dînd cîștig de cauză stăpînei moșiei, au lăsat cale deschisă altor înfățișări ulterioare înaintea instanței supreme, dat fiind că țăranii susțineau, cum o vor face și pe viitor, că au fost rumâniți cu sila. Procedura fiind identică în amîndouă judecățile, rămîne nelămurită afirmația repetată de la o judecată la alta că locuitorii n-au voit și n-au putut să presteze jurămîntul ce li s-a cerut, fapt care, deși nu există dosarul procesului, pare neverosimil. Trebuie să avem totuși în vedere că fenomenul era general în Țara Românească de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și din prima jumătate a celui următor. Aservirea satelor moșnenești în această perioadă nu s-a mărginit din partea boierilor la întrebuițarea mijloacelor legale, cu toate că legalitatea feudală înseamnă favorizarea intereselor boierimii. Folosind presiunea extraeconomică, ei au dat loc la numeroase cazuri de cotropire a ocinelor micilor stăpînitori de pămînt, iar la plîngerile acestora din urmă în fața instanțelor de judecată, domnul, în cele mai multe cazuri, dădea dreptate boierilor, spunînd că plîngerea țăranilor era neîntemeiată⁹. În această categorie trebuie plasat și cazul locuitorilor din Dobriceni la judecățile din vremea lui Mihai Viteazul și Radu Șerban. Convingerea că au fost rumâniți cu sila făcea ca protestele lor să străbată pînă la porțile domniei, cerînd fără răgaz să li se facă dreptate. Reluarea acestui proces peste cîteva decenii dă posibilitatea să se constate că judecățile anterioare, din 1600 și 1602, în fața instanței supreme au fost pîrtinuitoare și că țăranii aveau dreptate în cele ce susțineau.

Judecata divanului, prezidat de Matei Basarab la 3 iulie 1633, arată că locuitorii din Dobriceni s-au tocmit de bunăvoie cu comisul Chircă Rudeanu, de la care au luat 125 de galbeni arvună ca „să-i scoată de la maglă de la Ocna Mare și după aceea să-i fie lui birnici, cu feciorii lor și cu moșie cu tot”¹⁰.

Dar boierul nu le-a putut izbuti nimic și pentru arvuna dată i-a considerat rumâni ai săi cu moșie cu tot: „Deci cînd au fost mai la urmă

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, veac XVII, vol. I, p. 66–67, nr. 79.

⁹ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Moldova și Țara Românească*, București, 1964, p. 255.

¹⁰ Arh. st. Buc., Secția istorică, nr. 1637, doc. 3; D. Cristescu, *op. cit.*, p. 117.

iar Chircă comisu el nu i-a scos de la maglă, ci i-au ținut pre ei vecini numai așa în silnicie pentru acea arvună”¹¹.

Divanul, judecînd pricina, în care ca pîrît apărea paharnicul Chisar Rudeanu, fiul lui Chircă, dă locuitorilor lege 12 megiași care au jurat că boierul i-a rumînit cu sila. Cu toate că aceeași instanță a îngăduit lui Chisar Rudeanu să aducă 24 de boieri care să jure pentru dînsul, nu i-a putut aduna și a rămas de lege. Ca urmare, locuitorii din Dobriceni obțineau de la Matei Basarab carte „ca să fie în pace și slobozi de către Chisar paharnicu, ei și feciorii lor pentru vecinie și să le fie lor moșia întru moștenire”¹². Libertatea aceasta însă, redobîndită cu prețul atîtor judecăți, nu va fi de prea lungă durată, căci alte nevoi îi vor sili să se considere vînduți unui stăpîn care pentru moment se oferea să-i scoată din încurcătură. Peste opt ani, același Matei Basarab care-i liberase din dependența lui Chisar Rudeanu îi va rumâni el pentru neplata dărilor și-i va dărui ctitoriei sale Arnota.

Hrisovul domnesc de la 24 decembrie 1641 prin care se dăruiau mănăstirii Arnota satele Dobriceni și Bărbătești arată, pe baza zapisului de vînzare al locuitorilor de la 29 iunie 1640, cum s-a ajuns la aservirea lor :

„Satul Dobriceni ... ce mai sus s-au scris, ei au fost toți judeci, cu părțile lor de moșie, de mai înainte vreme. Apoi cînd au fost acum, în zilele domniei-mele, ... ei au venit toți la părintele egumenul Serapion și la tot soborul sfintei mănăstiri Arnota de a lor bunăvoie, fără de nici o silă, de s-au vîndut toți vecini ... cu toate părțile lor de moșie sfintei mănăstiri Arnota”¹³.

Motivul pentru care au apucat drumul aservirii, dacă este just ce spune documentul că ei s-au dus de bună voie se datorește politici de apăsătoare fiscalitate practică de Matei Basarab¹⁴.

Aceasta reiese din însuși textul hrisovului : „Și-au fost datori din bir, din haraciul împărătesc de peste an ughi 300 și din miera împărătească iar de preste an ughi 250”¹⁵. Restanța de plată a dărilor și cu ce au mai primit în mîină, 400 de galbeni, s-a ridicat la suma de 950 de galbeni, achitată nu de mănăstire, ci de ctitorul ei, care pentru datorie la fisc i-a rumănit și le-a luat moșia : „Și i-am dat domniia-mea pă toți din cămăra domniei-mele”¹⁶. Hrisovul mai adaugă amănuntul că la datul banilor călîgării ar fi cerut ca pe viitor locuitorii să se împace cu situația de oameni dependenți, „ca nu cumva să se scoale ei vreodată cu pîră ca să scape de vecinie”, că nu vor protesta contra situației lor sociale și nu vor acționa mănăstirea în judecăți. Redactorul hrisovului a avut grijă să precizeze că ei „s-au legătuit cu mare legătură și cu zapis, cu mare blestem și cu multe mărturii dinaintea domnii-mele în marele divan”¹⁷. De la această dată înainte, locuitorii din Dobriceni, arătați nominal în hrisov, scutiți atît de dări către visterie, cît și de obligații față de domnie, devin poslușnici ai mănăstirii Arnota, „pentru că această sfîntă mănăstire

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Arh. st. Buc., Secția istorică, 1657, doc. 6.

¹⁴ Vezi și Damaschin Mloc, *Reforma fiscală a lui Matei Basarab*, în „Studii”, XII (1959), nr. 2, p. 53–85.

¹⁵ Arh. st. Buc., Secția istorică, 1657, doc. 6.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

este într-un loc de piatră, unde nu poate să ducă bucate ... cu carul sau cu calul, fără numai cu spinarea”¹⁸.

Cît se vor ține de angajamentul luat, dacă precizările din hrisov nu le vor fi fost puse cumva în seamă fără știrea lor, se va vedea. Aservirea nu era o situație care să le convină și ocazia de a începe lupta spre a scăpa de ea trebuia căutată. Din hrisov reiese că nu toți locuitorii acelui sat s-au vîndut atunci rumâni mănăstirii Arnota. În anul următor, la 4 septembrie 1642, 24 de boieri hotarnici erau rînduiți să aleagă și să hotărască moșia din Dobriceni devenită a mănăstirii Arnota ca efect al actului sus-menționat de către „judecii din Dobriceni”¹⁹, adică moșnenii din acel sat, care au continuat să-și păstreze libertatea. Faptul va avea o mare însemnătate în procesele viitoare ale mănăstirii cu supușii Dobriceni și va constitui un stimulent pentru ridicarea lor împotriva situației sociale ce li s-a creat. Pe de altă parte, rămînerea unei părți de sat în afara aservirii a dat loc la multe conflicte de hotar pentru terenurile de stăpînire în comun, care au purtat mănăstirea și pe moșneni în fața instanțelor de judecată.

Stăpînirea mănăstirii Arnota asupra acestui sat s-a exercitat necontestată cît a trăit Matei Basarab, care se interesa în mod deosebit de cîtoria lui. Succesorul său, Constantin Șerban, a avut de primit noi înfățișări la divan atît din partea locuitorilor, cît și a urmașilor foștilor stăpîni ai satului Dobriceni, pentru re judecarea situației create prin sentința divanului domnesc de la 24 decembrie 1641. Contestînd hotărîrea lui Matei Basarab de a fi proclamat libertatea locuitorilor din Dobriceni în 1633 și apoi aservirea lor către mănăstire, feciorii lui Chisar Rudeanu, sesizînd dorința țăranilor de a deveni iarăși slobozi, „au luat bani de la vecinii lor și i-a făcut cnezii”²⁰, astfel că pentru un timp ei nu mai erau în dependența călugărilor. Ca să facă să dispară urmele scrise ale stării lor de rumâni, locuitorii din Dobriceni au pătruns în mănăstire și au luat toate hrisoavele și zapisele referitoare la situația lor²¹. La 15 iunie 1656 Constantin Șerban trimitea un om al domniei „să aibă apucarea pre satul Dobriceni ... să le dea strînsoare foarte multă, să aibă a da hrisovul cel mare, care suie pre amîndouă satele [din 1641] și zapisul de 24 de boieri și alte cărți și zapise ce vor fi luat de la sfînta mănăstire Arnota”²². Domnul mai poruncește: „Cu mare strînsoare să dea toate cărțile cîte și-au făcut ei de la domnia-mea pentru judecie”²³. Trimisul domnesc trebuia să aducă pe locuitori „la tot lucrul sfîntei mănăstiri, pentru că i-am dat domnia mea să fie iar rumânii sfîntei mănăstiri”²⁴. Aceste precizări documentare cuprind în laconismul lor întreaga frămîntare a locuitorilor unui sat în lupta cu feudalii, laici și ecleziastici, care aveau în ajutorul lor justiția și autoritatea domnească.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Arh. st. Buc., Mănăstirea Arnota, I—7.

²⁰ Arh. st. Buc., M-re a Arnota, I—11.

²¹ Porunca lui Constantin Șerban de la 8 aprilie 1655 către locuitorii din Dobriceni și Bărbătești: „Naintea domnii-mele jeluît-au egumenul Theofil cum, după ce v-ați judecit de către domnia-mea, v-ați luat toate cărțile voastre de la mănăstire, iar apoi voi ați mai cerut de la egumenul o carte domnească și un zapis care s-au fost cu dinsele” (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCLXIII, nota 3).

²² Arh. st. Buc., M-re a Arnota, pachet I, doc. 10.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

Folosind neînțelegerea dintre boieri și călugări pentru stăpânirea satului, locuitorii din Dobriceni au dat bani celor dintii ca să-și recapete libertatea, pe care au păstrat-o atita timp cît mănăstirea nu a recurs la sprijinul domniei pentru constrângerea lor la poslușanie. În actul de judecată făcută la 26 februarie 1661 în Caracal, Grigore Ghica — după ce expune amănunțit lupta dintre urmașii boierilor Rudeni și călugării Arnotei pe tema stăpînirii satului — arată că a cercetat și a judecat după „dreptate, împreună cu toți cinstiții dregători ai domniei-mele, și am dat domnia-meă pe acei oameni la mîna egumenului Sarapion să fie vecini, cum fuseseră de mai înainte vreme”. Judecata mai hotăra ca egumenul să dea înapoi banii în mîna fiilor lui Chisar Rudeanu, cît luaseră ei de la vecini, 210 galbeni. La rîndul lor, urmașii Rudenilor trebuiau să dea banii „la mîna vecinilor de la care îi luaseră dintr-un început”, ca să rămînă în continuare poslușnicii mănăstirii²⁵. Faptul că țăraniile treceau cu repeziciune de la libertate la dependență și de la un stăpîn la altul, dîndu-și seama că o situație creată se poate schimba la o nouă judecată, i-a obișnuit a nu mai lua în serios hotărârile instanței supreme privitoare la poziția lor și să folosească libertatea măcar de fapt dacă nu și de drept. În loc de a asculta poruncile stăpînitorilor, țăraniile preferau să se înfățișeze cu ei înaintea aceleiași instanțe. La 18 martie 1664 locuitorii din Dobriceni „au venit de față cu egumenul Nicodim înaintea domniei-mele în divan. Așa pîra rumânii, zicîndu că, pe vremea cîndu s-au vîndut ei răposatului Matei-vodă să fie rumâni, nu le-au fost dat toți banii cîți le-au fost tocmeala, ci le-au dat mai puțin și zicea ca să de dea călugării”²⁶. Domnul le respinge cererea: „Întru aceea domnia-meă am căutat și am judecat împreună cu toți cinstiții dregătorii domniei-mele „și hotărăște” să fie rumânii răbdători de acei bani”²⁷, dar să caute a face slujbă mănăstirii.

Approape la fiecare din domniile care s-au succedat egumenii de la Arnota s-au îngrijit să ceară întărirea actului de donație al lui Matei Basarab, cu menționarea nominală a rumânilor din Dobriceni²⁸, spre a avea cu ce întîmpina ieșirile acestora cu jalbă la divan. Amintirea răscumpărării de rumânie din vremea lui Constantin Șerban, împreună cu zapisul ce-au primit de la Chisar Rudeanu, a stărnit în mintea lor ca un fapt la care trebuia să se ajungă din nou prin judecata divanului. Argumentul principal adus de ei în procesul redeschis la 8 ianuarie 1715, judecat de Ștefan Cantacuzino, se referea la acel moment, „zicînd că au fost rumâni și s-au răscumpărat încă mai de înainte vreme, din zilele răposatului Constantin-vodă Șerban, și cărțile ce-au avut de răscumpărătoare le-ar fi luat egumenii ce-au fost mai înainte”²⁹. Nimic din spusele acestea nu era neadevărat, deși evenimentul avusese loc cu șase decenii în urmă. Totuși, instanța de judecată, care se putea documenta din actele prezentate de egumen, nu i-a crezut. S-ar fi găsit în acele acte că răscumpărarea le-a fost anulată și că prin hotărîrea de judecată a lui Grigore Ghica

²⁵ Arh. st. Buc., M-rea Arnota, I—11.

²⁶ Arh. st. Buc., M-rea Arnota, I—12.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Vezi hrisovul de întărire al lui Radu Leon de la 28 martie 1665 (Arh. st. Buc., M-rea Arnota, I—14), și hrisovul dat în același scop de Șerban Cantacuzino la 2 aprilie 1679 (ibidem, nr. 19).

²⁹ *Documente privind relațiile agrare în secolul al XVIII-lea*, vol. I, p. 272—273, nr. 82.

au fost obligați să rămână în continuare rumâni. Domnul îi întreabă în instanță: „De vreme ce zic ei că s-au răscumpărat din zilele lui Constantin-voievod Șerban, cum de s-au suferit ei de i-au stăpinit sfînta mănăstire pînă acum tot cu pace ca pe niște rumâni”? Ca să corespundă adevărului, întrebarea domnească ar fi trebuit formulată: „În zilele lui Constantin-voievod Șerban”, iar cît privește stăpînirea lor „cu pace”, înfățișările ulterioare la divan și cărțile de întărire date mănăstirii sînt o dovadă că la Dobriceni „pacea” n-a prea existat. Înalta instanță nu se preocupă de trecut, care n-o interesa: „Luînd domnia-mea seama cu amănuntul împreună cu toți boierii domniei-mele, am adevărat cum că sînt rumâni adevărați sfîntei mănăstiri, iar nu s-au răscumpărat, cum zicea ei”. Instanța găsește că acțiunea locuitorilor la divan se datora asupririi din partea egumenului, iar nu dorinței de libertate cu orice preț: „Scularea lor s-au adevărat că n-au fost de altcevași fără decît supunerea lucrului”. Respingîndu-le acțiunea, instanța le dădea totuși o mîngîiere platonică, recomandînd pîrîtului „să nu-i prea supere cu lucrul . . ., ci să lucreze mănăstirii pe cum vor lucra și alții rumâni de la alte mănăstiri”³⁰.

Rezultatul în defavoarea lor a judecății nu i-a intimidat pe locuitorii din Dobriceni, căci după cîțiva ani, în 1722, o nouă acțiune se judeca de consilierii Administrației Olteniei. Acest proces diferă de cel judecat de Ștefan Cantacuzino în 1715 prin aceea că s-a desfășurat în două termene, iar locuitorii au ținut să prezinte atît dovezi scrise, cît și martori, spîie a îndupleca justiția feudală să le ia în seamă ultima încercare de a scăpa de rumânie pe această cale. Argumentul lor de seamă era același ca și la procesul anterior. La 20 ianuarie al menționatului an „s-au sculat rumânii din Dobriceni — spune actul de judecată — de au venit înaintea noastră cu părintele Serafim, egumenul Arnoteanul, și cu călugări de la acea sfîntă mănăstire de s-au pîrît de față, zicînd rumânii din Dobriceni cum că s-ar fi răscumpărat de rumânie în zilele lui Șerban-voievod”. Nearătînd acte decît egumenul, judecata a amînat procesul, dînd locuitorilor un termen de 30 de zile, la cererea lor, „ca să-și poată aduce scrisorile de peste Olt”. Din cauza depășirii termenului de către țărani, reluarea procesului s-a putut face abia la 25 mai. Jăluitorii „au adus lîngă dînșii cîțiva oameni din satul Bărbătești și din satul Bodeștii și din satul Cheia de le mărturisea, precum și dobricenii cu gura lor zicea, că Matei-voievod i-a rumănit cu sila”, iar „la Constantin-vodă Șerban ei s-au răscumpărat, dînd bani în vistieria domnească”. Afirmația din urmă, credem, aparține mai curînd grefierului instanței decît țăranilor, care aveau cu ei zapisul în schimbul căruia dăduseră banii pentru răscumpărare și știau că i-au dat unui boier, nu vistieriei domnești. Tot după relatarea oficială, despre luarea actelor din mănăstire în acea vreme de către înaintașii lor, țăranii ar fi declarat că hrisovul lui Matei Basarab din 1641 le-ar fi fost dat de Constantin Șerban, pe cînd în realitate l-au luat de la mănăstire cu ocazia răscoalei. Este exactă însă afirmația că „egumenul Ioan Cacoveanu, ce au fost pe acea vreme la sfînta mănăstire Arnota, au mers noaptea cu ȣiganii [din porunca domnească] la omul cel ce au fost avut hrisovul lui Matei-voievod de i l-au luat cu sila”. Această declarație concordă cu porunca lui Constantin Șerban din 1656. Ca dovezi scrise, locuitorii au prezentat zapisul dat lor de Chisar Rudeanu, care în schimbul a 210 galbeni i-a slobozit de rumă-

³⁰ *Ibidem*.

nie : „I-au scos înaintea noastră și-l arată că cum i-ar dovedi că s-au răscumpărat și în zilele lui Chisar Rudeanu de rumânie”³¹. Faptul este însă adevărat, dar denaturat de instanță, întrucît, cum s-a arătat pe baza acelui zăpis, un timp Dobricenii au fost liberi. Procesul s-a terminat, cum era și de așteptat, cu respingerea acțiunii locuitorilor.

Aceasta este cea din urmă încercare a locuitorilor din Dobriceni de a căuta să se elibereze de rumânie pe cale judiciară. Eforturile lor au fost susținute atît de dorința instinctului de libertate, propriu întregii țărănime, cît și de convingerea că au fost rumâniți pe nedrept.

Reforma lui Constantin Mavrocordat din 1746 le va împlini numai jumătate din aspirațiile lor, întrucît i-a eliberat numai „cu capul”, lăsîndu-le moșia în stăpînirea mai departe a mănăstirii. O luptă tot așa de înverșunată în afara căilor judiciare au dus locuitorii din Dobriceni cu stăpînul moșiei pentru pămîntul pe care-l lucrau, necunoscîndu-i nici dreptul de monopol asupra vinului în sat. Metoda lor era nesupunerea la poruncile egumenului și nesocotirea autorității lui. În porunca dată vel portarului Ion Băleanu la 15 iunie 1724, Administrația Olteniei arată pe baza plîngerii egumenului că rumânii de la Dobriceni „necum să îngăduiască să stăpînească moșia de la rumânii lor, ci și moșia care iaste cumpărată cu bani acolo la Dobriceni, după cum au văzut zăpisele de taleri 80, iar nu-l îngăduiesc să stăpînească”³². Dacă aceasta le era atitudinea ca oameni dependenți, după desființarea rumâniei au avut motive și mai temeinice să intensifice rezistența lor la tot ce le pretindeau să facă și le cerea stăpînul moșiei, pe care ei o considerau a lor. În temeiul judecăților purtate anterior, cînd în actele lor de rumânie era menținută și delnița fiecărui locuitor, le venea greu locuitorilor din Dobriceni, ca de altfel tuturor țăranilor din categoria lor, să poată înțelege eliberarea fără stăpînirea pămîntului de care nu s-au despărțit niciodată, constituind pentru ei un tot indivizibil³³. De aceea după răscumpărarea de rumânie n-au vrut să mai știe de egumen. La plîngerea acestuia, în porunca ce le-a venit la 22 iulie 1748 de la marele ban al Craiovei se spune că, încercînd stăpînul să-și caute venitul „din cele ce ați avut voi pe moșie pe anul trecut, să-și ia dijma din bucate și după finurile ce ați cosit din livezi, . . . și v-am poruncit ca să lucrați zilele cele rînduite, iar voi nicidecum nu v-ați supus, ci ați stătut împotrivă, nici lucru n-ați lucrat, nici dijmă n-ați dat, nici finurile ce ați cosit din livezi n-ați plătit”³⁴. Locuitorii au înțeles prin absolvirea rumâniei emanciparea completă, adică desființarea tuturor servituților și sarcinilor feudale, în primul rînd desființarea clăcii, care le-ar fi conferit stăpînirea deplină a pămîntului aflat în posesiunea lor³⁵ și care a aparținut altădată celor dinaintea lor. Contra nesupunerii locuitorilor, egumenul se plînge la autorități, de unde remediul venea sub forma de amenințări, la fel de neluate în seamă. În jalba de la 15 iulie 1752 către banul Craiovei se spune că acești locuitori rumâni ai mănăstirii, „unii dintr-înșii judecîndu-se la măriia sa Constantin-vodă judeci făr-de

³¹ Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, I, p. 301, nr. 1, 109.

³² *Ibidem*, p. 313, nr. 127.

³³ Vezi și A. Oțetea, *Considerații cu privire la trecerea de la feudalism la capitalism*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. IV, p. 341.

³⁴ Documente privind relațiile agrare . . . , p. 480, nr. 316.

³⁵ A. Oțetea, *op. cit.*, p. 341.

moșie ..., acum să scoală cu mare împotrivire asupra sfintei mănăstiri și asupra ispravnicilor ce sînt rînduiți la poslușania ce zic că iaste moșia a lor și zic că nu vor îngădui o dată cu capul lor să stăpînească livezile și pomii mănăstirii și vor face și moarte”³⁶.

Nu toți locuitorii dependenți au avut bani să plătească răscumpărarea, rămînînd mai departe în starea de pînă atunci în ceea ce privește condiția juridică. Ei arătau deopotrivă împotrivire stăpînului la obligațiile feudale. Jalba egumenului spune și despre aceștia: „Iar alții din dînșii au rămas tot rumâni și sfînta mănăstire nu cunoaște ajutoriu de un ceas de la dînșii, ci numai împotrivire și nesupunere la toate”³⁷.

Din plîngerile pe care egumenii le-au adresat autorităților de stat în continuare de-a lungul întregului veac se constată că raporturile de ostilitate dintre locuitorii din Dobriceni și stăpînii ecleziastici au continuat fără nici o speranță de pacificare, ceea ce nici nu mai era posibil.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin instituirea monopolului feudal asupra morilor, vînzării vinului în sate și în urmă asupra pădurilor, se intensifică lupta de clasă și țărani răspund la asupririle stăpînilor cu rezistență și cu împotrivire la tot ce li se poruncește.

Procesul general de aservire feudală a satelor de moșneni din țările române de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor a prins, printre multe altele, și satul Dobriceni, care, încăput pe mîna stăpînilor laici mai întîi, apoi ecleziastici, a desfășurat o luptă susținută, dar fără succes, ca pe calea legală a judecăților să-și recapete libertatea și pămîntul lucrat de locuitori. Analiza documentelor folosite în acest articol constituie o dovadă a modului cum se exercita justiția în societatea feudală. Tenacitatea cu care locuitorii acestui sat au urmărit ieșirea din jugul stăpînirii feudale arată în mic aspectul general al luptei duse de întreaga țărănime contra stăpînilor de moșii în dorința ei de a se opune aservirii pe toate căile.

³⁶ Documente privind relațiile agrare ..., p. 513, nr. 353.

³⁷ *Ibidem*.

PROBLEME ALE ISTORIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

ORIENTĂRI FRANCEZE CONTEMPORANE ÎN STUDIAREA ISTORIEI RELAȚIILOR INTERNAȚIONALE

DE

V. CRISTIAN

Relațiile internaționale constituie, de relativ multă vreme, unul din domeniile preferate și, putem spune, privilegiate, ale istoriografiei franceze. Numărul impresionant de studii consacrate acestei teme constituie o elocventă mărturie; la fel de elocventă este și menționarea numelor acelor care, începând cu Voltaire, continuând cu Thierry și Thiers și până la A. Vandal, A. Sorel, E. Bourgeois și H. Hauser, au acordat o deosebită atenție acestui sector al istoriei. Faptul nu poate surprinde dacă avem în vedere locul important pe care politica externă — al cărei primat în istorie era teoretizat chiar în secolul trecut de Ranke — l-a avut, din multiple considerații, în istoriografia europeană în general; el devine cu atât mai explicabil dacă avem în vedere rolul pe care, o îndelungă perioadă, l-a jucat Franța în relațiile europene și apoi mondiale.

Multă vreme însă, cercetarea acestui domeniu s-a limitat în mod esențial, uneori exclusiv, la studierea aspectului pur diplomatic al problemei. Pornindu-se de la premisa, teoretizată la sfârșitul secolului trecut mai ales de Langlois și Seignobos, că un eveniment este explicat de un alt eveniment, primul plan al cercetării era rezervat acțiunilor și intențiilor conducătorilor politicii externe, istoricul propunându-și să precizeze, pe baza strictă a documentelor diplomatice, modul în care s-au desfășurat tratativele, fără a se preocupa de găsirea unor explicații mai profunde. Încercările, de altfel izolate, ale unor istorici de a descoperi anumite resorturi intime ale evenimentelor constituie numai o abatere de la regulă; la începutul secolului nostru studierea relațiilor internaționale rămâne, ca de altfel întreaga istoriografie din jurul anului 1900, psihologică și individualistă. Faptul pare să fie determinat, în afară de orientarea de atunci a studiilor istorice, și de cercetarea cu precădere a acelor perioade mai vechi, când era vorba nu atât de relații între state, cât de relații între principii, diplomații acționând conform dispozițiilor și intereselor personale ale acestora. Atunci când însă cercetarea s-a îndreptat spre perioade mai apropiate, în care influența unor domenii și fenomene din afara diplomației propriu-zise este evidentă, chiar dacă uneori poate fi mai ușor intuită decât precizată, vechea orientare a apărut în mod clar ca depășită. Nu întâmplător noua orientare franceză în studierea relațiilor internaționale — chestiune la care ne referim în rândurile de față — își plasează începuturile în perioada interbelică, adică atunci când aprinsele dezbateri asupra „responsabilităților” primului război

mondial au determinat un interes deosebit pentru anii 1871—1914; ori, tocmai în acești ani relațiile internaționale își modifică într-o însemnată măsură caracterul și metodele, pe care le transmit apoi, în mare parte, diplomației secolului al XX-lea. Chiar dacă nu s-a efectuat atât de facil — sinteza apărută în 1929 sub redacția lui H. Hauser¹, în ciuda folosirii unor elemente noi, este încă, și nu numai prin titlu, un prototip al vechilor istorii diplomatice —, adoptarea unei noi optici în cercetarea relațiilor externe era deci necesităată de modificările survenite în chiar obiectul cercetării.

În același sens impulsiona, de altfel, orientarea generală a istoriografiei franceze, fără considerarea căreia modificarea menționată nu ar putea fi pe deplin înțeleasă. Or, secolul al XX-lea este martorul aici a unei importante exoluții². Sub impulsul noilor condiții create de dezvoltarea societății în ansamblul ei, influențată de realizările generale ale științei și de pătrunderea tot mai accentuată, sub diferite forme, a gândirii marxiste³, istoriografia a renunțat la vechea orientare al cărei pivot îl constituia politicul, tinzând spre o considerare mult mai largă a evenimentului istoric, spre o „istorie totală”. Reprezentată în 1929⁴ de ceea ce mai târziu se va numi în mod curent „Școala Analelor”, noua tendință își propunea să nu negligeze nimic din ceea ce fusese legat în trecut de om, iar în căutarea explicațiilor faptului istoric să se facă investigații asupra tuturor cauzelor plauzibile, din indiferent ce domeniu. De aici necesitatea unui constant apel la științele înrudite, mai ales la cele economice, dar și la sociologie, geografie, demografie, psihologie, literatură, filozofie. Impunerea noii orientări nu s-a făcut fără numeroase dispute și controverse după un deceniu și jumătate victoria ei era însă categorică⁵.

Acordind o atenție particulară domeniului social-economic, iar mai târziu civilizației⁶, „Școala Analelor” a afectat totuși profund, prin orientarea sa generală, studiul istoriei relațiilor internaționale. De altfel, chiar unul dintre întemeietorii „Analelor”, L. Febvre⁷, atrăgea încă din 1931 atenția asupra necesității unei modificări a opticii în acest domeniu. Într-o recenzie⁸ la lucrarea deja menționată apărută sub redacția lui H. Hauser, el considera că sarcina istoriei relațiilor internaționale este „de a înțelege și de a face să se înțeleagă, în limitele posibilului [...], motivele reale, profunde și multiple ale acestor mari mișcări de masă, care cînd determină colectivitățile naționale să se unească și să colaboreze în mod pașnic, cînd le ridică unele împotriva altora, animate de pasiuni violente și ucigătoare”⁹. Pentru a le preciza, istoricul nu trebuie să se limiteze să le caute „numai în temperamentul, psihologia și capriciile individuale ale marilor personalități, nici în jocul contradictoriu al diplomațiilor rivale. Există aici cauze geografice; există cauze economice; sociale ca și intelectuale, religioase și psihologice”¹⁰. Fără a fi manifestat preocupări deosebite pentru istoria relațiilor internaționale, L. Febvre alcătuia astfel, în cîteva cuvinte, un adevărat program care, în liniile sale generale, va sta pentru istoricii francezi la baza cercetării ulterioare a acestui domeniu.

¹ *Histoire diplomatique de l'Europe, 1871—1914*, vol. I—II, Paris, 1929.

² Vezi mai ales J. Glénisson, *L'historiographie française contemporaine: tendances et réalisations, în Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940—1965)*. Volume offert par le C.N.R.S., t. I, p. IX—LXIV.

³ Pentru acest din urmă aspect, *ibidem*, p. XXII—XXIII.

⁴ Cînd a fost fondată revista „Annales d'histoire économique et sociale”.

⁵ F. Braudel, *Stockholm 1960*, în „Annales, E.S.C.”, nr. 2, 1961, p. 497—498.

⁶ Titlul actual al revistei port-drapel al „Școlii Analelor” (*Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*) este aici deosebit de sugestiv.

⁷ Cu privire la L. Febvre vezi Ch. Morazé, *Lucien Febvre et l'Histoire vivante*, în „Revue historique”, t. CCXVII, Janvier-Mars, 1957, p. I—19; A. Renaudet, *L'œuvre historique de Lucien Febvre*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, t. III, Oct.-Déc., 1956, p. 257—261.

⁸ Publicată în „Revue de Synthèse”, I, 1931, republicată în L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, A. Colin 1953. Folosim aici ediția a doua din 1965, p. 61—65.

⁹ L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, p. 63.

¹⁰ *Ibidem*.

De altfel, necesitatea unei noi orientări începuse să devină evidentă și pentru specialiștii avînd o formație tradițională. Chemat în 1928 la Sorbona pentru a preda un curs privind istoria, primului război mondial, domeniu în care îl făcuseră remarcate lucrările sale anterioare ¹¹, P. Renouvin, istoricul care avea să fie apoi personalitatea cea mai prominentă a noilor tendințe în istoria relațiilor internaționale ¹², se manifestase de la început în acest sens, chiar dacă era vorba acum de un embrion doar al viitoarelor sale concepții. În chiar lecția de deschidere el arăta, motivînd orientarea cursului său, că „istoria politicii externe a unei țări este, în toate epocile, determinată de anumite reacții ale opiniei publice [...] Pe de altă parte, interesele economice au jucat un rol important [...] Trebuie să se țină seama de toate aceste condiții” ¹³.

Pentru o nouă orientare în istoria relațiilor internaționale se pronunța, la Congresul internațional de științe istorice din 1933, și cunoscutul medievist G. Zeller ¹⁴. Cîteva lucrări aparute în următorii ani ¹⁵ marchează un început de aplicare în practică a noilor metode preconizate. Ele vor deveni însă preponderente după al doilea război mondial, impunerea categorică a lor producîndu-se aproape concomitent cu triumful „Școlii Analelor”, chiar dacă ideile acestora din urmă nu vor fi în întregime acceptate de specialiștii în relațiile internaționale. Anul 1953 marchează aici o adevărată consfințire a noii orientări. Două sînt evenimentele care justifică această afirmație: organizarea unei „mese rotunde” asupra bazelor politicii externe cu participarea unora dintre cei mai renumiți specialiști în istorie, filozofie și științe politice ¹⁶ și apariției sub redacția lui Pierre Renouvin a primului volum din binecunoscuta sinteză *Histoire des relations internationales*.

Desfășurată sub egida Asociației franceze de științe politice, „masă rotundă” din 13-14 iunie 1953 s-a preocupat, în mod firesc, în primul rînd de relațiile politice contemporane; la fel de firesc însă nu a putut fi neglijat aspectul istoric al problemei, căruia i-au fost consacrate multe din materialele prezentate și discuțiile care le-au urmat. De altfel, chiar dacă P. Renouvin considera la sfîrșit că studierea relațiilor contemporane este sarcina specialistului în științe politice și nu a istoricului, a cărui materie primă o constituie documentele ¹⁷, participanții au apelat constant la elemente atât din trecut, cît și din prezent. În timpul discuțiilor s-a ajuns, cu unele deosebiri de nuanțe, la concluzia exprimată de J. B. Duroselle că „politica externă a unei țări se caracterizează prin o liberă alegere în interiorul unor anumite limite”, „o liberă alegere între soluțiile posibile”. Prima sarcină care trebuie îndeplinită pentru a studia bazele politicii externe „constă în a trasa aceste limite într-o manieră în care să se evite căderea în cele două extreme, cea a autorilor care cred că în diplomatie totul este o chestiune de finețe și de intuiție și cea a autorilor care cred că, de exemplu creînd centre de previziune politică, asemănătoare cu centrele

¹¹ Și mai ales *Les origines immédiates de la guerre (28 Juin — 4 Août 1914)*, Paris, A. Costes 1925, XVI + 279 p., și *Les formes du gouvernement de guerre*, Paris, P.U.F., 1925, XII + 187 p.

¹² Pentru evoluția ideilor lui P. Renouvin vezi articolul discipolului și continuatorului său cel mai marcant, J. B. Duroselle, *De l'histoire diplomatique à l'histoire des relations internationales*, în *Mélanges Pierre Renouvin, Etudes d'histoire des relations internationales*, Paris, P.U.F., 1966, p. 1-15. Vezi și S. W. Halperin, *Pierre Renouvin, in Some XXth Century Historians. Essays on eminent Europeans*, Chicago, 1961, p. 143-170.

¹³ P. Renouvin, *Histoire diplomatique (1815-1914). Conférences*, Paris, C.E.D.C., 1930, p. 2-3.

¹⁴ Problema unei lărgiri a sferei cercetărilor în domeniul relațiilor internaționale fusese pusă și la a șasea Conferință a instituțiilor „pentru studiul științific al relațiilor internaționale, ținută la Londra în 1933; vezi cronică din „Revue historique”, t. CLXXII, Juillet-Août 1933, p. 404.

¹⁵ În afara volumelor din colecția „Peuples et Civilisations”, în care, chiar de la prima ediție, începe să fie prezentă noua orientare, merită să amintim aici mai ales lucrarea lui P. Renouvin, *La question d'Extrême-Orient. 1840-1940*, Paris, Hachette, 1946, 443 p.

¹⁶ Ale cărei materiale au fost reunite în *La politique extérieure et ses fondements. Rapports préparés sous la direction de J. B. Duroselle*, Paris, A. Colin, 1954, 402 p.

¹⁷ *Ibidem*, p. 402.

de previziune economică, s-ar putea ajunge să se degajeze legi sigure și viguroase”¹⁸. Propunându-și să precizeze aceste limite, P. Renouvin consideră că ele sînt de două categorii : 1. limite economice, în sensul larg al cuvîntului (de fapt depășindu-l) : date geografice, tehnice, economice, structuri sociale ; 2. limite spirituale — opinie, ideologii politice, religioase, juridice etc.¹⁹. Dimpotrivă, nu pot fi reținute ca baze valabile cîtiva factori propuși inițial : tradiția²⁰, dreptul internațional și chiar opinia, care, în concepția sa, nu are o valoare proprie și nu face decît să exprime adevăratele baze ale istoriei. După opinia exprimată de cunoscutul filozof francez al istoriei, Raymond Aron²¹, limitele în alegerea politicii externe există întotdeauna, dar ele au un caracter variabil neavînd niciuna o valoare absolută ; A. Siegfried a atras însă cu acest prilej atenția că există totuși o limită precisă — voința unei țări de a-și apăra existența²².

Se poate remarca deci că deși părțile nu sînt întru totul identice, participanții la „masa rotundă” din 1953 s-au pronunțat pentru lărgirea sferei factorilor care trebuie luați în considerație în stabilirea politicii externe a unei țări și implicit în studierea ei ; în același timp însă, s-a făcut prezentă tendința de a elimina posibilitatea determinării legilor care guvernează domeniul istoriei relațiilor internaționale.

Aceste tendințe, caracteristice pentru majoritatea lucrărilor apărute ulterior în Franța, sînt evidente deja în *Histoire des relations internationales*, al cărei prim volum apărea în același an, 1953. *Introducerea generală* semnată de P. Renouvin²³, chiar dacă este deosebit de sobră, constituie un adevărat manifest pentru noua orientare în domeniul relațiilor internaționale. Autorul ei distinge în acest domeniu existența a trei tendințe diferite, între care, este adevărat, nu se poate trasa întotdeauna o precisă linie de demarcație. Mai întîi este vorba de istoria tradițională, „diplomatică”, care plasează pe primul plan relațiile dintre guverne. Pentru a le explica ea ține seama îndeosebi de interesele politice ale statului și își propune să precizeze actele sau gesturile acelor care au efectuat acțiunea diplomatică. Preocuparea istoricului în această optică este de a determina ce instrucțiuni au fost date de către guverne agenților lor . de a examina cum au fost îndeplinite aceste instrucțiuni, de a indica divergențele între punctele de vedere ale guvernelor respective și argumentele invocate în discuții, de a descrie desfășurarea unei negocieri, fără a omite manevrele destinate să pună adversarul într-o postură neplăcută în fața opiniei publice, de a arăta, în sfîrșit, prin ce incidente sau „accidente” această negociere a ajuns la o conciliere sau la o ruptură. Chiar dacă se caută explicații, istoria „diplomatică” acordă prioritate rolului personalităților — șefi de stat, miniștri, colaboratori și agenți. Istoricul admite, sau pare să admită, că evoluția raporturilor între state depinde mai ales de vederile personale ale acestor oameni, de caracterul lor, de priceperea sau de erorile lor. Pe scurt, el adoptă orizontul care a fost acela al cancelariilor. „Orizont prea restrîns”²⁴, consideră P. Renouvin. Noile tendințe ale cercetării istorice, care au pus accentul pe studiul vieții materiale sau spirituale a societății, au sugerat în domeniul relațiilor internaționale o cu totul altă orientare. Raportul între guverne a încetat să mai constituie centrul de interes ; accentul a fost transferat acum asupra relațiilor între *popoare*. În cadrul acestei orientări P. Renouvin distinge două curente.

¹⁸ *Ibidem*, p. 397.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Aceeași părere a împărtășit-o, de altfel, și R. Girardet, autorul comunicării *L'influence de la tradition sur la politique étrangère, de la France* (*ibidem*, p. 143—163). Nu toți participanții însă au fost unanimi în această privință.

²¹ Care a consacrat, de altfel, o lucrare specială filozofiei relațiilor internaționale, *Paix et guerres entre les nations*, Paris, 1962, 797 p., lucrare a cărei apariție a determinat vii discuții ; vezi, printre altele, dezbaterea organizată de revista „Annales, E.S.C.” (nr. 1—3, 1963), la care au participat F. Braudel, P. Renouvin etc.

²² *La politique extérieure et ses fondements*, p. 398—399. A. Siegfried semnează și introducerea acestui volum.

²³ *Histoire des relations internationales sous la rédaction de P. Renouvin*, Paris, Hachette, 1953, t. I, p. IX—XVII. În 1958 a apărut o a doua ediție, pe care o folosim aici.

²⁴ *Ibidem*, p. X.

Una din ele se preocupă mai ales de studierea societăților umane în raporturile lor cu mediul geografic, condițiile vieții materiale, structurile economice și transformările lor, caracteristicile civilizațiilor. Aceste „mișcări profunde” sînt acelea care explică relațiile între state și popoare. Peripetiile tratativelor diplomatice nu sînt, după expresia marcantului reprezentant al „Analelor”, Fernand Braudel, decît o simplă „agitație de suprafață”; efortul depus pentru a reconstitui etapele unei negocieri nu merită decît un sunet ironic ²⁵.

În concepția unui alt grup de istorici, cel mai marcant dintre ei fiind Federico Chabod ²⁶, nu condițiile economice și sociale sînt acelea care au jucat un rol preponderent în relațiile între popoare. Marile „forțe istorice” sînt sentimentele, pasiunile colective, legate mai ales de temperament, de tradiții, de maniera de a gândi, a căror origine nu ar putea fi, după părerea lor, cauzată în condițiile materiale de viață. Pentru a înțelege istoria relațiilor internaționale, trebuie deci să fie căutate mai întîi aceste reacții mentale și stări de spirit — dezvoltarea sentimentului național, conceperea intereselor naționale, coeziunea morală în sinul populației unui stat, imaginea pe care fiecare popor și-o formează despre vecinii săi, comportarea acestui popor în fața ideii războiului, ca și în fața eforturilor aceluia care încearcă să construiască o „societate internațională”. Chiar cînd dispune, de drept sau de fapt, de o autoritate suverană, omul de stat nu se poate sustrage acestor influențe ale psihologiei colective și nu poate acționa fără a le lua în considerație ²⁷.

Considerînd că fiecare din aceste tendințe conține o parte de adevăr, dar că niciuna nu oferă singură o bază satisfăcătoare, P. Renouvin ajunge la concluzia că relațiile internaționale nu pot fi satisfăcător studiate decît dacă se operează o sinteză între cele trei curente, decît dacă relațiile internaționale sînt plasate în cadrul istoriei generale, fără a fi neglijat însă rolul oamenilor de stat. Era precizată astfel tendința care va deveni precumpanitoare în următorii ani.

Schițată deja în *Introducerea* la care ne am referit, noua orientare va fi mai pe larg expusă și teoretizată în cîteva articole apărute ulterior ²⁸ și mai ales într-o *Introducere în istoria relațiilor internaționale* ²⁹ alcătuită de P. Renouvin și J. B. Duroselle; contribuții la dezvoltarea principiilor și a etecilor ei vor fi aduse, cît se asen erca, în unele lucrări privind chestiuni cu caracter concret. Chiar dacă nu există o perfectă unanimitate în toate privințele — fapt firesc, de altfel —, se pot stabili totuși, pe baza acestor lucrări, trăsăturile esențiale ale orientării contemporane a istoricilor francezi în domeniul relațiilor internaționale.

Fară a fi neglijată necesitatea precizării diferitelor evenimente diplomatice, elementul esențial apare descifrarea cauzelor lor. În acest scop se consideră că trebuie să se facă apel la toate elementele care pot furniza o explicație și între care există o strînsă interdependență. Aceste

²⁵ *Ibidem*, p. X — XI.

²⁶ Asupra profesorului de la Universitatea din Roma vezi A. Dupront, *Federico Chabod*, în „Revue historique”, t. CCXXV, Avril-Juin 1961, p. 261 — 294.

²⁷ *Histoire des relations internationales*, t. I, p. XI.

²⁸ P. Renouvin, *L'histoire contemporaine des relations internationales. Orientations de recherches*, în „Revue historique”, Avril-Juin 1954, p. 233 — 255; *idem*, *L'orientation actuelle des travaux d'histoire contemporaine. Rapport présenté au Xe Congrès international des Sciences historiques*, Rome 1955, în *Actes du Congrès*, t. VI, p. 333 — 388; *idem*, *L'apport de l'histoire des relations internationales à l'étude du monde contemporaine*, în *Encyclopédie française*, t. XX. Paris, 1958, cap. VII, p. 20, 16.1 — 20.16.7; *idem*, *L'orientation actuelle des études historiques en France*, în „Revue des travaux de l'Académie des sciences morales et politiques”, nr. 1, 1962, p. 220 — 238.

²⁹ P. Renouvin et J. B. Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, A. Colin, 1964, 523 p. (în continuare *Introduction à l'histoire des relations internationales*). Prima parte (*Les forces profondes*, p. 6 — 282) este redactată de P. Renouvin, cea de a doua (*L'homme d'Etat*, p. 283 — 444) de J. B. Duroselle.

elemente se împart în două categorii : „forțele profunde”³⁰ și acțiunea omului de stat. „Forțele profunde” sînt acelea care „au format cadrul relațiilor între grupările umane și, într-o largă măsură, le-au determinat caracterul: condițiile geografice, mișcările demografice, interesele economice și financiare, trăsăturile mentalității colective, marile curenți sentimentale”³¹. Omul de stat nu le poate neglija în proiectele și hotărârile sale; în anumite cazuri însă el le poate modifica jocul și le poate folosi în scopuri proprii.

Dintre „forțele profunde”, prima la care se face de obicei referire este factorul geografic, fapt care nu poate fi surprinzător în patria lui Bodin și Montesquieu. De altfel, rezultînd dintr-o reacție la scrierile lui Ratzel și ale geopoliticienilor, factorul geografic a constituit adesea în secolul nostru o preocupare a istoricilor francezi, evident influențați de lucrările cunoscutului geograf Vidal de la Blanche; unul din creatorii „Școlii Analelor” este în același timp autorul primului volum din colecția „*Evolution de l'humanité*” consacrat tocmai relațiilor între om și mediul înconjurător³². Unele lucrări cuprind numeroase considerații privind raportul dintre geografie și politica externă³³. Elementele care sînt avute în vedere în acest context privesc atît calitățile și resursele solului (climatul³⁴, relieful, hidrografia, calitățile solului și resursele subsolului) cît și poziția (accesul la mare, „controlul” căilor de trecere, poziția insulară sau continentală) și suprafața. Dar, chiar dacă P. Renouvin începea un curs la Sorbona asupra politicii externe a Franței prin considerații privind poziția ei geografică³⁵, el a ajuns mai tirziu la concluzia că „rolul factorilor geografici nu a avut caracterul de permanență pe care am putea fi tentați, la prima vedere, să i-l acordăm. Acțiunea omului a reușit, mai ales de un secol încoace, să restrîngă influența mediului fizic, grație procedeelor și reglementărilor pe care le-a stabilit. Progresele tehnice sînt acelea care au fost marii realizatori ai acestui succes”³⁶.

Situația se prezintă într-un mod asemănător în ceea ce privește demografia. Domeniul mult studiat în prezent³⁷, bucurîndu-se de un interes deosebit în Franța, ilustrat mai ales de cercetările lui M. Reinhard și A. Sauvy, demografia a atras în mod firesc și atenția acelor care se ocupă cu studierea relațiilor internaționale³⁸. Dar, subliniind necesitatea de a se lua în considerație cifra populației unei țări, repartitia ei pe vîrste, ritmul creșterii sale, problemele privind emigrarea și imigrarea, P. Renouvin consideră că între condițiile demografice și relațiile internaționale nu poate fi stabilit un raport permanent. După părerea sa, deosebită în parte de cea a altor istorici francezi, forțele demografice nu pot fi examinate în afara contextului economic, politic și psihologic.

O atenție deosebită este acordată de către istoricii francezi rolului „forțelor economice”. P. Renouvin consideră însă că aici trebuie operată o distincție între acele forțe care determină o concurență și conflicte și acelea care, dimpotrivă, oferă o bază pentru realizarea unei apropiieri

³⁰ Expresia, în accepția dată aici, este o creație a lui Renouvin (J. B. Duroselle, *De l'histoire diplomatique* à „*l'histoire des relations internationales*”, p. 1); ea a fost însă utilizată și de L. Febvre (*Combats pour l'histoire*, p. 65) și este acceptată și de unii istorici marxiști francezi.

³¹ *Introduction à l'étude des relations internationales*, p. 2.

³² L. Febvre, *La Terre et l'Evolution humaine*, Paris, 1922, 470 p.

³³ În afară de lucrarea mai veche a lui J. Ancel, *Manuel géographique, de la politique européenne*, Paris, 1936, 472 p., vezi mai recent J. Gottman, *La politique des Etats et leur géographie*, Paris, 1952, 228 p. și P. George, *Géographie et histoire*, în „*Revue historique*”, t. CCXXIX, Avril-Juin, 1963, p. 293-304. Pe alt plan, interesantul articol al lui I. Donat, *Geografia ca mijloc de cunoaștere în istorie*, în „*Studii*”, 6, 1967.

³⁴ Considerații interesante, sub raport metodologic mai ales, la E. Le Roy-Ladurie, *Histoire et climat*, în „*Annales E.S.C.*”, Janv. 1959, p. 3-34.

³⁵ P. Renouvin, *La politique extérieure de la III-e République de 1871 à 1904*, Paris, Tournier et Constans, 1953, p. 3 și urm.

³⁶ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 27.

³⁷ Vezi Șt. Ștefănescu, *Istorie și demografie*, în „*Studii*”, 5, 1967, p. 933-946.

³⁸ În afara cap. II din *Introduction à l'histoire des relations internationales*, vezi P. Renouvin, *Démographie et relations internationales*, în „*Population*”, Août 1960, p. 625-654.

între state. În prima categorie sînt incluse, în afara politicii economice a diferitelor state, disputa pentru obținerea unor piețe de desfacere și surse de materii prime, controlul marilor căi de comunicație (căi ferate și maritime), ca și acțiunile de constrîngere economică (războaiele vamale, embargo-ul, boicotul). Ciocnirea între politica economică diferită a statelor și competițiile angajate pentru cucerirea piețelor externe sînt considerate ca principalul domeniu unde influența determinantă a intereselor materiale a fost cea mai sensibilă; în numeroase cazuri totuși, scopul politic ar fi fost asociat de la început expansiunii economice sau i s ar fi suprapus rapid. Este deci imposibil să izolăm rolul factorului economic, dar trebuie făcute eforturi pentru a stabili dacă acest rol a fost preponderent sau dacă a fost subordonat, întrucît uneori el determină sau orientează acțiunea politică, alteori servește ca armă acestei acțiuni, chiar dacă nu se poate stabili aici o distincție absolută³⁹. Reliefind, deși nu îndeajuns asupra acestei chestiuni vom reveni — valoarea explicațiilor economice, istoricul francez subliniază că este greu să se ajungă în această privință la concluzii solide datorită insuficienței documentelor. Presiunile exercitate de cercurile de afaceri pe lângă guverne nu lasă de obicei urme scrise; acestea sînt mai frecvente atunci cînd guvernul utilizează interesele economice în scopuri politice, dar adesea ele nu permit descifrarea intențiilor ascunse. Interpretarea istorică este deci obligată, în numeroase cazuri, la constatarea unor apropieri și indicarea unor ipoteze.

În cadrul forțelor economice care acționează în sensul unei apropieri între state sînt incluse uniunile vamale, condominiile economice și cartelurile internaționale. Constatînd că sînt omise aici raporturile comerciale — importante totuși — între statele care nu sînt legate prin uniuni vamale, să notăm că din elementele menționate condominiile constituie uneori izvoarele unor diferende, iar cartelurile internaționale acționează adesea într-o direcție contrară păcii, chiar dacă uneori este vorba doar de intensificarea presiunilor. De altfel, însăși distincția între factori ostili și favorabili înțelegerii între state nu ni se pare întru totul justificată; acțiunea complexă a unora face să nu poată fi plasați strict într-o categorie sau alta, cu atît mai mult cu cît între ei există un anumit joc. Concurența în jurul unei piețe de desfacere poate duce la crearea unui condominium economic; la rîndul său acesta poate fi punctul de plecare pentru o nouă luptă de concurență.

Istoricul relațiilor internaționale trebuie să urmărească, de asemenea, subliniază Renouvin, chestiunile financiare; separarea lor de chestiunile economice nu ni se pare însă justificată. Întrucît statul poate influența direct sau chiar controla exportul de capital, strînsa legătură dintre politic și financiar este evidentă, ea fiind facilitată și de faptul, subliniat de istoricul marxist francez J. Bouvier⁴⁰ și acceptat de Renouvin⁴¹, că oamenii politici, diplomații și oamenii de afaceri aparțin aceluiași mediu social și avînd legături personale, Renouvin nu acceptă însă ideea lui Bouvier conform căreia stabilirea unei distincții între interesele financiare și cele politice ar fi artificială, întrucît ele sînt două aspecte ale politicii eluselor conducătoare. Respingînd în mod constant posibilitatea unei explicații cu caracter general, el consideră că și raportul financiar-politic este deosebit de elastic, chiar în cadrul aceluiași eveniment interesele financiare putînd fi cînd mobilul, cînd instrumentul acțiunii politice⁴².

Problema raportului financiar-diplomatic a fost reluată, pornindu-se de la un aspect concret, de R. Girault⁴³. După ce subliniază că în privința relațiilor economice internaționale documentele diplomatice sînt insuficiente, fiind necesar să se apeleze la arhive private, el ajunge

³⁹ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 104.

⁴⁰ J. Bouvier, *Les intérêts financiers et la question d'Égypte*, în „Revue historique”, Juillet-Août 1960, p. 75—105.

⁴¹ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 168—169.

⁴² *Ibidem*, p. 169.

⁴³ R. Girault, *Finances internationales et relations internationales. À propos des usines Poutiloff*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, XIII, Juil.-Sept., 1966, p. 217—236. Vezi și concluziile aceluiași la articolul *Sur quelques aspects financiers de l'alliance franco-russe*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, VIII, Janvier-Mars 1961, p. 67—76.

la concluzia că în studiarea raporturilor pe care aceste relații le au cu politica externă istoricul trebuie să aibă în vedere trei chestiuni: 1. să analizeze valoarea reală a afacerilor, ideile bancherilor, gradul libertății lor de acțiune, situația tehnică și financiară a operației vizate; 2. să se preocupe de situația economică generală — perioadă de creștere sau de descreștere a prețurilor, valoarea taxei de scont, a investițiilor posibile, pe scurt să precizeze conjunctura care determină deciziile financiarilor; 3. în sfârșit, printr-o analiză precisă a condițiilor negocierii și a rezultatelor obținute, să aprecieze partea reală a influențelor politice și a influențelor financiare.

Și alte cercetări concrete au acordat atenție problemelor metodologice în cercetarea raporturilor existente între economic și politic. Este, printre altele, cazul unui interesant studiu privind relațiile economice franco-italiene din 1911—1915⁴⁴, în care autorul ajunge la concluzia că acestea nu au avut nici o importanță în realizarea apropierei politice de la începutul primului război mondial între Paris și Roma. Dar, datorită dificultăților cercetării, rolul factorului economic constituie adesea, și nu numai pe plan teoretic, o chestiune controversată; este cazul, spre exemplu, al înțelegerii franco-ruse din 1891—1893, considerată de unii istorici în legătură și cu interesele economice, în vreme ce alții văd în ea un act pur politic.

Subliniind, cu anumite rezerve, rolul factorilor materiali în relațiile internaționale, istoricii francezi contemporani caută explicarea evoluției acestora și în factorii spirituali, considerați ca forță independentă. Depășind însă orientarea tradițională care încerca să găsească motivarea diferitelor acte diplomatice în psihologia omului de stat, cercetările se îndreaptă în prezent spre psihologia colectivă. Faptul nu surprinde; interesul în Franța pentru acest domeniu s-a manifestat de timpuriu, concretizându-se mai ales în apariția cunoscutelor lucrări și de larg răsunet la vremea lor ale lui Gustave le Bon și G. Tarde. Chiar dacă, în urma unor îndelungi discuții și indiferent de denumirea pe care o preferă diferiți specialiști, psihologia socială a căpatat drept de cetate la Le Havre este publicată chiar, sub direcția lui A. Miroglio, o *Revue de psychologie des peuples* și ea apare constant în anii postbelici în preocupările istoricilor relațiilor internaționale⁴⁵. Este adevărat că în privința elementelor ce trebuie avute în vedere nu există un consens unanim. Este, mai ales, cazul luării sau nu în considerație printre „cauzele profunde” a opiniei publice.

Răspunzind afirmativ acestei întrebări, P. Gerbet considera însă într-un studiu mai vechi⁴⁶ ca trebuie să se facă o distincție „între opinia publică, adică sentimentul sau judecata ansamblului populației asupra unei probleme date, și opinia activă (*agissante*), adică acțiunea unei minorități luminate”⁴⁷. După părerea sa distincția ar fi justificată întrucât ansamblul populației este în special în materie de politică externă, puțin sau prost informată, acționând într-o manieră mai mult sentimentală decât intelectuală, și evidențiindu-se cu intermitențe, mai ales în momente dificile⁴⁸; dimpotrivă, opinia activă este formată din oameni puțin numeroși și care se informează, urmăresc problemele, critică, fac previziuni, elaborează programe de acțiune și propun soluții.

⁴⁴ P. Milza, *Les rapports économiques franco-italiens, en 1914—1915, et leurs incidences politique*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, XIV, Janvier-Mars 1967, p. 31—70.

⁴⁵ M. Devèze a consacrat chiar un studiu temei *Les relations psychologiques franco-espagnoles de 1615 à 1635: curiosité, animosité, guerre des nerfs*, în „Bulletin de la Société d'histoire moderne”, nr. 2, 1967, p. 9—14, care a determinat vii discuții în cadrul societății de istorie modernă.

⁴⁶ P. Gerbet, *L'influence de l'opinion publique et des partis sur la politique étrangère de la France*, în *La politique extérieure et ses fondements*, p. 83—106.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 89. Ideea fusese emisă și de M. Duverger, *Les partis politiques*, Paris, A. Colin, f. a., p. 45.

⁴⁸ Într-o comunicare prezentată la colocviul franco-american din iulie 1960, istoricul american Durand Eccheverria distingea chiar o „opinion silencieuse”; *L'Amérique devant l'opinion française, 1734—1870: quelques problèmes de méthode et d'interprétation*, în „Bulletin de la Société d'histoire moderne”, nr. 15—16, 1960, p. 11. Apărută aici, împreună cu discuțiile, în rezumat, lucrarea a fost publicată apoi în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, IX, Janv.-Mars 1962, p. 51—62.

Compusă din înalți funcționari, publiciști, oameni de afaceri, oameni politici, această minoritate își exercită acțiunea prin presă sau prin constituirea anumitor grupări. De altfel, P. Gerbet este de părere că opinia publică nu poate face presiuni asupra guvernului pentru a-i impune o linie de conduită în politica externă decât cu condiția să fie unanimă și să se manifeste printr-o intervenție bruscă (*sursaut brutal*). Se neglijează astfel faptul că în stabilirea politicii sale generale guvernul trebuie să țină de la început seama de orientarea în ansamblu a opiniei publice; pe de altă parte, distincția operată între opinia publică propriu-zisă și opinia activă — considerate ca o bază a politicii externe — poate suscita discuții. Chiar dacă o acceptă, ar fi greu de stabilit o precisă linie de demarcație între ele⁴⁹.

De altfel este interesant de menționat că Renouvin și Duroselle nici nu consideră necesară includerea opiniei publice printre „forțele profunde”. Faptul este explicat prin aceea că, deși manifestările opiniei publice exercită adesea o influență asupra oamenilor de stat, ele nu sînt decât o reflectare a condițiilor demografice, a intereselor economice și financiare și a tendințelor psihologiei colective⁵⁰. Dintre aceste tendințe Renouvin reține naționalismul și sentimentul pacific.

În privința primului element surprind limitele pe care și le impune P. Renouvin. După însăși definiția sa, naționalismul se caracterizează prin „dorința de a afirma, în fața altor grupuri umane, interesele unei națiuni; convingerea că această națiune are datoria de a îndeplini în lume o „misiune”; voința de a spori forța, puterea și prosperitatea statului; orgoliul de a aparține acestui stat; sentimentul de superioritate materială, morală sau intelectuală; dorința de a face cunoscută sau de a impune această superioritate”⁵¹. Considerarea doar a naționalismului îi ar putea fi justificată de faptul că, în definiția de mai sus, el a fost adesea expansionist, influențînd deci direct asupra relațiilor internaționale. Excluderea astfel a sentimentului național propriu-zis, a patriotismului, nu ni se pare însă justificată; nu putem omite faptul că lupta diferitelor popoare, neînsoțită de manifestări șoviniste și amenințătoare la adresa altor popoare, pentru realizarea și conservarea unui stat național unitar și independent a avut aici o importanță evidentă. Importanța patriotismului reiese de altfel pregnant dintr-o afirmație făcută de Renouvin în aceeași lucrare⁵². În ceea ce privește metodologia acestui domeniu, se consideră că preocuparea majoră în acest gen de studii, puțin cultivat încă, trebuie să fie cercetarea, în limitele posibilului, a difuzării ideilor sau cuvintelor de ordine naționaliste, care a fost influența lucrărilor în care se exprimau aceste vederi și programe, ce ecou au găsit temele naționaliste în presa periodică, ce trăsături a lăsat starea de spirit naționalistă în manualele școlare⁵³. Cercetări firește dificile; izvorul cel mai des utilizat aici⁵⁴, presa, prezintă numeroase inconveniente, pe care le sem-

⁴⁹ Studiul opiniei publice preocupă și pe istoricii englezi: vezi de exemplu Lynn M. Case, *French opinion on war and diplomacy during the second Empire*, Philadelphia, 1954, XII + 339 p., în care, în afara cercetării propriu-zise a problemei, se fac și considerații metodologice asupra studierii acestui domeniu.

⁵⁰ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 4. Ideea fusese exprimată de Renouvin încă la „masa rotundă” amintită din 1953 (*La politique extérieure et ses fondements*, p. 401). Duroselle adaugă faptul (*De l'„histoire diplomatique” à l'histoire des relations internationales*, p. 7—8) că manifestările opiniei publice nu prezintă un caracter de durabilitate, specific „forțelor profunde”.

⁵¹ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 210.

⁵² *Ibidem*, p. 170.

⁵³ *Ibidem*, p. 242—243.

⁵⁴ Izvoarele care pot fi utilizate sînt numeroase (arhivele departamentale, dezbateri parlamentare, rapoarte ale prefectilor, memorii, literatură beletristică etc.). Într-o lucrare, deosebit de interesantă sub raport metodologic (*Histoire et mentalité collective: essai sur l'opinion publique française face à la déclaration de guerre de 1914*, în „Bulletin de la société d'histoire moderne”, nr. 29, 1964, p. 6—7), G. Castellan insistă asupra utilizării interviului.

nala J. Kayser⁵⁵. Alături de tendințele colective se accentuează asupra rolului omului de stat în chestiunea națională, rol considerat întotdeauna important, uneori decisiv (printre cei citați în sprijinul acestei ipoteze este menționat și Al. I. Cuza⁵⁶); concluzia lui Renouvin este că atunci când s-a stabilit o direcție comună între „forțele profunde” ale mentalității colective și inițiativa „Marilor oameni”, naționalismul a căpătat în relațiile internaționale adevărata sa valoare⁵⁷. În ceea ce privește sentimentul pacifist se consideră că, deși trebuie avut în vedere, rolul său a fost mai puțin important⁵⁸.

În contextul format de aceste „forțe profunde” — la care sînt adăugate uneori și altele⁵⁹ — se încadrează acțiunea omului de stat⁶⁰. Respingînd ideea tradițională conform căreia omul de stat este aproape singurul factor în relațiile internaționale, majoritatea istoricilor francezi specializați în acest domeniu resping, de asemenea, teza conform căreia acțiunea unei personalități este strict determinată de existența anumitor situații obiective, ajungînd la o linie intermediară între tendința generală a „Școlii Analelor” și vechea „istorie a evenimentelor” (*histoire evenementielle*)⁶¹. După părerea lor, omul de stat — și deci și istoricul — nu poate neglijă existența și orientarea „cauzelor profunde”; el are însă posibilitatea să aleagă între mai multe soluții determinate de acestea. Pe de altă parte, prin locul pe care îl ocupă și personalitatea sa, el poate influența la rîndul său orientarea „forțelor profunde”. Iată de ce se consideră că studierea acțiunii omului de stat, în limitele menționate, păstrează o deosebită importanță⁶². Precizarea rolului său nu este însă o chestiune facilă; trebuie avute în vedere pentru aceasta mai multe elemente; personalitatea omului de stat privită multilateral, modul cum concepe interesul național, acțiunea directă sau indirectă a „forțelor profunde” asupra sa, ca și acțiunea sa asupra forțelor social-economice sau psihologice colective. Numai astfel considerînd lucrurile se poate ajunge la o corectă explicare a evoluției relațiilor diplomatice; izolarea unui factor nu poate duce decît la o înțelegere deformată.

Evident, prezentarea de mai sus nu a putut fi, prin forța lucrurilor, decît schematizată în încercarea de a reține doar ceea ce ni s-a părut esențial și fără a putea insista prea mult. Chiar astfel însă se poate observa, credem, că orientarea contemporană în studierea istoriei rela-

⁵⁵ J. Kayser, *L'historien et la presse*, în „Revue historique”, Oct.-Déc., 1957, p. 284-306. Și Renouvin a atras de mai multe ori atenția asupra prudenței necesare în cercetarea presei; vezi, de exemplu, *La presse et l'histoire*, în „Revue de synthèse historique”, t. XXXIII, 1921, p. 86-96.

⁵⁶ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 180.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 244.

⁵⁸ Printre temele recomandate în acest domeniu despre cercetare (vezi M. Schneider, F. Braudel, E. Labrousse et P. Renouvin, *Les orientations de la recherche historique*, în „Revue historique”, t. CCXXII, Juill.-Sept. 1959, p. 44-45) se numără imaginea pe care poporul francez și-o face despre popoarele vecine, legătura între grupurile sociale și curentele de opinie, atitudinea marilor curente de gândire (catolicism, socialism), locul anumitor mari teme în evoluția sentimentului național, rolul relațiilor intelectuale în raporturile între popoare, imaginea lumii la popoarele europene, manifestările istorice și expresia ideii „Europăi” (pentru această ultimă chestiune vezi J. B. Duroselle, *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, Paris, Dencel, 1965, 345 p.).

⁵⁹ Într-o recenzie la *Histoire des relations internationales*, J. B. Duroselle considera că ar trebui inclusă și „voința de putere” (*volonté de puissance*); („Revue d'histoire moderne et contemporaine”, t. VI, Juill.-Sept., 1960, p. 239).

⁶⁰ Vezi pentru aceasta partea a doua, redactată de J. B. Duroselle, din *Introduction à l'histoire des relations internationales*; de asemenea, J. B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris, P.U.F., 1964, p. 244-254. („Nouvelle Clio”, nr. 38).

⁶¹ Vezi și J. Bariéty: *Les Mélanges Pierre Renouvin*, în „Revue d'histoire diplomatique”, t. LXXX, Avril-Juin 1967, p. 185.

⁶² „Studiul forțelor profunde nu trebuie totuși să facă să se piardă din vedere necesitatea de a continua sau de a relua lucrările de un tip tradițional”; M. Schneider, F. Braudel, E. Labrousse et P. Renouvin, *op. cit.*, p. 45.

țiilor internaționale are în Franța un orizont deosebit de larg; în același timp însă ea prezintă și anumite laturi discutabile, în afara acelor la care ne-am referit.

Printre acestea trebuie menționată în primul rând însăși concepția generală care stă la baza explicării evoluției relațiilor internaționale, concepția care, de altfel, este proprie majorității istoricilor francezi contemporani, inclusiv „Școlii Analelor”. Subliniindu-se necesitatea luării în considerație a tuturor factorilor amintiți, se consideră în același timp că, întrucât influența lor nu este constantă, „a stabili între ei un fel de ierarhie ar fi la fel de van ca a încerca formularea unor legi”⁶³. Afirmatie tranșantă care este de natură să reducă valoarea științei istorice⁶⁴. S-a putut ajunge aici, credem, și datorită modului în care sînt înțelese „cauzele profunde”. La o analiză a lor se poate remarca faptul că sînt incluse în această categorie și anumite cauze imediate, în vreme ce unor forțe profunde li se reduce din valoare. Exemplul cel mai concludent ni se pare acela al factorului economic. De la bun început atrage atenția faptul că istoricii francezi au aici în vedere în primul rând influența relațiilor economice internaționale asupra relațiilor diplomatice; or, relațiile economice sînt la rîndul lor un rezultat al stadiului dezvoltării interne a fiecărei țări. Este greu de admis că acest din urmă element poate fi pus pe același plan cu acțiunea directă a unui om sau grup de afaceri pentru imprimarea unei anumite linii într-o chestiune determinată de politică externă, inclusă totuși, de obicei, între „forțele profunde”⁶⁵. Obiecții poate determina și modul de prezentare a factorilor materiali și spirituali, a căror acțiune apare, ca și la F. Chabod, independentă. Evident, influența factorilor spirituali este deosebit de importantă; nu poate fi însă omisă strînsa lor corelație cu factorii materiali. Un exemplu ni se pare aici edificator: acela al sentimentului național. Rolul sau în lupta, cu însemnate implicații în relațiile internaționale, pentru realizarea unității naționale este evident; evoluția sa nu poate fi concepută însă decît în strînsă legătură cu apariția națiunii, fenomen necesitat de un anumit nivel de dezvoltare economică. Simpla apropiere a exemplelor din capitolele consacrate acestor doi factori în *Introducere în istoria relațiilor internaționale* poate sugera acest lucru.

Menționînd și faptul că legătura intimă dintre politică internă și cea externă nu ni se pare suficient reliefată, să amintim, în sfîrșit, că în aplicarea lor practică principiile enunțate sînt uneori modificate. Cititorul amintitei *Histoire des relations internationales* ramîne cu impresia că, în general, autorii acordă prioritate factorului spiritual, în detrimentul celui material și că locul omului de stat depășește aici pe acela existent în realitate. Impresia este asemănătoare și în cazul altor lucrări.

Făcînd aceste rezerve, trebuie totuși să subliniem că, în majoritatea lor, noile lucrări, a căror apariție a fost facilitată, în afară de posibilități mai largi în consultarea arhivelor⁶⁶, de completarea celor trei serii de documente diplomatice franceze pentru perioada 1871-1914⁶⁷

⁶³ *Introduction à l'histoire des relations internationales*, p. 454.

⁶⁴ Pentru cunoscutul medievist G. Zeller, autorul vol. II-III din *Histoire des relations internationales*, „istoricul nu are alt scop decît acela de a înțelege și explica trecutul”; *Le commerce international en temps de guerre sous l'Ancien Régime*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, t. IV, Avril-Juin 1957, p. 112.

⁶⁵ Merita însă să amintim aici faptul că pornind de la constatarea că printre „forțele profunde” trebuie incluse „forțele colective pe o scară largă”, „macrofenomenele”, J. B. Duroselle este de părere că „peut-être pourrait-on suggérer, pour l'avenir de la recherche, des études concernant non plus l'influence directe d'unités de production, mais l'influence des structures économiques et celle des conjonctures: *De l'histoire diplomatique*” à l'„*histoire des relations internationales*”, p. 7.

⁶⁶ Accesibile după război mai întîi pînă în 1897, apoi pînă în 1914 și, cu aprobare specială, și în anii imediat următori.

⁶⁷ Au fost publicate după 1945 volumele privind anii 1893-1900 și 1907-1911; vezi și P. Renouvin, *Un demi-siècle de diplomatie française. — La préparation du Recueil des documents diplomatiques français (1871-1914)*, în „Revue d'histoire diplomatique”, t. LXXIV, Juill. Sept. 1960, p. 267-270; *idem*, *Les documents diplomatiques français. 1871-1914*, în „Revue historique”, t. CCXXVI, Juill. Sept. 1961, p. 139-147.

și începerea editării unei noi colecții pentru anii 1932–1939⁶⁸, reprezintă un real progres față de istoriografia tradițională. Din rațiuni didactice continuă să apară și lucrări consacrate aproape exclusiv evoluției diplomatice⁶⁹; ele nu constituie însă decît excepții. Nu ne-am propus aici să facem o prezentare a lor; să amintim totuși că printre lucrările privind relațiile internaționale sînt incluse acum și cele referitoare la expansiunea colonială, formînd altădată o categorie aparte. Două sînt direcțiile considerate ca trebuind avute în vedere: 1. rolul factorilor maritimi și coloniali, în sensul lor larg, în relațiile între marile puteri; 2. relațiile între statele indigene și „schimburile între civilizații”⁷⁰. În ultimă vreme se manifestă tendința de a plasa aici și relațiile metropolă-colonii⁷¹. Includerea problemelor coloniale în cadrul relațiilor internaționale a fost, putem spune, oficializată, prin introducerea în această din urmă categorie, pornindu-se de la o sugestie a lui R. Aron, a unor teze de istorie colonială⁷².

Menționăm în sfîrșit că noua orientare, în fruntea căreia se află P. Renouvin și J. B. Duroselle – motiv pentru care am stăruit deosebi asupra operelor lor – apare mai evidentă pentru studiile consacrate perioadei ulterioare anului 1870, situație explicabilă prin însăși evoluția relațiilor internaționale. Perioada anterioară se bucură de mai puțină atenție⁷³, iar antichitatea este aproape neglijată⁷⁴, fapt care nu surprinde dacă avem în vedere că, datorită anumitor condiții specifice, cercetarea istoriei vechi se efectuează în ansamblul său pe baze mai vechi, abia în ultimii ani putîndu-se vorbi aici de o pătrundere timidă a principiilor preconizate de „Școala Analelor”. Cu toată această limitare, cu toată apariția unor lucrări și publicații (cum este, în parte, cazul per-tru cunoscuta „Revue d'histoire diplomatique”) în care tradiționalismul este puternic, tendința de a concepe relațiile internaționale în sensul lor cel mai larg este preponderentă în momentul de față în istoriografia franceză⁷⁵. Fără a ne putea declara de acord cu unele din concepțiile de la care se pornește, nu putem în același timp să nu observăm că, prin lărgirea considerabilă a sferei preocupărilor lor și prin rezultatele obținute, aportul cercetătorilor francezi în studierea acestui domeniu aduce o substanțială contribuție la dezvoltarea studiilor istorice.

⁶⁸ Pentru principiile care au stat la baza acestei colecții, *idem*, *La publication des documents diplomatiques français (1932–1939)*, în „Bulletin de la Société d'histoire moderne”, nr. 21, 1962, p. 2–5.

⁶⁹ Cum sînt J. Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, 2-e éd., Paris, Dalloz, 1959; J. B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris, Dalloz, 1960.

⁷⁰ Frédéric Mauro, *L'Expansion européenne. 1600–1870*, Paris, P.U.F., 1964, p. 355 (Coll. „Nouvelle Clio. L'Histoire et ses problèmes”, 27).

⁷¹ J. B. Duroselle, *Les thèses d'histoire contemporaine. Aires cultivées, et zones en friche*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, t. XIV, Janvier-Mars, 1967, p. 76.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Subiectele tezelor sînt aici o mărturie grăitoare; vezi P. Vigier, *L'orientation actuelle des études historiques*, în „Revue historique”, t. CCXXV, Avril-Juin 1961, p. 403–404. Pentru secolul al XVII-lea, cu veche tradiție în studiile de istorie diplomatică, situația este deplînsă în M. Schneider, F. Braudel, E. Labrousse et P. Renouvin, *op. cit.*, p. 45.

⁷⁴ Este semnificativ faptul că amintita *Histoire des relations internationales* începe cu evul mediu.

⁷⁵ Pentru modificarea orientării în acest domeniu în istoriografia din alte țări occidentale vezi Enrico Serra, *L'évolution récente des méthodes diplomatiques*, în „Revue d'histoire diplomatique”, t. LXXV, Janvier-Mars 1961, p. 42–57 (este emisă ideea că istoria trebuie să se adapteze cerințelor noi ale relațiilor internaționale contemporane); *idem*, *L'Étude d'histoire diplomatique (International history)*, en Angleterre, în „Revue d'histoire diplomatique”, t. LXXVI, Juill.-Sept., 1962, p. 193–210.

RĂSPUNS LA PLEDOARIE PENTRU O CRITICĂ ŞTIINŢIFICĂ
ŞI CONSTRUCTIVĂ

*Pledoarie pentru o critică ştiinţifică şi constructivă*¹ este de fapt o încercare a autoarei monografiei despre gândirea economică a lui N. Bălcescu de a respinge, sub forma unor consideraţii teoretice de principiu, o serie de observaţii de fond făcute de noi într-o recenzie specială asupra acestei lucrări². Autoarea a respins aproape integral criticile aduse, mergând până la acuzaţii şi insinuări la adresa recenzenţilor. Din numeroasele observaţii formulate, d-sa recunoaşte doar o „banală” eroare de tipar, pe care noi am fi exagerat-o. În „pledoarie” recenziile mai sînt acuzaţi că au analizat lucrarea despre gândirea economică a lui Bălcescu dintr-un unghi de vedere subiectiv, chiar răuvoitor, înţelegând aprecierile lor despre valoarea acestei opere sînt cu totul neîntemeiate. Este de remarcat că, prin sublinierea insistentă în „pledoarie” a unor principii de etică şi de autentică critică istorică, autoarea consideră că se poate dispensa de o discuţie serioasă, la obiect. Constatăm însă că maniera aceasta de a trata criticile aduse este specifică autoarei, deoarece în răspunsul d-sale la o altă recenzie procedează în chip similar. Fără a ne lansa în alte discuţii în legătură cu unele probleme fundamentale tratate în chip cronat în această lucrare, ne mărginim a mai relata doar câteva constatări pentru o edificare deplină a cititorului.

Lucrarea semnată de dr. Sultana Sută-Sclejan este o redacţie definitivată a tezei sale de doctorat, susţinută de autoare prin 1963. Cunoaşterea acestui amănunt este deosebit de importantă, deoarece într-unul din referatele prezentate atunci, respectiv în cel al specialistului de istorie, s-au semnalat erori de interpretare şi un slab interes pentru fundamentarea documentară a tezelor susţinute. Refuzînd să ia în serios aceste obiecţii şi plasîndu-se pe aceeaşi poziţie îngustă, evidenţiată şi în „pledoarie”, de dispreţ faţă de cunoaşterea specificităţii istorice a unor procese social-economice, pe temeiul unei largi informaţii documentare existente în această privinţă, autoarea s-a grăbit să-şi editeze teza de doctorat. Beneficiînd de condiţii excelente oferite de Editura Academiei, lucrarea la care ne referim, de circa 500 de pagini, apărea, în condiţii grafice deosebite, într-un tiraj de aproape 2 500 de exemplare.

Ca specialiştii preocupaţi de probleme similare sau tangente cu cele abordate de autoare, am cumpărat volumul încredinţaţi că vom putea cunoaşte puncte de vedere noi în legătură cu doctrina economică a lui N. Bălcescu. Am fost însă decepţionaţi chiar de la lectura primelor pagini, deoarece lucrarea era departe de aşteptări. Am constatat atunci numeroase fraze cu afirmaţii depăşite de cercetarea ştiinţifică de specialitate; abuzuri de citate şi de parafrazări din clasici pentru a caracteriza anumite fenomene şi procese din societatea românească; asocieri forţate între situaţia europeană şi aceea din ţările române; prezentarea situaţiei europene fără

¹ Vezi revista „Studii”, XXII (1969), nr. 2, p. 341–347.

² Vezi observaţiile noastre în „Studii”, XXI (1968), nr. 1, p. 171–176.

utilizarea nici uneia dintre numeroasele lucrări de specialitate existente ; înfățișarea situației interne prin utilizarea unui număr foarte restrâns de lucrări de specialitate ; însușirea unor concluzii fără un efort individual de cercetare în arhive, îndeosebi pentru problemele controversate, limitarea în general la opera lui N. Bălcescu, și aceasta disecată în scheme prea stricte pentru a încăpea ; înfățișarea unui Bălcescu care pentru noi ar fi de neînțeles dacă ne-am reduce la ceea ce ne-a oferit dr. Sultana Sută-Selean ; necunoașterea esenței unor probleme fundamentale ale feudalismului românesc cu caracter juridic și instituțional ; neînțelegerea mobilurilor și aspirațiilor societății românești în care a trăit și s-a format Bălcescu etc.

Multitudinea de probleme desprinse din lectura acestei lucrări — nici pe departe epuizate în enumerarea menționată — ne-a ridicat în chip firesc întrebarea : în ce constă valoarea concluziilor autoarei întemeiate pe o cercetare atât de superficială ? Profund nemulțumiți de modul cum erau tratate o serie de fenomene și de procese social-economice din epoca de destrămare a feudalismului și de afirmare a capitalismului, îndeosebi în economie agrară, am scris recenzia anințită în care semnalăm doar o parte din deficiențele acestei lucrări. Tot în același timp apărerea o recenzie tot așa de critică în „Probleme economice”, nr. 1/1968, elaborată de un specialist de la Academia de științe economice. Lucrarea autoarei fiind o mostră de cum nu trebuie scrisă o lucrare științifică, ne-am propus în recenzie să convingem pe cititori în acest sens și să atragem atenția asupra unui asemenea aspect din viața noastră științifică.

Socotim că recenzia noastră — în care nu am trecut toate observațiile ! — este suficient de convingătoare, încât este de prisos a mai ocupa spațiul revistei cu discuții suplimentare. Invităm însă pe toți cercetătorii și pe toți specialiștii de bună-credință să analizeze observațiile noastre având în față lucrarea elaborată de dr. Sultana Sută-Selean. Vrem însă să mai atragem atenția asupra faptului că, așa cum reiese din „pledoarie”, pentru autoarea acestei lucrări nici până acum nu sînt clare unele dintre problemele fundamentale ale epocii cercetate ; orînduirea feudală, de care Bălcescu s-a ocupat nu atât ca medievist, dar mai ales ca militant, pentru lichidarea ei ; trăsăturile caracteristice ale epocii de descompunere și de criză a regimului agrar feudal, perioadă în care a trăit, s-a format și a luptat Bălcescu. Asemenea probleme nu sînt „subtilități de istorie economică”, sau „subtilități istorice”, cum crede autoarea în „pledoarie”, dat fiind că necunoașterea conținutului lor afectează esența concluziilor. Am mai vrea să arătăm că procedeul de respingere a criticii sub forma ascunderii erorilor prin citate din clasici sau din documentele de partid vine în contradicție cu înseși indicațiile aceluiași texte și, în general, cu spiritul deschis, receptiv la tot ce este nou, care caracterizează viața noastră științifică.

G. D. Iscriu și Apostol Stan

SESIUNE ȘTIINȚIFICĂ

Secția de științe sociale Sibiu a Filialei Cluj a Academiei Republicii Socialiste România a organizat în iunie 1969 o sesiune de comunicări științifice, prilejuită de aniversarea a 10 ani de la apariția revistei „Forschung zur Volks- und Landeskunde”, prima publicație cu caracter științific în limba germană apărută în țara noastră sub auspiciile Academiei.

După cuvîntul de deschidere rostit de acad. prof. univ. Raluca Ripan, președinta filialei, participanții au ascultat cuvîntul de salut adus colectivului redacțional din partea Comitetului județean P.C.R., Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană, ziarelor și revistelor

„Tribuna Sibiului”, „Hermannstädter Zeitung”, „Neue Literatur”, cit și scrisorii acad. prof. univ. Alexandru Graur, directorul general al Editurii Academiei.

În continuare, dr. docent Carol Göllner, redactorul responsabil al revistei, a prezentat darea de seamă asupra activității colectivului redacțional în perioada 1959—1969. Revista cuprinde o tematică bogată din domeniul științelor umanistice: lupta comună a poporului român și a naționalităților conlocuitoare pentru independență și dreptate socială, legăturile politice și economice dintre masele populare din cele trei țări române în trecut, lupta de clasă în perioada orinduirii feudale, istoria mișcării muncitorești și lupta eroică a P.C.R. și altele. Fiecare dintre aceste teme au fost reprezentate în paginile revistei prin studii și comunicări care au marcat un substanțial aport în cunoașterea fenomenelor politice, sociale, economice și culturale în trecut nu numai pe meleagurile Transilvaniei și Banatului, ci și în strînsă dependență cu Țara Românească și cu Moldova.

Probleme speciale ale istoriei României a fost titlul comunicării susținute de acad. prof. univ. Constantin Daicoviciu, autorul referindu-se la probleme privind continuitatea poporului român pe teritoriul patriei noastre.

Probleme privind cultura dacică în sud-estul Transilvaniei de Nicolae Lupu, șeful secției de științe sociale Sibiu a Filialei Cluj a Academiei, a scos în evidență rezultatul cercetărilor făcute la așezările dacice din diverse localități ale Transilvaniei: Ațel, Agnita, Daneș, Moșna, Șona, Archita, Cetatea de Baltă, Tilișca, Dealul Frumos și altele.

În comunicarea *Arta modernă*, prof. univ. Virgil Vătășianu, membru corespondent al Academiei, s-a referit la arta națională și la rolul activ al criticii de artă. *Graiul săsesc și dialectul german scris din Transilvania din jurul anului 1500* de prof. dr. Bernhard Capesius a analizat problema de mai sus pe baza unui izvor: glosarul latino-german din Cîsnădie, scris în dialect renan.

Au mai fost prezentate comunicările *Determinarea conceptului de zonă etnografică pe baza cercetărilor în Mărginimea Sibiului* de dr. Cornel Irimie, directorul Muzeului Brukenthal, și *Cu privire la metodele de lucru ale colectivului dicționarului graiurilor săsești* de Gisela Richter, cercetătoare principală.

Ioan Florea

COLOCVIUL ISTORIC INTERNAȚIONAL „ORAȘUL BALCANIC” (MOSCOVA—KIEV, 29 MARTIE— 4 APRILIE 1969)

Comisia pentru istoria economică și socială a Balcanilor din cadrul Asociației internaționale de studii sud-est europene (A.I.S.S.E.E.) a organizat la Moscova și la Kiev un colocviu istoric internațional asupra problemelor orașului balcanic, la care au luat parte peste 30 de specialiști din R. P. Bulgaria, R. D. Germană, Grecia, R. S. F. Iugoslavia, R. S. România, Statele Unite, Turcia, R. P. Ungară și Uniunea Sovietică.

Lucrările colocviului, desfășurate la Moscova în clădirea Institutului de balcanistică și slavistică de pe lângă Academia de Științe a U.R.S.S., în prezența unui numeros public format din istorici, economiști, juriști străini și sovietici, au fost deschise de prof. univ. N. Todorov, vicepreședinte al A.I.S.S.E.E., președintele Comisiei pentru istoria economică și socială a Balcanilor. Apoi au fost expuse următoarele comunicări: Ia. A. Levițki, *Metodologia istoriei orașelor*

din evul mediu ; H. Inalcik, *Întemeierea în orașe a sistemului economic și social otoman* ; I. Perenyi, *Problemele orașelor maghiare în sec. XVI XVII* ; R. Samargici, *Comerțul Belgradului în secolele XVI XVII* ; Tr. Stoianovici, *Cîteva aspecte ale dezvoltării orașelor balcanice în secolele XV XVIII* ; N. Todorov, *Diferențierea populației urbane în secolul al XVIII-lea, după registrele cadiilor din Vidin, Sofia și Rusciuk* ; Val. Georgescu, *Organizarea administrativă și regimul proprietății în orașele românești din secolele XVII XVIII în perspectiva vieții urbane din sud-estul Europei* ; S. A. Nikitin, *Orașele din Bulgaria în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* ; C. Șerban, *Rolul economic al orașelor românești în secolele XVII—XVIII în cadrul Europei de sud-est* ; V. Tapkova-Zaimova, *Despre întemeierea coloniilor Raguzei în Bulgaria la sfîrșitul secolului al XV-lea* ; D. Kovacevici Koici, *Rolul industriei miniere în dezvoltarea centrelor economice în Serbia și în Bosnia în prima jumătate a secolului al XV-lea* ; M. Kalicin, *Costumul ca element al aspectului social al populației urbane în secolul al XVIII-lea* ; G. Kozuharov, *Modificări în aspectul arhitectural la Plovdiv și Sofia în secolele XIV XIX* ; M. Bur-Markovska, *Mărturii din jurnalele călătorilor unguri din secolul al XVII-lea despre orașele bulgare* ; M. Klačić, *Orașul în țările croate din secolul al XIV-lea* ; M. M. Freidenberg, *Relațiile și antagonismele sociale în orașul dalmat din secolele XV—XVI*.

Comunicările prezentate au fost urmate de ample discuții, la care au luat parte prof. Franjo Barišić, președintele A.I.S.S.E.E., acad. E. Condurachi, secretarul general al A.I.S.S.E.E., prof. M. Berza, prof. N. Todorov, Ia. A. Levički, Tr. Stoianovici, I. Perenyi, V. Tapkova-Zaimova, Ar. D. Novicev, S. A. Nikitin etc., în cursul cărora s-au ridicat o serie de probleme extrem de interesante. Astfel, în primul rînd a fost apreciată ca fiind foarte utilă organizarea unui colocviu avînd ca temă orașul balcanic medieval și modern, unde prezentarea ultimelor cercetări și schimbul direct de păreri se dovedește a contribui nu numai la lărgirea bazei de informare, dar și la cunoașterea unor noi aspecte metodologice în tratarea problemei. Apoi vorbitorii au subliniat marea varietate de izvoare folosite de autori de la cele documentare pînă la cele numismatice și etnografice, printre care cele inedite au fost precumpănitoare. De un deosebit interes s-a bucurat încercarea de clasificare a diferitelor tipuri de orașe balcanice, atît în evul mediu, cît și în epoca modernă, stabilindu-se totodată și particularitățile lor cu caracter regional. Merită a fi remarcat în același timp și faptul că problemele demografice și cele ale cercetării structurii sociale, dar și a antagonismelor de clasă, a populației orașului balcanic domeniul în care pe viitor se pot obține realizări importante au fost incluse într-unele din comunicările prezentate. Aceeași importanță au dovedit-o și problemele administrative și de ordin juridic tratate în unele comunicări care în mare măsură au completat imaginea orașului medieval și modern balcanic. N-au lipsit însă nici unele păreri și sugestii privind problemele culturii orașului balcanic. În acest sens s-a arătat cît de necesară este de altfel stabilirea nu numai a izvoarelor culturii orașenești, dar și a legăturii dintre cultura și economia orașului balcanic.

În încheierea dezbaterilor, prof. N. Todorov a remarcat nivelul înalt al comunicărilor prezentate, varietatea și noutatea problemelor discutate, interesantele sugestii și propuneri făcute pe marginea lucrărilor și a anunțat publicarea într-un viitor apropiat nu numai a unui volum care va cuprinde comunicările prezentate, dar și a unei ample bibliografii privind orașul balcanic.

În cursul lucrărilor colocviului istoric internațional „Orașul balcanic”, participanții au avut prilejul să cunoască unele monumente și muzee istorice din străvechile orașe rusești Moscova și Kiev. Astfel, la Moscova, unde participanții au fost oaspeții Academiei de Științe a U.R.S.S., a fost vizitat mai întîi complexul istoric și muzeistic din Kremlin, ale cărui ziduri (cu cele 21 de turnuri) au fost construite la început din lemn (sec. XII) și apoi din piatră (sec. XIV), și anume : biserica Arhanghelilor (sec. XVI) și biserica Buna Vestire (sec. XV), ultima posedînd valoroase icoane pictate de Andrei Rubliov, Teofan Grecul și Teodosie. De asemenea în ziua de 30 martie crt. participanții au făcut o excursie la 20 km de Moscova, la Arhanghel'skoe, pentru a vizita complexul muzeistic al palatului prințului Iusupov. Palatul, construit în stil neoclasic la înce-

putul secolului al XIX-lea, avînd peste 20 de camere, cuprinde valoroase opere de artă, picturi de Anton Van Dyck, B. Tiepolo, H. Robert și P. Rotari, sculpturi de E. Bouchardor, M. E. Falconet și I. P. Vitali, iar parcul, construit în 1820–1830, este înzestrat cu numeroase statui de marmură în stil clasic, fîntîni, cu o necropolă a familiei Iusupov, precum și cu biserica Sf. Mihail din secolul al XVII-lea transformată în muzeu. După încheierea lucrărilor coloeciului istoric internațional „Orașul balcanic”, participanții au vizitat în zilele de 2–4 aprilie orașul Kiev, străvechi oraș rusesc, ale cărui începuturi sînt din secolul al XI-lea. Principalele monumente și muzee cunoscute cu acest prilej au fost: Complexul muzeistic Lavra Pecerska (sec. XI), cu primele sale lăcașuri de cult subterane (sec. XI), cu necropola cu 50 de mumiile ale primilor călugări (printre ele și a cronicarului Nestor), cu clopotnița de 96,52 m înălțime, cu biserica Sf. Troiță (sec. XII), reconstituită în secolele XVII–XVIII, cu Muzeul ucrainean de obiecte prețioase, cu cea mai veche tipografie din Ucraina (sec. XVII), cu catedrala Uspenski (sec. XI); Complexul muzeistic Sf. Sofia din piața Bogdan Hmelnițki, cu biserica purtînd același nume din secolul al XI-lea, ale cărei mozaicuri și fresce au o mare valoare istorică și artistică (aici se află și mormîntul cneazului kievian Iaroslav cel Înțelept), cu clopotnița sa de aproape 80 m (sec. XVII–XVIII), cu vechiul palat metropolitan; Biserica Sf. Andrei, operă arhitectonică în stil baroc ucrainean a arhitectului V. V. Rastrelli (sec. XVIII); biserica Sf. Chiril (sec. XII), ale cărei fresce au fost restaurate în parte în secolul al XIX-lea de cunoscutul pictor rus M. Vrubel; mormîntul lui Askold, străvechi principe de Kiev; Porțile de aur ale orașului (sec. XI); monumentul principelui Vladimir Sveatoslavici, care a creștinat pe ruși; Coloana dreptului de la Magdeburg (sec. XIX) etc.

Cu prilejul vizitării orașului Kiev, participanții la coloeciul au fost oaspeții Prezidiului Academiei de Științe a R. S. S. Ucraineană, care a organizat cu acest prilej o întîlnire cu mai mulți academicieni, directori de institute și profesori universitari în sala de onoare a Academiei, în cursul căreia au fost schimbate impresii și păreri relativ la problemele A.I.S.S.E.E.

Lucrările comisiei pentru istoria economică și socială a Balcanilor din cadrul A.I.S.S.E.E. desfășurate concomitent cu a VII-a reuniune a Biroului A.I.S.S.E.E., au dovedit încă o dată necesitatea adîncirii problemelor de bază ale istoriei Europei de sud-est, care contribuie nu numai la rezolvarea lor cu succes, dar și la o mai strînsă colaborare și apropiere între oamenii de știință indiferent de regimul politic al țărilor respective și de concepțiile lor ideologice.

Constantin Șerban

ȘTEFAN OLTEANU și CONSTANTIN ȘERBAN, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, Edit. Academiei, București, 1969, 460 p.

Istoria meșteșugurilor din principatele dunărene, cercetată pe întreaga perioadă a orînduirii feudale, începînd din secolul al X-lea și pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, face obiectul unei sistematice expunerii, metodice prezentată în lucrarea autorilor Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, cunoscători atît ai materialului documentar de arhivă, cît și ai unei largi informații bibliografice, pe care o utilizează cu multă minuțiozitate. Sînt puse, de asemenea la contribuție izvoarele arheologice, pentru partea de început a lucrării, ca rezultat al săpăturilor efectuate în diferite așezări medievale de pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești. Deși s-a mai scris și înainte despre meșteșuguri, o lucrare de ansamblu care să valorifice tot materialul documentar, cercetat exhaustiv de pe poziția materialismului istoric, nu există pînă acum pentru istoria acestui fenomen social-economic din cele două principate.

Lăsînd la o parte „meșteșugul” casnic — accesoriu al gospodăriei naturale de un nivel tehnic scăzut, efectuat pentru nevoile proprii de fiecare gospodărie —, autorii au în vedere numai cercetarea meșteșugului specializat, practicat de oameni care și-au însușit cunoștințe de un grad tehnic superior, separați într-o oarecare măsură de preocupările agrare, destinînd produsul muncii lor membrilor întregii comunități. Lucrarea scoate în evidență faptul că prima formă a producției meșteșugărești de oriunde care se separă de

agricultură, efectuată la comanda consumatorului, este caracteristică și producției meșteșugărești din epoca feudalismului timpuriu de pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești. Producția era atunci limitată, ca urmare a nivelului scăzut al dezvoltării generale, în condițiile unei vieți agrare puternic dominante.

Bogatul material faptic a fost grupat într-o ordine, avînd drept criteriu dezvoltarea ascendentă a societății omenești pe unități social-economice. Începînd cu feudalismul timpuriu (secolele X—XIV), autorii prezintă meșteșugurile, pe măsura apariției lor constatate documentar, în *sate*, pe *domeniile feudale* și la *orașe*, după ce acestea au fost întemeiate, continuate apoi pentru feudalismul dezvoltat și în epoca destrămării feudalismului. Dacă prezentarea activității meșteșugarilor pe unități social-economice s-a dovedit firească și bine gîndită, împărțirea textului pe perioade și subperioade, deși are avantajul că înlesnește autorilor prezentarea materialului potrivit cu logica progresului social, fragmentează totodată expunerea, lungind-o inutil, și obligă pe cititor să reia de treisprezece ori repetarea acelorași categorii de meșteșugari, îngreunînd astfel lectura volumului, cu atît mai mult cu cît deosebirile de la o subperioadă la alta nu sînt întotdeauna semnificative. Sintem de părere că, dacă s-ar fi renunțat la periodizare, înfățișîndu-se în prima parte un cadru larg al dezvoltării social-economice al celor două țări în care au evoluat mește-

sugurile medievale, tratându-se apoi fiecare meșteșug în evoluția lui pe toată durata de timp cercetată, lucrarea ar fi avut de câștigat în claritate și în cursivitatea expunerii.

În afara acestei obiecții referitoare la împărțirea materiei și nu la fondul lucrării, munca autorilor se soldează cu o serie de rezultate noi câștigate pentru știință, de care va trebui să se țină seama pe viitor în lucrările referitoare la producția de mărfuri. Dintre acestea menționăm în treacăt: problema nivelului tehnologic din cadrul ramurilor de producție meșteșugărească; concluzia la care au ajuns din analiza materialului arheologic cunoscut, și anume că în secolele X-XIV pe teritoriul celor două principate a avut loc o intensificare a extracției și a prelucrării fierului (p. 18), nemăirămînd valabilă ipoteza de pînă acum, emisă de unii cercetători, că minereul de fier se aducea din Transilvania. Rezultate noi au obținut și prin cercetarea problemelor majore din cadrul relațiilor social-economice ale producției meșteșugărești. Problema producției propriu-zisă, cu formele ei principale: la comandă și pentru piață, aceea a separării procesului de producție de acela al circulației (apariția intermediarului), aceea a formelor capitalului comercial în cadrul producției meșteșugărești, a raportului dintre meșteșug și agricultură în fiecare din subperioadele orînduirii medievale, formează preocupări abordate pentru prima dată în istoria producției meșteșugărești din cele două principate. La concluzii deosebite decît cele cunoscute au ajuns autorii și în capitolele rezervate procesului de diferențiere socială din rîndurile meșteșugarilor, știința de carte a meșteșugarilor, obligațiile lor feudale și altele. Tratînd acțiunea de organizare profesională a meșteșugarilor, autorii clarifică procesul de organizare pe profesii, de la cele mai simple forme, bazate pe solidaritatea practicării meseiei, pînă la modalitatea matură de organizare, breasla, concepută ca o formă a luptei de clasă împotriva stăpînilor feudali și a concurenței din partea meșteșugarilor veniți din alte părți.

În societatea medievală, meșteșugurile au apărut treptat, pe măsura dezvoltării potențialului ei economic, astfel că din perioada

feudalismului timpuriu vestigiile arheologice și unele mărturii documentare au dat puțința autorilor să reconstituie imaginea meșteșugului extracției și prelucrării metalelor, olăritul, morăritul, tehnica construcțiilor, prelucrarea cornului și a osului, torsul și țesutul, prelucrarea pieilor și a blănurilor, meșteșugurile alimentare și altele de mai mică însemnătate. Dar epoca de început a evului mediu se caracterizează, sub raportul producției de mărfuri, prin executarea muncii meșteșugarului la comanda consumatorului, cu toate că unele dovezi, directe și indirecte, atestă și o producție, în mică măsură, destinată pieței. În această din urmă ipostază, meșteșugarul este în același timp producătorul și negustorul rezultatului propriei sale munci, și numai mai tîrziu, pe măsura lărgirii pieței, desfacerea produselor va fi efectuată de o persoană care se interpune între producător și consumator, negustorul, fenomen care în Principatele Române este întrevăzut în izvoarele documentare abia la sfîrșitul acestei perioade, încetăținit în viața economică la începutul feudalismului dezvoltat.

Începînd cu secolul al XIV-lea, o dată cu întemeierea statelor românești, actele de cancelarie devin un nou și bogat material de informație, în cuprinsul cărora se găsesc definite sub aspectul activității meșteșugărești cele trei unități social-economice existente: satul, domeniul feudal și orașul, dînd autorilor posibilitatea să desprindă cu mai multă precizie configurația meșteșugurilor, care, potrivit cu nevoile societății în continuă dezvoltare, își înmulțesc numărul. Dar intervalul de timp pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea are pentru producția meșteșugărească o dezvoltare neuniformă, influențată de mersul evenimentelor politice. Avîntului economic din a doua jumătate a secolului al XV-lea și din prima jumătate a celui următor, cu diferențieri și specializări în cadrul ramurilor meșteșugărești de bază, îi urmează în a doua jumătate a secolului al XVI-lea o frînare, datorită aservirii principatelor de către turci. Cu toate acestea, trebuie subliniat că, influența suzeranității otomane făcîndu-se simțită mai mult asupra acaparării produselor agrare ale principatelor, dezvoltarea mește-

șugărească a avut de suferit numai în parte și indirect, ca urmare a stagnării economice din cauza obligațiilor bănești față de Poartă. Autorii precizează că cel mai mult a fost atinsă metalurgia extractivă, în special extracția metalelor prețioase (p. 46 și 51). Se poate spune chiar că unele sectoare ale vieții meșteșugărești au fost favorizate în dezvoltarea lor pe măsura accentuării dominației otomane, reclamate de obligația impusă principatelor de a participa la efectuarea lucrărilor de întărire a capacității de apărare a Împărăției turcești la granița de nord. Este vorba de producția unor materiale de construcție, și în special a lemnului, pentru fortificarea diferitelor sectoare militare, unde domnia, o dată cu procurarea și cu expedierea materialelor necesare, trebuiau să trimită atât meșterii constructori în numărul cerut, cât și muncitorii necalificați, care purtau numele de salahori. Cu timpul, stăpînii amplificîndu-și pretențiile, au luat naștere în secolele XVII—XVIII mai multe șantiere pentru construcții navale — cel mai utilizat și de mari proporții fiind cel de la Galați —, care executau vase de război pentru marina otomană, cu numele de galioane, în contul obligațiilor de tribut. Suzeranitatea otomană a afectat în special meșteșugurile orășenești, cărora le-a înecut un timp ritmul de specializare la cele mai multe ramuri, în opoziție cu meșteșugurile de pe domeniile feudale și de la sate, unde s-a observat o creștere a ramurilor de sine stătătoare (p. 112).

Relativa independență creată Principatelor Române de situația internă a Imperiului otoman în cursul secolului al XVII-lea contribuie, în cadrul prefacerilor social economice, la accentuarea ritmului de dezvoltare a ocupației meșteșugărești în toate specialitățile, dar mai cu seamă a extracției miniere și a metalurgiei prelucratoare. Deși cele trei unități social-economice își au fiecare specificul propriu de dezvoltare, contactul cu piața a producției lor meșteșugărești nu mai poate fi ocolit de nici una. Pe domeniile feudale, forma dominantă rămînînd în continuare satisfacerea nevoilor proprii ale stăpînilor, legătura cu piața se întreține și se intensifică atât pentru procurarea materiilor

prime, cât și pentru comercializarea uror produse meșteșugărești care prisosesc. Unii dintre stăpînii feudali, laici și eclesiastici, aveau în orașe ateliere meșteșugărești, unde oamenii dependenți de pe moșiile lor, specializați în diferite meșteșuguri, lucrau produse pentru comercializare. Dar producția pentru piață a domeniului, concuroasă de producția orășenească în continuă dezvoltare, rămîne mai departe limitată, datorită atât slabei dezvoltări a forțelor de producție, cât și muncii servile a meșteșugarilor. Cît privește meșteșugarii sătești, lipsiți de cele mai multe ori de contactul cu mărfuri din alte regiuni, cu un redus nivel de specializare, datorită și puternicii legături cu agricultura, s-au menținut tot timpul în forme înapoiate ale producției. Desprinderea meșteșugarului de agricultură s-a urmat prin mai multe stadii de dezvoltare a producției meșteșugărești. În materialul documentar din secolul al XVII-lea, autorii au surprins unele forme ale procesului de renunțare a meșteșugarilor de a mai practica agricultura, printre altele folosind mîna de lucru plătită pentru cultivarea terenului sau lucrul la vii, precum și părăsirea satului spre a se muta la oraș. Cu toate că în acest veac au existat și unele ramuri meșteșugărești în care a avut loc separarea aproape completă a meșteșugului de agricultură, procesul nu a luat o extindere generală, lăsînd ca situația să dăinuiască pînă la apariția mării industrii mecanizate.

Perioada feudalismului dezvoltat, a cărei limită superioară, socotită de autori, ar fi începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, este caracterizată ca o epocă de relativă refacere economică, cu progrese în agricultură și în mica producție de mărfuri, care au antrenat dezvoltarea pieței interne. Producția meșteșugărească marchează o creștere progresivă, prin accentuarea diviziunii sociale a muncii, în unitățile social-economice ale orașului și chiar ale satului, lăsînd în urmă producția meșteșugărească domesticală. Sînt incluși în obiectivul cercetării acestei perioade și meșteșugarii de la curțile domnești, care, ca și cei de pe domeniile, lucrau în contul obligațiilor lor feudale, făcînd muncă de belic (p. 348—352). Ca

poziție socială, pe domenii, în afară de țiganii robi, meșteșugarii erau aleși dintre poslușnici la mănăstiri și scutelnici la stăpînii laici. O altă caracteristică a activității meșteșugărești din această perioadă este angajarea meșteșugarilor cu simbrie, începutul fiind făcut de curțile domnești, extins apoi și în gospodăriile domeniile (p. 262).

Activitatea meșteșugarilor de la oraș continuă să înlîmpine greutăți din partea reprezentanților clasei stăpînitoare și chiar a domniei, care percepe taxe pentru practicarea meseriei și desfacerea produsului lor pe piață, obligînd totodată pe cei care aveau ateliere în localitățile unde se aflau curți și case domnești să lucreze în mod periodic de belic. În fața acestei presiuni a clasei dominante, procesul de organizare a meșteșugarilor de la orașe a luat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea o mai mare amploare în comparație cu epoca anterioară, grăbind constituirea lor în bresle, care le garanta autonomia din partea puterii centrale. Domnul elibera breslei constituite un hrisov, în care, pe lîngă garantarea autonomiei, li acorda, în schimbul obligațiilor profesionale enumerate pe puncte, unele privilegii în special la plata dărilor, înscriind pe membrii ei în registrul de ruptăși ai vistieriei. Autorii citează și analizează o serie de hrisoave de breaslă din cursul secolului al XVIII-lea (p. 296 și 411—413), ocupîndu-se în continuare de ierarhia profesională, de organele de conducere ale breslei, de averea, veniturile și funcțiile breslei, precum și de problema luptei de clasă a meșteșugarilor (p. 297—304 și 413—435).

Acțiunea de destrămare a feudalismului și de formare a relațiilor capitaliste, începută mai de mult și manifestată cu mai multă intensitate în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, a stăpînit și prima jumătate a eului următor, fără să se poată spune că procesul a fost definitiv încheiat. În această perioadă, meșteșugurile orășenești ajung la cea mai largă dezvoltare prin desăvîrșirea specializării, prin crearea unor noi ramuri independente și prin realizarea unei producții mai variate, dată în proporții care uneori depășeau nevoile pieței locale. În aceeași

măsură se observă accentuarea decăderii meșteșugurilor domeniile, ale căror produse nu mai erau rentabile nici pentru consumul intern. Decăderea se datorește, printre altele, și faptului că, pe de o parte, marea majoritate a meșteșugarilor de pe domenii provenea din rîndul țăganilor robi care trăiau în sălașe, prestînd o muncă fără randament, iar pe de alta că, după pacea de la Adrianopol, noul regim constituțional al Principatelor Române a impus prin Regulamentele organice desființarea scutelnicilor și a poslușnicilor, care a dat astfel o puternică lovitură meșteșugului domeniial (p. 340).

Articolele din Regulamentele organice privitoare la regimul fiscal prevedeau desființarea birului pe lude, precum și privilegiile breslașilor, ale ruptășilor de tot felul și ale companiștilor, creîndu-se patru categorii de contribuabili, dintre care ultima era a patențarilor, scutiți de capitație în schimbul taxei pentru patentă, plătită o singură dată. Patențarii, la rîndul lor, erau împărțiți în cinci grupe: trei pentru negustori și două pentru meseriași, potrivit sumelor plătite pentru acordarea patentei. Anulînd toate hrisoavele de breaslă de pînă atunci, Regulamentele organice creau pentru meșteșugari *Corporația meseriașilor*, condusă de un staroste salariat, ales pe termen de doi ani. Înființarea noii corporații a meseriașilor a avut de luptat în practică cu obișnuința înmădăcinată în rîndurile meșteșugarilor de a fi organizați în bresle, determinînd ca, în cele din urmă, autoritatea centrală să fie nevoită a adapta prevederile legale la realitățile de fapt, încuviințînd înființarea de bresle în orașele cu mai mare număr de meseriași. Breslele acestea, cu un conținut deosebit decît al celor desființate prin dispozițiile regulamentare, erau simple înțelegeri între meseriași ca să ajute la buna funcționare a activității lor. Reînființarea breslelor a fost justificată și de măsura de a stăvilii abuzurile ce se făceau cu eliberarea patentelor, astfel că, în intervalul de timp 1831—1848, breslele se reînființează treptat aproape în toate orașele și țărgurile, ajungînd ca numărul lor să depășească cifra epocii anterioare. Dezagregarea noilor bresle se datorește în primul rînd măsurilor generale

pe care le-au introdus Regulamentele organice în viața economică a Principatelor Române, cum au fost concurența și reclama, imixtiunea autorității de stat în viața economică a țării, la care se adaugă și lupta de clasă din cadrul breslelor. Concurența, în special, a ruinat pe cei mai mulți dintre micii meseriași, care în cele din urmă sînt nevoiți să renunțe la patentă și să caute a intra în rîndul birnicilor. Autorii se ocupă pe larg, în partea finală a lucrării, de ierarhia profesională din corporație și de organele de conducere, cercetează prevederile legale care duceau în practică la restrîngerea autonomiei corporației, lupta de clasă a meșteșugarilor în cadrul noii organizații și participarea meșteșugarilor la revoluția din 1848 (p. 430–454). Lucrarea se încheie cu o scurtă concluzie-rezumat.

Așa cum am arătat la început, bogatul material informativ pus la contribuție a dat autorilor satisfacția unei realizări pozitive care, ca să folosim cuvintele din prefață, „va servi în mod indiscutabil unei mai bune înțelegeri a societății feudale românești și a unor aspecte particulare ale ei”. Adăugăm constatarea că pentru unele meșteșuguri, cum ar fi metalurgia și morăritul, cu greu s-ar mai putea spune ceva în plus ca informație documentară peste ceea ce au dat autorii. Fiind o lucrare pentru specialiști și nu pentru marele public, era inerent ca în lunga expunere să se strecoare și nepotriviri, asupra cărora, nu din dorința de a evidenția greșelile, dar cu convingerea că aducem un serviciu atît autorilor, cît și celor ce o vor consulta, facem cîteva observații:

1. Lipsește din lucrare un capitol sau măcar un subcapitol referitor la meșteșugurile de extracție a sării și a petrolului, activități pentru care documentele medievale fac ample mențiuni. La pagina 250 a cărții se vorbește de „ciocănari” la minele de fier și de aramă, meșteri care, cu numele exact de *ciocănași*, sînt menționați în documente la ocele de sare.

2. Așa cum se încheie cu o foarte scurtă concluzie, lucrarea pare neterminată. Ca orice realizare științifică, era de rigoare să fi fost urmată de un rezumat într-o limbă de

mare circulație — în presupunerea că ar putea interesa și pe cercetătorii din alte țări, care nu știu românește — de un glosar explicativ al cuvintelor citate, ieșite din uz, dar mai cu seamă de un *indice de nume* dezvoltat, dacă ar fi fost prea greu să se dea și unul pe materii, toate acestea făcînd parte din obligația autorilor de a înlesni cititorilor, prin cît mai multe mijloace, folosirea cu mai mare eficacitate a lucrării. Poate că unele dintre aceste completări nu au fost date din cauze obiective, independente de voința autorilor, care de altfel au și circumstanța atenuantă că nu sînt singurii, în această privință, rămași datori cititorilor, întrucît, în timpul din urmă, cele mai multe dintre lucrările de specialitate efectuate în cadrul Institutului de istorie au apărut, mai cu seamă, fără indice.

3. O observație care se referă la fondul lucrării este legata de felul cum autorii au folosit abundenta informație documentară în elaborarea diferitelor capitole. Verificînd unele trimiteri, am observat neconcordanța între citatele din documente și concluziile trase pe baza lor. Ca exemplu, pentru a dovedi obligațiile pe care le aveau meșteșugarii dependenți ca stare socială, față de stăpînii lor, autorii scriu (pag. 232) că meșteșugarii din Sinești (Prahova) ai mănăstirii Mislea, erau scuțiți la 15 martie 1628 de toate dările și slujbele, fiind „dărvari și poslușnici... numai să fie darvari de poslușanie și de slujbă sfintei mănăstirii”. După cum se vede, citatul din document nu spune că poslușnicii menționați erau meșteșugari, iar termenul „dărvar” înseamna tocmai opusul meșterului, om care îndeplinește munci necalificate.

Autorii colaborează uneori cu documentele, căutînd să deducă din context calitatea de meșter, nementionată. La pagina 232 ei menționează o poruncă domnească din 1671, „care prevedea că *rumânii meșteri* (subl. ns.) ai mănăstirii Plumbuita să vină să învelească niște chilii ale mănăstirii”. Dar originalul documentului de la Arhivele Statului pe care l-au folosit autorii spune că „rumânii mănăstirii Plumbuita să vie toți să învelească niște chilii”, fără să menționeze cuvîntul meșteri

potrivit în text de autori, pe considerația, probabil, că la învelitul chiliilor nu puteau participa decât meșterii. E greu însă de presupus că toți locuitorii dependenți ai unui domeniu să fi fost meșteri. Dar la învelitul chiliilor cu paie, stuf și rogoz, cum se făcea pe vremea aceea, nu era nevoie de meșteșugari în sensul celor urmăriți în mărturiile documentare, ci de „meșterii” îndeletnicirilor fiecărei gospodării, așa cum autorii au precizat chiar la început și de care lucrarea nu se ocupă. Un caz asemănător, de presupunere în context, este și citatul referitor la faptul că la începutul secolului al XVII-lea poslușnicii mănăstirii Snagov erau scutiți de dări și slujbe cu condiția „să acopere toate casele și chiliile și să lucreze ce va trebui sfintei mănăstiri” (p. 232). Și aici calitatea de meșteri e dată poslușnicilor de la Snagov de autori, nu de document.

Căutarea de meșteri a dus pe autori să-l vadă pretutindeni. La pagina 53 se spune că „Oprea rotarul din Olteni vindea către 1586 o ocină lui Mihail Vlădica”. Verificând documentul citat, am găsit că acesta este o întărire dată de Mihnea-voievod la 26 iunie 1586 vlădicăi Mihail pentru proprietățile sale din Olteni, cumpărate în diferite ocazii. Nu se spune că ar fi cumpărat, atunci sau mai înainte, ceva de la Oprea rotarul. Era însă la urmă, pe pagina indicată în trimitere, mențiunea despre un Oprea cu acest text: „...Și iarăși să fie părintelui vlădica Mihail un Ațigan anume Oprea, pentru că l-a cumpărat de la mănăstire, de la Cozia, pentru un cal armăsar negru, pe care l-a cumpărat părintele vlădica Mihail din asprii sfinției sale, apoi l-a dat la sfânta mănăstire numită Cozia”. Că Oprea, rob al episcopului, putea să fi fost meșter rotar e posibil, dar documentul citat nu o spune, după cum nu spune nici că acest țigan rob ar fi fost proprietar de ocină pe care s-o fi vândut stăpînului său.

4. Cu tot interesul pe care l-au avut pentru îmbunătățirea textului, autorilor le-au scăpat unele formulări curioase și inexacte ca fond. La pagina 310 citim despre „creșterea volumului dijmei față de stăpînii de moșie, alții în produse, cît și în animale”. Pentru

nivelul cercetării la care se situează lucrarea, este elementar de știut că dijma n-a crescut niciodată în volum și nu s-a luat decât a zecea parte din produse, cum arată și numele. De asemenea, în epoca la care se referă textul, nu se lua din animale, ci numai din produsele solului. Pe aceeași pagină citim că „zilele de clacă deveniseră tot mai numeroase”. Dar de la jumătatea veacului al XVIII-lea, cum au stabilit cercetările de specialitate din ultimul timp, numărul de 12 zile n-a putut fi depășit, cu toate încercările stăpînilor de a le înmulți. La pagina 437 se vorbește de „desființarea dijmelor pe care trebuiseră să le plătescă țăranii pînă atunci” și este citată lucrarea *Regulamentele Organice...*, vol. I, p. 21, art. 75, și p. 265, art. XXXII. Dar menționatul articol 75 spune că „orice dajde asupra vericăreia averi și industrii a țăranilor, precum și orice închipuire de cislă, încetează cu totul...”, referindu-se nu la dijmă, ci la dările pe avere către stat: oieritul, dijmăritul și vinăriciul, pe care noua legiuire fiscală le suprima. La fel de nepotrivită este și combinația cu art. XXXII de la p. 265, invocat de autori ca să arate că dreptul de a practica unele îndeletniciri fără a plăti patentă ar fi o consecință a „desființării dijmelor”, neobservînd că articolul menționat precizează că țăranii au acest drept „după obiceiul pămîntului” și prin aceasta scutiți de a plăti patentă cerută celorlalți meseriași. La pagina 311 se scrie că „în perioada de destrămare a feudalismului morăritul ca monopol feudal începe să prezinte unele fisuri”. Care sînt „fisurile” se arată în continuare: „În Moldova și Țara Românească se constată existența din ce în ce mai frecventă a unor mori care aparțin țăranilor liberi moșneni și răzeși —, care stăpîneau în obști vadurile apelor aflate parțial sau în întregime pe pămînturile lor”. Dar moșnenii și răzeșii au avut întotdeauna mori pe moșiile lor, fără să provoace fisuri monopolului pe care stăpînii feudali nu-l puteau exercita pe moșii care nu le aparțineau. Dreptul de a dispune cum vor de ceea ce era pe moșiile lor l-au păstrat stăpînii feudali tot timpul fără nici o atingere, dînd încuviințare unor țărani să construiască mori numai în schimbul unei redevențe.

5. Lucrarea nu are erată, ceea ce dă să se înțeleagă că autorii nu au semnalat nici o greșeală de tipar și-și însușesc în întregime forma în care a apărut textul. Neștiind cui să atribuim inexactitățile, semnalăm că la pagina 217 se scrie că Mănăstirea Dealul avea prăvălii în Iași, în loc de Schitul Hadîmbul, la pagina 311 a apărut Boșocani în loc de Poșorcani, la pagina 360 se spune că 840 ocale de grâu pierdeau prin spălare 370 etc.

Observațiile făcute — avînd mai curînd rostul să arate că munca științifică, oricît de conștiincioasă, nu-i scutită de greșeli — nu modifică aprecierile de ansamblu asupra lucrării analizate, care rămîne o contribuție serioasă la cercetarea problemei producției de mărfuri din Principatele Române în evul mediu.

V. Mîhorcea

*. *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493—1568). Texte alese.* Studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, Edit. științifică, București, 1968, 277 p.

Este surprinzător că în istoriografia noastră Nicolaus Olahus, figură remarcabilă din istoria românilor transilvani, nu a reținut în chip deosebit atenția cercetătorilor. Contribuțiile valoroase ale lui Ioan Lupaș și Ștefan Bezdechi rămîn singurele studii aprofundate asupra acestui prim și mare umanist român. Discuțiile recente asupra umanismului din țările române s-au concentrat asupra cronicarilor moldoveni sau asupra umanistilor sași și maghiari, lăsînd din nou la o parte activitatea lui N. Olahus. Comemorarea a patru veacuri de la stingerea din viață a învățatului prelat român l-a readus în atenția istoricilor pe arhiepiscopul de Strigoni. Lucrarea care face obiectul recenziei de față este destinată să pună la îndemîna publicului cititor o relatare succintă asupra vieții și operei lui N. Olahus și fragmente alese din scrierile sale istorice și beletristice, precum și din corespondența sa.

Inițiativa autorilor se cuvine, așadar, a fi salutăată. Lectorul român are acum la dispoziție în limba maternă fragmentele cele mai semnificative din opera istoriografică și literară a lui Nicolaus Olahus. Scrierile învățatului transilvan, care întotdeauna și pretutindeni a ținut să amintească originea sa românească, devin astfel accesibile unui cerc larg de cititori din țara pe care el nu a uitat-o niciodată și despre care a scris în repetate rînduri. Nădăjduim că lucrarea de față va

stimula cercetarea operei lui N. Olahus și că o investigație sistematică a surselor istorice privind viața învățatului transilvan și a scrierilor sale va permite alcătuirea monografiei pe care o merită umanistul român.

Este regretabil că *Studiul introductiv*, care ar fi trebuit să schițeze împrejurările istorice în care s-au desfășurat viața lui N. Olahus și principalele faze ale activității sale, este departe de a răspunde acestei cerințe.

După cum se știe, analiza oricărei concepții presupune cercetarea rădăcinilor ei sociale și gnoseologice; aceasta înseamnă studiul condițiilor economice, a structurilor social-politice, a climatului mental și a nivelului de cunoștințe despre lume și societate a epocii. Fără a pretinde autorilor o cercetare de adîncime a acestor probleme, care ar fi depășit, desigur, limitele înguste ale unui studiu introductiv, eram îndreptățiți să căutăm în textul lor elementele indispensabile pentru înțelegerea aspectelor esențiale ale concepției și creației lui N. Olahus.

În locul acestor elemente, *Studiul introductiv*, oferă cititorului date arhicunoscute sau inutile și, abundă în inadvertențe și erori. Fără a da aici un inventar complet al tuturor acestor deficiențe, ne mărginim a semnală pe cele mai caracteristice pentru metoda în care autorii au întreprins redactarea studiului lor.

Întregul paragraf prim al *Studiului introductiv*, intitulat „Țările române în secolele XV—XVI”, este un rezumat al capitolelor corespunzătoare din volumul al II-lea al *Istoriei României*, dar care abandonează expunerea sistematică din lucrarea utilizată; ciocniri cu turcii, răscoale țărănești, informații despre regimul de obligații al țărănimii alternează într-un ritm și într-o ordine deconcertantă, fără ca în acest vălmășag de date și de fapte să se distingă vreun efort de a sublinia factorii care au contribuit la geneza concepției umaniste a lui Nicolaus Olahus. Dar chiar și în aceste date, se întâlnesc inexactități și confuzii care fac dificilă urmărirea textului: Heltai Gáspár este arătat drept „popularizator al istoriilor lui Bonfinius” (p. 17), deși opera istoricului italian, care cunoscuse deja numeroase ediții, nu mai avea nevoie de o popularizare; în realitate, Heltai a fost un *editor* al scrierilor lui Bonfinius. După ce se afirmă că în 1452 s-a semnat la Adrianopol un tratat între Mahomed al II-lea și Ioan de Hunedoara, autorii scriu că „tratatul, deși a fost confirmat de Murad al II-lea și, în anul următor, chiar de Mahomed al II-lea, n-a fost respectat” (p. 20). Însă Murad al II-lea a murit în 1451, an în care succesiunea a fost preluată de fiul său Mahomed al II-lea. Despre Vlad Tepeș se afirmă că a revenit în scaunul de domnie după 12 ani (p. 23), deși un simplu calcul arată că în realitate se scurseseră 14 ani. Războiul țărănesc de sub conducerea lui Gh. Doja devine în cursul expunerii o „revoluție” (p. 27). Pentru situația țărănimii create în urma măsurilor de represalii adoptate după reprimarea răscoalei, autorii citează o pagină întreagă din G. Barițiu (p. 29—30), a cărei forță evocatoare nu ni se pare a justifica totuși dimensiunea neobișnuită a citatului. După cucerirea Chilie și a Cetății Albe (1484), Marea Neagră devenise un lac turcesc; a afirma că acest fapt s-ar fi petrecut în veacul al XVI-lea (p. 31) este, așadar, o eroare.

Al doilea paragraf, „Umanismul în țările române”, după ce definește trăsăturile caracteristice ale concepției umaniste, se oprește asupra principalelor momente ale Renașterii din Italia, Europa centrală și occidentală

și stăruie apoi asupra umanismului din Transilvania. Ceea ce ar fi trebuit să slujească drept o introducere la înțelegerea umanismului transilvan se reduce în fapt la o expunere confuză despre umanism și la o enumerare de date binecunoscute. Baza de informație a autorilor despre umanism pare a fi fost cu totul restrinsă; nimic din ultimele cercetări cu privire la Renaștere nu răzbate în textul discutat. Faptul nedumerește cu atât mai mult, cu cât un bilanț al ultimelor cercetări privind Renașterea, umanismul și Reforma fusese întreprins recent de acad. A. Oțetea în lucrarea sa *Renașterea și Reforma*. Fără a intra aici într-o discuție asupra umanismului, ne mărginim a aminti că, pentru autori, umanismul adevărat se confundă cu „omenia” (p. 34). Identificarea umanismului cu umanitarismul nu permite cititorului să pătrundă sensul exact al umanismului rinascențist.

Capitolul următor este intitulat *Nicolaus Olahus. Viața și opera*. Autorii expun datele biografice cunoscute din lucrările lui I. Lupaș și Șt. Bezdechi, furnizate în mare parte de diploma regelui Ferdinand I din 1548. Dar și în acest paragraf întâlnim numeroase greșeli, nu atât factice, cât mai ales de formulare, explicabile prin lipsa de grijă pentru exprimarea corectă a ceea ce era în intenția autorilor. Amintim doar că ierarhia bisericii catolice nu cunoaște demnitatea de *mitropolit*. Nicolaus Olahus a fost arhiepiscop de Strigoniu și în această calitate primat al Ungariei. În concepția autorilor, anul „1506” devine „pragul” războiului țărănesc din 1514 (p. 50). Tridentinum-ul sau Conciliul de la Trident (Trento azi) devine „Conciliul din Trente”, iar Contrareforma... „antireforma”.

Într-un alt paragraf („Lucrări istorice”), autorii trec, alături de lucrările istoriografice ale lui Olahus, și scrisorile sale (*Epistolae*). Din nou întâlnim erori supărătoare. Reprezentanții diplomatici ai Vaticanului nu se cheamă ambasadori, ci *internunși*, *Iliada* nu are „cărți”, ci *ctnluri*. Autorii traduc o însemnare autografă a lui N. Olahus, în care se afirmă că în anul 1536 Ferdinand I, fratele împăratului Carol Quintul, ar fi fost și el împărat. La această dată, Ferdinand

era rege roman și prin aceasta succesorul lui Carol V, dar nicidecum împărat.

Cel care a pus în circulație legenda generalului roman Flaccus este Enea Silviu Piccolomini, ca papă Pius al II-lea, și nu „Pius al IV-lea” (p. 80, n. 3).

Arătând atitudinea lui Erasm din Rotterdam față de Reformă, autorii îl așază pe Jan Huss alături de Th. Morus și M. Servet în rândurile victimelor Reformei!

Partea a doua a lucrării conține, în traducere, fragmente din vasta operă a lui Nicolaus Olahus. Rețin atenția capitolele din *Hungaria* consacrate descrierii țărilor române, în care Nicolae Olahus se ocupă și de originea latină a limbii și a poporului român.

Fără îndoială că autorii au depus eforturi serioase pentru alcătuirea acestei ediții a vieții și operei lui Olahus. Dar dacă strădaniile nu sînt completate cu o metodă științifică și grijă pentru o exprimare corectă, rezultatul nu poate primi decît cu mari rezerve avizul cititorilor.

Aniversarea a 400 de ani de la moartea lui Olahus a indemnât nu pe puțini istorici din țară să se ocupe mai serios de umanistul român. Rezultatele cercetărilor lor ar constitui o bază serioasă pentru alcătuirea unei monografii cu adevărat științifice consacrate vieții și operei lui Nicolae Olahus.

A. Armbruster

JEAN DELUMEAU, *La civilisation de la Renaissance*, Arthaud, Paris, 1967, 618 p.

Fiind autorul unor monografii de strictă specialitate care își propuneau ca scop adîncirea studiilor sociale, economice și spirituale ale secolelor XVI—XVII, lui Jean Delumeau i s-a încredințat realizarea unei lucrări de sinteză, *La civilisation de la Renaissance*, în cadrul colecției „Les grandes civilisations”.

Cu toate că lucrarea se adresează în primul rînd omului de cultură, pregătirea de specialitate pe care o are autorul și investigațiile lui personale îi dau posibilitatea să afirme o anumită concepție, puncte de vedere personale asupra uneia dintre cele mai strălucite perioade din istoria omenirii.

De la început autorul se ridică împotriva limitelor cronologice ale Renașterii, pentru că, după concepția sa, din punct de vedere economic sau cultural pot fi acceptate cu același nume și alte momente anterioare epocii pe care în mod obișnuit o numim Renaștere. Autorul este pentru suprimarea termenilor de „ev mediu” și „Renaștere” ca termeni solidari, suprimare care ar facilita înțelegerea unei perioade istorice care se întinde de la Filip cel Frumos la Henric al IV-lea. Ar fi

în felul acesta suprimate pagini de lucrări și n-ar mai persista ideea unui prag care separă o epocă de întuneric de una de lumină.

Înțelesul restrîns pe care umanistii l-au dat Renașterii însemnează ignorarea unor perioade de înflorire artistică excepționale, cum este arta romanică și cea gotică, însemnează ignorarea lui Villon și Dante, a secolului al XV-lea flamand.

Renaștere nu însemnează întoarcerea la antichitate, pentru că din punct de vedere tehnic antichitatea nu aduce nici o contribuție la inventarea imprimeriei, orologiului mecanic, perfecționarea artileriei, a contabilității și a activității băncilor. Autorul păstrează termenul de Renaștere, dar nu și sensul original. Renașterea este un fenomen care se realizează datorită unor imbolduri, uneori pur subiective. Pentru că între 1320 și 1450 au loc o serie de dezastre pricinuite de războaie, foamete, epidemii, creșterea mortalității într-un ritm neobișnuit, scăderea producției metalelor prețioase și înaintarea turcilor, toate acestea sînt o provocare, iar înfruntarea și depășirea lor de către om

însemnează Renaștere (p. 19). Recunoscându-se tributari lui A. Toynbee în formula „provoacă-ripostă”, Delumeau ține să specifice că el nu vede istoria Europei ca o succesiune de creștere și de prăbușiri, ci ca o înaintare, întreruptă de opriri și regresii, care n-au fost decât provizorii. Umanitatea, chiar dacă a eșuat local, privită global n-a încetat să progreseze din secol în secol, socotind chiar și perioadele de conjunctură defavorabile (p. 19).

Ridicându-se împotriva unei periodizări riguroase și chiar împotriva termenului, J. Delumeau se străduiește să demonstreze, începând din introducere și până la ultima filă a cărții, că Renașterea nu este un fenomen nici pur artistic și nici specific italian. Afirmarea Occidentului față de civilizațiile paralele, dinamismul european privit în ansamblu, acesta este subiectul pe care și-l propune autorul să-l trateze. Judecând lucrurile din acest unghi, chiar dacă autorul reține în treacăt că Italia este „țara de avangardă și principalul responsabil al mării înfloriri europene”, el consideră că știința picturală a lui Van Eyck și în general aportul altor țări la evoluția științei și artelor este comparabil cu acela al Italiei. De altfel, autorul își intitulează sugestiv introducerea: „Afirmarea Occidentului”. În concepția sa, Renașterea nu este altceva decât „promovarea Occidentului într-o epocă în care civilizația Europei a distanțat în mod decisiv civilizațiile paralele” (p. 18). Renașterea este opera Occidentului din mai multe pricini: fertilitatea solului și clima temperată au creat cadrul natural ideal pentru dezvoltarea economică; moștenirea civilizației greco-romane și simbioza acesteia cu creștinismul a favorizat dezvoltarea deosebită pe plan spiritual a omului occidental.

După introducere, în care sînt definite în linii mari punctele de vedere ale autorului față de problemele esențiale ale Renașterii, J. Delumeau își împarte lucrarea în trei părți: 1. „Linii de forță”; 2. „Viața materială” și 3. „Un om nou”.

În prima parte, autorul își propune să rezolve aspectele fundamentale care definesc Renașterea ca fenomen specific occidentului

european din punct de vedere politic, economic și spiritual.

Care sînt prghiile care au determinat, după J. Delumeau, apariția Renașterii, coordonatele în care se înscrie și definesc Renașterea? Pe plan politic, în această perioadă are loc formarea națiunilor. După părerea autorului, războiul de 100 de ani a demonstrat că sistemul feudal nu era adaptat realității. Secolul al XIV-lea este secolul în care Europa se definește politic, pentru că în acest secol începe procesul de făurire a marilor state care înlocuiesc puzderia de state existente în secolul al XIII-lea, proces care va duce la simplificarea hărții politice europene în ajunul războiului de 30 de ani (p. 40).

Renașterea înseamnă, așadar, epoca în care se încearcă realizarea unor construcții teritoriale fondate pe un autentic sentiment național. După o experiență de câteva sute de ani, în secolele XV—XVI devenea evident că realizarea unui imperiu care să cuprindă întregul Occident era iluzorie. Împărțirea imperiului pe care o face Carol Quintul între Ferdinand I și Filip al II-lea era o dovadă elocventă în acest sens. Constituirea statelor cu caracter etnic unitar nu e la fel peste tot. Ofensiva otomană și stăpînirile habsburgice fac ca acest proces să întârzie pentru multă vreme în centrul și sud-estul european. Italia, chiar dacă nu cunoaște o unitate politică, în schimb are sentimentul puternic al comunității spirituale și etnice. După Delumeau, individualismul se manifestă inițial la nivelul popoarelor (p. 50), care ajung la conștiința de sine, fapt manifestat prin apariția universităților în toate țările Occidentului și reflectat în însăși gândirea umanistă (se scriu istorii ale unui singur stat, se ivesc scrieri care încearcă să demonstreze importanța folosirii limbilor vorbite față de latina medievală). Secolul al XVI-lea este secolul marilor literaturi europene: Ariosto, Machiavelli, Luther, Rabelais, Ronsard, Camoens, Cervantes, Shakespeare (anul 1620 fiind socotit ca anul cînd se sfîrșește Renașterea). Cu toate că procesul centralizării a fost amplu analizat, iar cercetările mai noi, adîncind cunoașterea lui, îi fixează începutul cu două secole în urmă, J. Delumeau, în

capitolul „Explozia nebuloasei creștine”, evită să vorbească de centralizarea statelor feudale ca fenomen în sine și de formarea statelor moderne pentru a evita circumscrierea lui, cum se face în mod obișnuit în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Procedând așa, nu este nevoie, după propriile sale principii, să stabilească o cezură între două perioade din istoria omenirii, titlul capitolului sugerând devenirea în timp a unei lumi unitare din toate punctele de vedere (trebuia totuși marcată contribuția juriștilor și studiul dreptului roman la formarea unei noi concepții despre stat și puterea principelui).

O altă pîrghie care a contribuit la dezvoltarea Occidentului european în Renaștere au fost descoperirile geografice, capitol obligatoriu în studiul Renașterii, intitulat de Delumeau „Aria cunoștințelor geografice”. Cauzele care au dus la descoperirile geografice sînt subiective și obiective. După Delumeau, curiozitatea, gustul necunoscutului, misterul care învăluie lucrul necunoscut, dorința de a creștina popoarele „păgîne”, spiritul de întreprindere al europeanului sînt cauze subiective care i-au împins pe occidentali să se avînte în necunoscut.

Dar acestor cauze subiective autorul le adaugă și o serie de cauze obiective. El consideră că închiderea drumului spre China, care trecea prin Caffa, și oprirea „spișeriilor” au constituit un motiv puternic care i-a stimulat pe europeni să găsească noi drumuri spre China. Autorul socotește în mod eronat că drumul comercial care lega Europa de Asia prin Caffa a fost închis de turci după anul 1350; după cîte se știe, Caffa a fost cucerită de Mahomed al II-lea. (Deci cel puțin pînă la această dată nu se poate vorbi de o scădere a traficului comercial dintre Europa și Asia prin Caffa).

Setea de cîștig a unor aventurieri a fost jară și una dintre cauzele descoperirilor geografice. Autorul nu sesizează însă una din cauzele profunde ale descoperirilor geografice. Setea de aur se explică și prin aceea că la finele secolului al XV-lea moneda de aur și de argint este rară și scumpă. Datorită avîntului economic, se simte nevoia metalelor prețioase,

cu ajutorul cărora se putea avea instrumentele atît de necesare schimbului.

Nevoia de bani este acută la finele secolului al XV-lea și din pricina luxului, dar mai cu seamă a războaielor. Observația excelentă a autorului că în această epocă războaiele costă foarte mult din pricina dezvoltării artileriei și a întrebuintării pe scară întinsă a mercenarilor explică în parte lipsa de bani din această vreme și de ce statele mari care se consolidează acum sînt interesate în descoperirile geografice (p. 60). Un imbold pentru cei care s-au aventurat cu tenacitate timp de mai bine de un secol să descopere noi și noi pămînturi au fost și cunoștințele geografice extrem de reduse pe care omul medieval le-a avut despre lume. Creștinismul făcuse din Asia paradisul terestru. India era în ochii creștinilor Tara Ophirului, locul de unde veniseră bogățiile lui Solomon. Ophir, Eldorado, Cathay erau numele unor țări cu bogății fabuloase și Columb pleacă în prima lui călătorie ca să descopere una din aceste țări. După aceea, eroarea lui Ptolcmeu, tradus din arabă în latină în secolul al XIII-lea, care reducea, față de calculul lui Eratostene, circumferința pămîntului cu circa 10 000 km, dă curaj navigatorilor să caute alte drumuri spre Indii.

O altă „linie de forță” care definește Renașterea este influența antichității asupra gîndirii europene în secolele XIV—XVI. J. Delumeau consideră că a fost exagerată uneori influența antichității în definirea Renașterii. Mai întîi, remarcă autorul, contactul cu antichitatea n-a fost întrerupt total în evul mediu, studiul anticilor sau subiecte antice fiind mereu prezente în activitatea spirituală a omului medieval. În ciuda unor constante referiri la modelele antice, Renașterea este o civilizație originală, cultura ei este o cultură nouă, arta ei o artă nouă (p. 134).

De data aceasta autorul acordă Italiei un rol precumpănitor în formarea unui gust nou, inspirat de antichitate, dar corijat, transformat și îmbogățit de întreaga experiență medievală. Renașterea redescoperă valorile lumii greco-romane, dar își dă seama de groapa care le separă, pentru că ea este

„o conștiință istorică” (p. 137). Oamenii au sentimentul că trăiesc timpuri noi, de mari prefaceri spirituale. Ulrich von Hutten și Giovanni Rucellai consideră că este o bucurie să trăiești într-o asemenea vreme, contemporană lor, iar Rabelais afirma că hoții, aventurierii și căruțașii erau mai docti în vremea lui decât doctorii și predicatorii de altădată.

În definirea „liniilor de forță” este înglobat și capitolul „Renașterea ca reformatoare a bisericii”. Atât Reforma, cât și Contrareforma sînt socotite de autor ca opere de reînnoire a bisericii și a credinței. Are loc o laicizare și o umanizare a religiei, dar, după J. Delumeau, nu se poate vorbi de o scădere a credinței creștine. Reformele religioase erau necesare și marea schismă dovedise criza prin care trecea biserica, dar odată înfăptuite ele dau omului încrederea în Dumnezeu. Autorul socotește firesc declinul vieții monastice, iar studiile umanistice privind scrierile sfinte și pozițiile luate de unii față de biserică drept dezvoltarea unei pietăți cu caracter individual, dorința omului eliberat de constrîngerea bisericii de a lua contact personal cu mesajul divin.

Este un punct de vedere idealist, pe care autorul îl afirmă și cu altă ocazie. De altfel J. Delumeau consideră credința ca un suport moral pentru societate. Cultivarea sufletului omenesc prin credință este un factor pozitiv în evoluția omenirii, în timp ce cultul forței, prezent în opera politică a lui Machiavelli, este socotit ca izvorul teoriilor despre statul totalitarist, teorii cu care autorul nu este de acord.

„Viața materială”, cum este intitulată partea a doua a lucrării, se bucură de o atenție deosebită din partea autorului. Studiile despre viața economică în timpul Renașterii sînt contradictorii. Unii cercetători susțin că n-a existat nici o depresiune economică în timpul secolelor XIV—XV. Alții, dimpotrivă, încercînd să acrediteze ideea că Renașterea nu se deosebește prin ceva de evul mediu, vorbesc despre o stagnare economică.

După J. Delumeau, între 1320 și 1450 Europa occidentală cunoaște o regresie, dar numai pe plan demografic. Războaiele

mai lungi și mai violente ca pînă acum, ciuma de la mijlocul secolului al XIV-lea, luptele dintre săraci și bogați, toate la un loc au contribuit la o scădere demografică aproape catastrofală. Cu toate acestea, autorul nu consideră că se poate vorbi de o recesiune economică generală (p. 90 și urm.). Sînt „industrii” care decad — aceea a lînii la Florența —, dar locul lor îl iau altele, care cunosc o deosebită înflorire. În această vreme se vinde cu preț bun stofa de Brabant, se dezvoltă industria mătăsii la Florența, Valea Padului devine mai productivă, de asemenea și sudul Germaniei, cu orașele Nürnberg, Augsburg, Innsbruk, iar Veneția nu cunoaște fluctuații în evoluția ei economică. Deci, chiar dacă în unele regiuni din Occidentul european are loc un regres economic, altele, în schimb, cunosc o dezvoltare fără precedent, înclînd, judecînd în ansamblu, în secolele XIV—XV nu se poate vorbi de o recesiune economică. Este adevărat că autorul stabilește o legătură între prosperitatea economică și numărul populației (p. 83), dar de data aceasta scăderea demografică devine argumentul în a demonstra bunăstarea care se creează după 1348. Depopularea scade numărul brațelor de muncă, face să se ridice salariul și implicit crește puterea de cumpărare. În consecință, un număr mai mic de oameni împarte un număr mai mare de bogății (p. 91).

Progresul tehnic realizat în această perioadă este împreună cu creația artistică latura cea mai spectaculoasă a Renașterii. J. Delumeau precizează însă că Europa progresează pe un drum trasat de evul mediu, subliniind că acest progres se realizează într-un ritm fără precedent. Acest progres se datorează posibilităților mai mari de investiție pe care le au statele a căror autoritate se întinde pe teritorii mai vaste și care sînt interesate în realizarea lui și pentru că tehnica face parte începînd cu Renașterea din cultură (p. 173—176). Inovațiile tehnice răspund unor nevoi sociale. Imprimeria este fructul interesului pe care omul Renașterii îl manifestă față de cultură, ridicarea nivelului de viață determină apariția paharului de sticlă și a furculiței. Dezvoltarea armelor de foc și măsurile pentru contracararea efectului lor au stimulat și ele

progresul tehnic (un afet de tyn cu roțile sale avea mai mult de 100 de piese de fier), dar autorul se ridică împotriva acelor care acordă o importanță decisivă acestui factor. Autorul trece în revistă toate invențiile făcute în timpul Renașterii, pe trei dintre ele socotindu-le majore: avantrenul mobil, furnalul înalt și sistemul bielă-manivelă, deoarece primul facilitează transportul terestru, al doilea metalurgia, iar al treilea, considerat ca cea mai mare invenție mecanică, dă o dezvoltare mașinismului în toate ramurile.

Nu sînt neglijate progresele realizate în tehnica navigației, în țesătorie, orologerie, exploatarea minelor etc. Datorită acestor progrese tehnice, Europa se distanțează în timpul Renașterii de celelalte continente.

Tehnica afacerilor este influențată și determinată de înflorirea comerțului maritim, înflorire care are loc după terminarea cruciadelor, și de nevoia de bani a suveranilor, care erau antrenați în lungi războaie. Războiul de 100 de ani duce la apariția unor noi practici în mînuirea capitalurilor, cu toată opoziția bisericii. Îmbunătățirile realizate în tehnica afacerilor permit apariția unui „prim capitalism”, cum îl intitulează autorul, a unor forme de organizare a capitalului și a producției care pot fi socotite ca instituții embrionare caracteristice capitalismului.

Problema orașului și satului este tratată într-un capitol special. Importanța orașului și a orașenilor în progresul civilizației este decisiv. Satul cunoaște perioade de recesiune în secolul al XIV-lea, dar după 1480 este capabil, în Franța, de expansiune. Situația țăranimii nu este identică peste tot. Sînt regiuni în Europa unde satul cunoaște progrese și altele în care evoluția este inversă. Creșterea oilor pune problema redistribuirii pămîntului, în defavoarea țăranului, în Anglia, Alpii maritimi și Romagna. În schimb, în Lombardia, datorită canalizărilor, și în Țările de Jos, agricultura înfloarește. Sînt cultivate plante noi, oleaginoase, se dezvoltă grădinaritul, se cultivă pomi aduși de pe alte continente. Toate aceste îmbunătățiri determină ameliorări în producția agricolă, care, în perioada respectivă, este preponderentă față de creșterea vitelor. J. Delumeau consem-

nează faptul că la est de Elba are loc o reacție seniorială. Dezvoltarea comerțului cu grîne îi face pe nobili să acapareze pămînturile țăranilor.

În această perioadă, orașul cunoaște o dezvoltare deosebită. În secolul al XVI-lea se cristalizează orașele capitale de stat, care ajung sub conducerea directă a puterii centrale, ceea ce permite concentrarea din punct de vedere economic a unor regiuni. Chiar dacă aspectul rural nu este înlăturat cu desăvîrșire, apariția noțiunii de urbanism determină, alături de alte cauze, restructurarea și înnoirea multor orașe. Construcția lor este făcută după planuri raționale, schema radioconcentrică fiind cea preferată. Orașele devin centre de cultură și, pentru că noțiunii de *commoditas* i se adaugă și aceea de *voluptas*, noile construcții tind să devină adevărate opere de artă.

Lupta de clasă nu este ignorată, dar este tratată difuz și nu într-un capitol special. Fără să nege existența conflictelor dintre săraci și bogați, fără să se atenueze violența acestor lupte sau să fie pusă în cumpănă justiția lor, nu există o prezentare sistematică și diferențiată între luptele de clasă din cadrul orașelor și răscoalele sau războaiele țăărănești. De altfel autorul nu vorbește de luptă de clasă, ci de conflicte dintre diverse pături și, cu un termen eufemistic, de „mobilitate socială”. Această mobilitate se manifestă pe două planuri: orizontal — oamenii se deplasează la mari distanțe, se concentrează în anumite centre — și vertical — încercarea individuală de a depăși condiția socială în care s-au născut, modificările în structura societății din vremea Renașterii și înăsprirea raporturilor dintre săraci și bogați.

Mobilitatea fizică pe plan vertical este echivalentă cu reușita unor personalități puternice, de exemplu Leonardo da Vinci, dar și cu modificări în structura socială: dezvoltarea orașelor și creșterea clasei mijlocii. Clasa de mijloc este în concepția autorului masa meșterilor și a calfelor de la orașe. În mod greșit J. Delumeau consideră că în secolul al XVI-lea nu are loc „o răsturnare a valorilor sociale”, nota dominantă a Renaș-

terii fiind aristocratică (p. 336), deoarece se poate considera că nobilimea s-a burghezit mult mai puțin decât s-a înnobilit burghezimea. Faptul că o parte dintre îmbogății proveniți din clasa de mijloc își iau titluri nobiliare, disprețuiesc cu timpul lucrul manual și meșteșugarii sunt excluși din organele administrative orășenești îl fac pe J. Delumeau să considere că nu există în Renaștere o conștiință de sine a burgheziei. Noii îmbogății sunt asimilați de nobilime și împreună cu vechii îmbogății sporesc nedreptatea și asuprirea celor săraci. Ei vin cu setea cîștigului și cu organizare superioară a stoarcerii lui. Duritatea cu care se comportă această nobilime este manifestă mai ales la frontierele civilizației occidentale: la est de Elba, unde stăpînii au drepturi absolute asupra supușilor, și în America. Renta în natură e transformată în rentă în bani, țărani n-o pot achita, sînt șerbiți și legați de pămînt (p. 326).

Nedreptățile nasc revolte. Luptele dintre bogați și săraci eșuează, pentru că nu există o coordonare între orașe, orașul nu înțelege nevoile satului revoltat și nu-l ajută, iar elementul artizanal este, numeric, prea mic față de masa populației (p. 23). J. Delumeau nu este de acord cu Engels, care-l considera pe Thomas Münzer un revoluționar plebeian, și îl încadrează pe Münzer în evul mediu, apropiindu-l de Joachim de Flore, pe temeiul că ambi credeau că sfîrșitul lumii este aproape (p. 345). Autorul nu vede caracterul social al multor răscoale și războaie țărănești din secolele XIV—XVI. Pentru el, războiul țărănesc german din 1525 este un război religios, care avea drept scop aducerea pe pămînt a „cetății” cerești, deci autorul sesizează numai „haina religioasă”, nu și aspectele profunde, sociale, care stau la baza acestuia.

A treia și ultima parte a lucrării se intitulază „Om nou”, excelentă sinteză a problemelor spirituale și umane pe care le ridică Renașterea. Pe plan spiritual și politic, autorul consideră că Renașterea reprezintă o epocă de transformări și de succese deosebite. Procesul de laicizare a societății și culturii, început înainte de secolul al XIV-lea, „se continuă, se precizează și se accelerează” acum. Structuri ca ierarhia feudală sau auto-

ritatea bisericii, care păreau imuabile în evul mediu, sînt puse sub semnul îndoielii. Uman, nenorocirile nasc personalități puternice: Etienne Marcel, Jeanne d'Arc; artistic, Occidentul european cunoaște o înflorire deosebită.

Renașterea dă o lovitură aspră idealurilor mesianice care au caracterizat gîndirea medievală. Mitul imperial și cel al cruciadelor, chiar dacă nu dispar cu desăvîrșire, formează obiectul care preocupă puține spirite himerice. Prin descoperirile geografice, aria cînoștințelor umane se lărgeste enorm și duce la dispariția țărilor miraculoase, obligîndu-l pe omul Renașterii la un efort fără precedent în a cunoaște realitatea.

În privința apariției marilor individualități, care era socotită la Burckhardt ca o caracteristică a Renașterii, J. Delumeau, fără să nege total teza istoricului elvețian, o corectează în sensul că între Renaștere și evul mediu nu este o ruptură în această privință, argumentînd că și evul mediu cunoaște personalități puternice, ca Frederic al II-lea, Francesco d'Assisi.

Conform principiilor sale, autorul ține să demonstreze că personalitățile se nasc nu numai în Italia, ci în întregul Occident medieval; toate marile națiuni ale Europei furnizînd contingentul lor de personalități excepționale: Jakob Fugger, Jacques Coeur, Luther, Cortes, Erasm (p. 379—380). Gloria artiștilor o întrece pe a oamenilor de litere. Femeia ocupă un loc important în societate, viața de la curte contribuind la aceasta, dar mai ales schimbarea mentalității asupra lumii, operată de umanism. I se acordă o mai mare atenție copilului, educația acestuia printr-o disciplină a muncii mai riguros circumscrisă față de spiritul libertin manifestat în această privință în evul mediu. Relația creștinism — păgînism este tratată cu o rară vervă de J. Delumeau. Poate se exagerează atunci cînd se vorbește de reinnoirea unor vicii (singura împrejurare în care autorul stabilește o „barieră” între Renaștere și evul mediu!) (p. 447—449). Autorul manifestă vădit poziția sa idealistă atunci cînd consideră că s-a dat prea mare atenție aspectului laic al Renașterii sau aspectului materialist

al unor curente filozofice. După Delumeau, păgânismul este mai mult aparent decât real. Omul Renașterii, îndrăgostit de frumusețea corpului omenesc, i-a dat locul ce i se cuvine în artă și în viață, dar aceasta nu este echivalentă cu o înstrăinare față de creștinism. Așadar, spiritul critic se dezvoltă pornind de la exigențe creștine și argumentele autorului se bazează pe apropieri formale atunci când afirmă un asemenea punct de vedere. De exemplu, Rabelais combate războiul în numele evangheliei. În ochii săi, Renașterea este mai păgână, dar și mai creștină decât epoca precedentă.

Există un libertinism în gândire, dar acesta nu afectează masele. Important de subliniat, autorul reușește într-un spațiu foarte restrâns să prezinte sistemul filozofic al gânditorilor Renașterii (Pomponazzi, Vicomercato, Marsilio Ficino etc.).

În concluzie, Renașterea nu este în viziunea lui J. Delumeau numai o perioadă de succese pe plan spiritual, o epocă în care a fost cultivat numai frumosul. Combătându-l pe N. Haydn, care vedea în Renaștere numai spiritul antiștiințific, sau pe E. Battisti, care vedea numai efortul spre național, Delumeau consideră că cele două puncte de vedere nu se resping, ci se completează.

Urșitul și frumosul, macabrul și efortul spre realizarea unor opere perfecte, raționale, echilibrate coexistă. Pentru ilustrarea tezei,

Grünwald și Bosch sînt puși alături de Piero della Francesca și Botticelli (ceea ce este o confuzie între două idealuri estetice care au puncte de plecare diferite). Renașterea este o continuare a evului mediu: *Decameronul*, Masaccio, Cupola de la Santa Maria del Fiore se leagă într-o evoluție organică. Și peste tot autorul ține să sublinieze că Renașterea nu este opera Italiei. Întregul Occident participă la crearea valorilor artistice și culturale, care înlocuiesc, progresiv, pe cele medievale.

Merită să fie subliniat efortul autorului de a cuprinde și de a da o rezolvare la toate problemele fundamentale pe care le ridică Renașterea, chiar dacă unele rezolvări nu întrunesc adevărul nostru.

În final, un amplu tabel cronologic și un index documentar întregesc imaginea Renașterii prin paralele cronologice și informațiile de amănunt despre oameni, idei, termeni tehnici etc.

Ilustrația, bogată, este grupată pe capitole, avînd darul să sublinieze prin imagini și să completeze prin legende care le însoțesc tezele susținute de autor pe parcursul întregii lucrări. Condițiile grafice în care a fost tipărită lucrarea lui J. Delumeau constituie o satisfacție pentru iubitorul de frumos.

Manole Neagoe

Československý časopis historický (Revista cehoslovacă de istorie), Edit. Academiei cehoslovace de științe, Institutul de istorie, Praga, XVI (1968), 1—6, 948 p.

Ca de obicei și, probabil, firesc dintr-un anumit punct de vedere, revista Institutului de istorie de pe lângă Academia Cehoslovacă de Științe a acordat în cursul anului 1968 o deosebită atenție problemelor de istorie contemporană. Întrucât articolele și studiile cuprind probleme foarte variate, care nu pot fi axate în jurul unei teme principale, le vom prezenta în ordine cronologică.

Astfel, cu o problemă din istoria medievală a țărilor ceh se ocupă J. Spěvák în studiul său *Acordurile de la Merano din 1333 și premisele lor* (nr. 2). Sprijinindu-se pe câteva date istorice directe și indirecte, autorul arată împrejurările în care Carol al IV-lea de Luxemburg își croiește drumul spre putere ca împărat al Imperiului romano-german și rege al țărilor ceh. În a doua jumătate a lunii august 1333, tânărul Carol, fiul lui Jean de Luxemburg, căzut în lupta de la Crécy (1346), pleacă de la signoria Lucca din Toscana, care aparținea Luxemburgilor, spre Merano. Acolo întâlnește un grup de panl cehi chemați de el, în frunte cu Jan Volek, cancelarul regatului ceh (1318—1334), el însuși fiu neligitim al regelui ceh Václav al II-lea. Spěvák identifică componența acestei solii și, interpretând strict izvoarele, ajunge la următoarele concluzii :

— că întoarcerea lui Carol în Cehia în toamna anului 1333 n-a fost o întâmplare și nici nu constituie un act de voință a tatălui său ;

— de asemenea, n-a fost nici intenția lui personală de a reveni în țările ceh ; spre deosebire de cercetările anterioare, autorul arată că acordurile de la Merano, deci întoarcerea în Cehia a viitorului rege, este un fapt istoric, izvorînd din hotărîrea nobilimii ceh de a aduce în fruntea țării un suveran care să întărească și să le garanteze privilegiile sociale.

Același autor tratează o problemă din aceeași perioadă istorică. Este vorba de *Împrejurări necunoscute din lupta margrafului Carol pentru coroana română* (nr. 5), în care, analizînd grafia, stilul și conținutul a două acte (16 martie 1346 și 22 mai 1346, ambele emise la Trevir) provenite de la Carol în calitate de margraf al Moraviei și adresate episcopului Balduin de Luxemburg, Spěvák lămurește o seamă de împrejurări legate de alegerea lui Carol ca împărat al Romei în vara anului 1346.

František Kutnar publică o contribuție referitoare la perioada opoziției antiiozefine din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În această opoziție „a stărilor”, care s-a manifestat în mod declarativ sub Leopold al II-lea (1790—1792), deci după moartea fratelui său Josef al II-lea, intra nobilimea, clerul, o parte din burghezie și din intelectualitatea contemporană, adică acele clase ale căror interese fuseseră atinse de reformele iozefine. Contribuția se intitulează *Preludiul marii diete leopoldine din 1790* (nr. 5) și aduce

lumină în legătură cu revendicările societății cehe sub scurta domnie a lui Leopold al II-lea.

Problema limbii în dezvoltarea învățămîntului public în perioada mișcării de redeschetare națională se intitulează un articol semnat de Josef Hanzal, al cărui conținut ține mai degrabă de domeniul istoriei literare (nr. 3). Pentru a arăta căile prin care limba cehă s-a impus în învățămînt, autorul își periodizează astfel expunerea: 1) 1760—1790, perioadă în care apare sentimentul național și acționează tendințe naționale centraliste; 2) 1790—1820, crește conștiința națională și se face tot mai simțită tendința de a se introduce limba cehă în școală; 3) 1820—1848, gîndirea națională cehă pătrunde complet în programa de învățămînt.

Bazat pe documente diplomatice germane aflate în arhiva Ministerului de Externe de la Bonn, J. Kořalka publică un studiu despre *Apariția Republicii Cehoslovace în 1918 în lumina politicii oficiale a Imperiului german* (nr. 6). Autorul își împarte expunerea în următoarele capitole: 1. Trăsăturile principale ale politicii germane față de țările cehe în cursul primului război mondial; 2. Insuccesul unor încercări de apropiere între cîteva cercuri politice cehe și germane; 3. Germania și corexiunile politice internaționale ale rezistenței cehoslovace de peste hotare în 1918; 4. Atitudinea guvernului german față de apariția statului cehoslovac în septembrie și octombrie 1918; 5. Recunoașterea diplomatică a Cehoslovaciei de către Germania. După ce dezvoltă aceste teze, Kořalka sintetizează astfel expunerea sa: în general, se poate spune că apariția Republicii Cehoslovace în 1918 se oglindește destul de contradictoriu în politica oficială germană. E sigur că, fără înfrîngerea suferită în primul război mondial, Germania n-ar fi renunțat de bunăvoie la poziția sa anterioară negativă față de formarea unui stat puternic cehoslovac în Europa centrală. Înfrîngerea acestei concepții tradiționale a politicii germane din secolele XIX—XX a întîmpinat mari dificultăți și în toamna anului 1918. Germania a recunoscut Cehoslovacia *de iure* prin tratatul de la Versailles din 28 iunie 1919. Cercurile extremiste din Germania și germanii din

Cehoslovacia au făcut tot ce-le-a stat în putință spre a nu se ajunge la un acord între Berlin și Praga. Cu toate acestea, în toamna anului 1918 s-a creat o tradiție a relațiilor cehoslovaco-germane corecte, bazate în cea mai mare parte pe colaborarea economică și pe înțelegerea reciprocă, mereu crescîndă, a cercurilor liberale din ambele țări.

Tot despre această perioadă scrie și Zdeněk Sládek în articolul său *Politica cehoslovacă și Rusia în 1918—1920* (nr. 6).

Folosind o bogată bibliografie legată de această perioadă, autorul definește, pe baza faptelor istorice, poziția noului stat cehoslovac în lumina tendințelor politice internaționale de după primul război mondial. Cele cîteva paragrafe ale lucrării exprimă fazele parcurse de evoluția politicii cehoslovace, externe și interne, între 1918 și 1920: 1. Concepția politicii externe a guvernului cehoslovac și „problema rusă”; 2. Cehoslovacia și „chestiunea rusă” la Conferința de pace de la Paris, ca și după aceea; 3. Expediția legionarilor cehi în Siberia din punctul de vedere al politicii externe cehoslovace; 4. Primele legături cu guvernul sovietic. Urmărind cele dintîi contacte dintre noul stat cehoslovac și Rusia Sovietică, Sládek scoate în evidență atît frămîntările politice interne, cît și acțiunea desfășurată pe plan extern pînă la încheierea acordului de prietenie cu România din 17 august 1920.

Jan Mlynárik se ocupă de *Consiliul național slovac și includerea Slovaciei în hotarele Republicii Cehoslovace. 1918—1919* (nr. 4). Ocupîndu-se de istoria Consiliului național slovac de la sfîrșitul primului război mondial, autorul precizează că, de trei ori în istoria modernă a Slovaciei, în fruntea mișcărilor cu caracter politic și militar s-a aflat de fiecare dată un consiliu purtînd aceeași denumire. Se înțelege, că fiecare dintre ele a soluționat la timpul lui și în contextul evenimentelor contemporane probleme variate și deci nu se poate face între ele nici un fel de analogie istorică. Mlynárik arată că, spre deosebire de celelalte două (primul în 1848, al treilea în timpul ultimului război mondial), Consiliul național slovac din 1918—1919 n-a apărut ca un organ al unei mișcări îndelungate de

rezistență și de eliberare națională. El a luat ființă în urma noii orientări politice a Partidului Național Slovac, care, fiind depășit de mișcarea socialistă, a fost nevoit să se orienteze spre un nou centru politic, unde avea să se hotărască destinele cehilor și ale slovacilor: Praga. Consiliul național a apărut în mod spontan ca o organizație ocazională. Prima și ultima sa ședință a avut loc în ziua de 30 octombrie 1918 în orașul Martin. Atunci s-a redactat cunoscuta *Declarație de la Martin*, act de mare importanță istorică, prin care slovacii și-au anunțat participarea la formarea statului cehoslovac.

O problemă de relații tratează Ratko Břach în articolul intitulat *Problema rusă în politica externă a Cehoslovaciei la începutul anului 1924*, pe care autorul o urmărește într-un spațiu de timp bine determinat: ianuarie-mai 1924 (nr. 1); pentru aceasta, autorul pleacă de la două evenimente politice europene similare, însă diametral opuse ca orientare și metodă: este vorba de căderea guvernului Poincaré în Franța și de venirea la cârmă țării a laburiștilor în Anglia. Între ianuarie și mai 1924 s-a produs în Europa un dezacord politic: noua orientare a Partidului Laburist în politica externă contrasta cu linia blocului național francez. Această situație, în care scopul și metodele politice a două mari puteri europene se deosebeau fundamental, a creat condiții complicate pentru politica externă a celorlalte țări europene. Autorul afirmă că în centrul atenției politice internaționale se aflau atunci Rusia și Germania. Recunoașterea *de iure* a U.R.S.S. de către o serie de state, începând cu Anglia, a provocat în capitalele europene combinații și calcule, care au exercitat o anumită influență și asupra diplomației cehoslovace. Se pune cu insistență problema includerii U.R.S.S. într-una sau alta din constelațiile politice de acum 45 de ani. Problema rusă a devenit, așadar, actuală în politica internațională a anului 1924.

Într-adevăr, la 2 februarie 1924 Anglia a recunoscut *de iure* guvernul sovietic, inițiativă care a fost apoi urmată și de alte guverne europene. Pentru Cehoslovacia, faptul acesta nu constituia nici o primejdie, ci, dimpotrivă,

noua constelație politică din Europa îi oferea anumite avantaje. Odată schițat acest cadru, autorul arată contactele economice dintre Cehoslovacia și U.R.S.S. din această perioadă și precizează că guvernul din Praga a avut o poziție clară și neșovăielnică în problema delimitării frontierelor dintre U.R.S.S. și țările vecine. Cu toate acestea, Cehoslovacia a recunoscut guvernul sovietic după zece ani (1934). În sfârșit, autorul trece în revistă motivele care au provocat această întârziere, deși, în general, condițiile au fost favorabile acestui act politic.

Eva Vlčková semnează un articol privitor la istoria democrației sociale germane, și anume *Declarația program a SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands)* în timpul exilului din Praga (nr. 3). De la început autoarea își pune o întrebare foarte firească pentru istoria mișcării socialiste din Germania. Cum s-a putut întâmpla ca în 1933 o puternică organizație politică, rodul eforturilor a citorva generații — e vorba de Partidul Social-Democrat german — să se destrame în mai puțin de două luni de zile? O analiză a cauzelor care au provocat această prăbușire neașteptată a dus la constatarea că ea se datorește în primul rând ambelor partide muncitorești din Germania (KPD și SPD). Chiar social-democrații au recunoscut că înfrângerea s-a produs pe neașteptate, ceea ce presupune existența plină în ultimul moment a unui factor real care trebuia să împiedice această „catastrofă”. De fapt, acest factor n-a existat, afirmă autoarea, ci un alt element, de altă natură, a determinat destrămarea Partidului Social-Democrat german, și anume teama de a nu trece dincolo de granița indicată de tradiția unui atare partid reformist și teama de a nu încălca legalitatea într-un moment „când fascismul a distrus pe cale legală democrația”. Deci tactica reformistă a rămas neputincioasă în fața unor sarcini cu adevărat istorice, a căror împlinire cerea, dimpotrivă, o consecventă linie revoluționară.

În urma acestor înfrângeri, conducerea social-democrației germane s-a refugiat în Cehoslovacia, unde a desfășurat mai mult o activitate politică de manevre pentru a

menține în jurul ei majoritatea de dreapta și a contracara valul radicalismului din aripa stângă. Mai departe autoarea se ocupă de raporturile dintre cele două grupări ale social-democrației germane și analizează în cea mai mare parte a expunerii sale trei manifeste-program publicate în Cehoslovacia. Primul, *Neu beginnen*, apărut în toamna anului 1933, reprezintă în același timp și denumirea unei grupări formate din comuniștii opoziționiști și social-democrații de stînga, în frunte cu Walter Löwenheim (Miles); al doilea, *Kampf und Ziel des revolutionären Sozialismus*, a fost redactat și dat publicității de Hilferding și, în sfîrșit, *Der Weg zum sozialistischen Deutschland. Eine Plattform für die Einheitsfront*, care se datorește conducerii grupului *Arbeitskreis revolutionärer Sozialisten* și a fost publicat în „*Zeitschrift für Sozialismus*”, nr. 12–13/1934. Aceste trei manifeste platformă reprezintă trei faze în procesul de radicalizare a social-democrației germane.

Curenți opoziționiste în mișcarea muncitorească internațională și primejdia fascistă între anii 1933–1935 se intitulează o contribuție semnată de František Hrbata (nr. 2). Printre sarcinile majore ale istoriografiei actuale e și aceea de a prezenta istoria mișcării muncitorești în toată amploarea ei. Pînă nu demult, cercetările istorice s-au limitat în această privință numai la activitatea desfășurată de comuniști și parțial la aceea a social-democraților. E necesar, susține autorul, să se lărgască sfera acestor cercetări, spre a se putea surprinde diferitele curenți din sînul mișcării muncitorești și a se lămuri raporturile dintre ele, precum și evoluția lor politică și organizatorică. Astfel stînd lucrurile, autorul își propune să studieze orientarea și poziția politică a altor grupări, ca, de pildă, Unificarea internațională a opoziției comuniste (brandleriștii), Internaționala a IV-a (troțkistii) și Biroul internațional pentru unificarea revoluției socialiste (așa-zisul Birou de la Londra). Folosind o altă formulare, Hrbata definește scopul contribuției sale ca fiind acela de a lămuri felul în care au reacționat forțele de opoziție din mișcarea muncitorească internațională față

de instaurarea fascismului în Germania și cum concepeau aceste organizații problemele legate de unitatea mișcării în perioada dramatică 1933–1935.

După ce schițează organizarea și activitatea unor atare forțe, scoțînd în evidență mai ales contradicțiile din sînul lor, autorul sintetizează astfel constatările sale: grupurile comuniste de opoziție (troțkiste sau brandleriste) au acționat la această dată pentru o colaborare între diferitele curenți din mișcarea muncitorească și pentru un front unic împotriva fascismului și reacțiunii. Ele considerau revoluția socialistă ca o soluție unică, deosebindu-se de Comintern numai în ceea ce privește tactica de urmat.

O temă de istorie contemporană tratează și Vojtěch Mencl și Jarmila Menclová în articolul *Despre substanța și evoluția factorilor de seamă din structura politicii de stat a Cehoslovaciei premüncheneze* (nr. 3). Autorii reduc în mod simbolic numărul factorilor de seamă care au acționat în politica Cehoslovaciei înainte de 1939 la trei: *Hradul* (Castelul prezidențial), *coaliția partidelor politice și economia bancară*. Puterea politică a acestor trei factori a fost inegală și supusă unor permanente transformări. Diferențele și tendințele lor centrifugale au influențat profund politica Cehoslovaciei atît pe plan intern, cît și extern. Autorii arată pe scurt în ce anume a constat puterea Hradului, de fapt a primului președinte al republicii, prof. Thomáš Masaryk, personalitate politică și științifică de prestigiu european, care au fost raporturile dintre partidele politice intrate în coaliția guvernamentală în perioada premüncheneză și ce rol a jucat sistemul bancar în această vreme. Constatările autorilor sînt numai schițate, deoarece pentru o prezentare integrală a situației se impune o cercetare amplă a tuturor factorilor din structura politică, economică și socială a Cehoslovaciei antebelice.

František Lukeš publică o contribuție intitulată *Observații pe marginea relațiilor cehoslovaco-sovietice din septembrie 1938* (nr. 5). Autorul începe prin a defini rolul jucat de Eduard Beneš în relațiile politice dintre

Franța, Cehoslovacia și U.R.S.S. în anii dinaintea ultimului război. La 2 mai 1935 a fost semnat un tratat de alianță între Franța și U.R.S.S., la a cărei realizare Beneș a avut o contribuție substanțială. Peste două săptămîni, la 16 mai 1935, s-a încheiat un pact asemănător între Cehoslovacia și U.R.S.S. Aplicarea acestui din urmă acord a fost condiționată de asistența militară a Franței, a cărei atitudine prezenta o deosebită importanță pentru poziția României și Poloniei în problema trecerii trupelor sovietice peste teritoriile lor. Autorul afirmă că Eduard Beneș se străduia ca orientarea politică a Cehoslovaciei spre răsărit să devină o parte constantă în concepția și practica politicii externe a țării sale. Cu toată îmbunătățirea relațiilor dintre U.R.S.S. și Occident, totuși Beneș a depus toate eforturile ca treptat, U.R.S.S. să devină pentru Cehoslovacia un partener tot atît de important ca și Franța. Autorul urmărește pas cu pas evenimentele și conciliabilele diplomatice din timpul crizei Cehoslovace, care au dus la Dictatul de la München din 28 septembrie 1938. Toate stăruințele lui Beneș ca alianța franco-cehoslovaco-sovietică să constituie o solidă pilă pentru echilibrul politic european n-au dat roadele așteptate. În fruntea diplomației anglo-franceze s-au aflat atunci capitularzi. Lukeș prezintă pe Eduard Beneș ca pe un om politic realist, bun cunoscător al politicii europene, căruia nu i-a scăpat nici un prilej pentru a salvagarda pacea și interesele poporului cehoslovac.

Într-un articol nu lipsit de interes, mai ales pentru cunoașterea situației din sinul emigrației cehoslovace din Occident, Jan Křen se ocupă de *Milan Hodža și problema slovacă în mișcarea de rezistență de peste hotare* (nr. 2). Constatările autorului, bazate de altfel pe o serioasă documentație de arhivă, sînt defavorabile emigrației slovace, care, în cursul ultimului război, n-a avut reprezentanți de seamă în mișcarea de rezistență de peste hotare. Contradicțiile și ambițiile din sinul emigrației slovace, lipsa de receptivitate a lui Hodža față de evoluția evenimentelor politice, ca și imposibilitatea de a ajunge la un acord cu Eduard Beneș în proble-

mele majore ale politicii Europei Centrale, sînt concludente.

Tînărul istoric ceh Miroslav Tejchman, specializat oarecum în problemele politice din istoria contemporană a României, scrie despre *Politica externă a României în cursul anilor 1942—1944* (nr. 1). Tejchman începe prin a arăta urmările pe care le-a avut înfrîngerea armatelor fasciste la Stalingrad nu numai pentru Germania, ci și pentru țările satelite, printre care și România. În fața cotelurii care s-a produs atunci în mersul războiului antisovietic, factorii politici de la București au început să se preocupe de o nouă orientare în politica externă a țării. În același timp, succesele înregistrate de armatele aliate în Africa și în Mediterana au trezit speranța într-o invazie a trupelor anglo-americane în Balcani, care să ocupe țările din Europa de sud-est. În consecință, cercurile politice din România au căutat să ia legătură cu aliații occidentali fără a se desprinde de alianța cu Germania. Autorul vorbește despre tratativele care s-au dus în această privință, în secret, pentru a se ajunge la crearea unui bloc antisovietic sau unul al țărilor latine. Toate încercările s-au soldat cu un eșec. Însă în momentul cînd toată lumea era convinsă că U.R.S.S. va juca un rol important în politica europeană, negocierile au luat un alt curs, în care dr. Beneș, șeful guvernului cehoslovac în exil, a jucat un rol foarte important prin reprezentanții săi diplomațiici de la Geneva și Ankara.

Pe baza materialelor de arhivă, autorul urmărește cursul deliberărilor secrete care au avut loc la Stockholm și Cairo, ca și atitudinea grupului de opoziție condus de Gh. Tătărescu. Concluzia e că negocierile n-au dus la nici o soluție militară și că rolul hotărîtor l-a avut în această privință insurecția armată din august 1944, care a deschis calea revoluției democratice populare în România.

Reflecții interesante se desprind din articolul lui Fr. Graus, *Criza actuală a conștiinței noastre istorice* (nr. 4), în care autorul încearcă să definească, pe de o parte, trecutul cu întreaga amplitudine a evenimentelor

istorice, iar pe de alta să precizeze poziția istoriografiei și deci a istoricului față de diferitele niveluri și epoci ale istoriei.

La capitolul „Discuții”, care, împreună cu partea documentară și informativă, împrumută revistei o notă vie în mișcarea științifică, s-au publicat câteva probleme interesante. Notăm în primul rând sugestiile și precizările lui Oldřich Říha despre *Conceptul istoriei universale* (nr. 1), în care autorul formulează câteva principii și criterii de interpretare în sfera acestei concepții.

Tot în acest număr, Milan Hübl subliniază deficiențele lucrării *Istoria Internațională a II-a*, apărută la Moscova în două volume, și discută problemele legate de această perioadă din istoria mișcărilor muncitorești în contextul literaturii de specialitate din ultimele decenii¹.

Pe marginea unui mic studiu publicat de Karl Ferdinand Werner, *Das N.S. — Gesellschaftsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1947), Fr. Graus „glosează” o suită de considerații despre *Nazism și istoriografia germană* (nr. 2). Autorul definește mai întâi cele trei poziții ale istoriografiei vest-germane față de crimele săvârșite de naziști în cursul ultimului război. Se caută, așadar, explicații: prima, o predestinare izvorită din caracterul național și din evoluția deformată a poporului german, idee preluată de ideologia nazistă, care vorbea în acel timp de statornicia și invariabilitatea spiritului, a singelui și a altor trăsături esențiale ale germanilor. A doua concepție afirmă că hitlerismul a fost o simplă agenție a imperialismului german, iar intelectualii care s-au pus în slujba lui niște vinduți. Însă cea mai răspândită interpretare este aceea care explică instaurarea nazismului în Germania ca un rezultat al unor întâmplări istorice neprevăzute, care pot avea loc în orice parte a lumii. Intelectualitatea germană nu s-a opus și n-a luptat împotriva nazismului. Werner pledează în cartea sa pentru această din urmă concepție și polemizează în același timp cu adepții celei de a doua interpretări.

¹ *История второго интернационала*, Moscova, red. resp. L. I. Zabok, vol. I, 1965, 380, p., vol. II, 1966, 596 p.

Alena-Gajanová și Bohumil Lehar ne informează că la sesiunea Comisiei istorice cehoslovaco-polone, care a avut loc în octombrie 1967 la Olomouc și Opava, prof. Henryk Batowski, de la Universitatea din Cracovia, a vorbit despre *Sisteme parlamentare și partide politice în Europa centrală (1918 — 1938/41)* în Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Ungaria, Polonia, Austria și România (nr. 3). El a arătat că, exceptând Bulgaria, în toate celelalte state din centrul și răsăritul Europei au apărut după primul război mondial noi forme ale sistemului constituțional. Nici unul dintre aceste state, a precizat Batowski, nu și-a menținut pînă la sfîrșitul perioadei dintre cele două războaie statutul parlamentar inițial, ci pretutindeni s-a ajuns, într-o măsură mai mare sau mai mică, la orientări și tendințe totalitare. Vorbind în continuare despre apariția diferitelor constituții, despre formele de stat de tip republican și monarhic și despre sistemul parlamentar și al partidelor politice, Batowski a ținut să precizeze în partea finală a expunerii sale că numai o singură Constituție, cea cehoslovacă din 29 februarie 1920, a durat 18 ani, adică pînă în toamna anului 1938, și a funcționat normal, cel puțin în teorie.

Pornind de la afirmațiile lui Batowski, autorii procedează la o comparație a situațiilor din țările amintite mai sus și conchid că, deși au fost unele încercări din partea grupărilor politice de opoziție de a schimba sau a limita caracterul democratic al republicii, totuși sistemul parlamentar din Cehoslovacia a rămas în principiu neclintit.

În sfîrșit, Věra Olivová procedează la o trecere în revistă a celor mai de seamă evenimente politice pe tema *Cehoslovacia și Germania în anii 30* (nr. 6).

Un număr bogat de materiale, ample recenzii, în care se dezbat interesante probleme de istorie universală, modernă și contemporană și numeroase însemnări completează fiecare număr al revistei cehoslovace de istorie.

Tr. Ionescu-Nișcov

„Kwartalnik Historyczny” (Revistă trimestrială de istorie), tom. LXXV, nr. 1—4, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varşovia, 1968, 1017 p.

Cele patru numere ale revistei Institutului de istorie al Academiei Poloneze de Ştiinţe apărute în 1968 conţin materiale mai ales din domeniul istoriei poloneze moderne şi contemporane, precum şi din cel al istoriei universale.

Printre articolele de istorie poloneză modernă se distinge cel semnat de J. Pachonński, *Emigraţia polonă în Veneţia din anii 1794—1797*. În el se arată că, după înfrângerea insurrecţiei lui Kościuszko, oraşul de pe lagune a devenit centrul principal al emigraţiei poloneze. Se analizează activitatea politică a emigraţilor polonezi din Veneţia înainte de formarea legiunilor lui Dabrowski (nr. 4).

Alt material din acelaşi domeniu de istorie poloneză modernă aparţine lui L. Baumgarten şi poartă titlul *Primele cercuri socialiste poloneze şi problema naţională*. Autorul studiază mişcarea socialistă poloneză în curs de formaţie în Regatul Poloniei de sub stăpânire ţaristă după insurecţia din 1863, precum şi locul problemei naţionale în programul de eliberare socială al maselor muncitoare poloneze antrenate în această insurecţie. Autorul combate teza pretinsului nihilism naţional al primilor socialişti polonezi şi analizează atitudinea adoptată în problema naţională de L. Waryński, fondatorul mişcării socialiste poloneze (nr. 4).

O atenţie mai mare a dat însă revista în 1968 problemelor de istorie poloneză contemporană. Astfel Al. Bergmanowa publică articolul *Bronisław Taraszkiewicz şi stînga din Belvedere*, în care analizează activitatea politică a acestui om politic, unul dintre conducătorii mişcării bielorusse de autonomie din cadrul tînărului stat polonez din perioada 1918—1924. Se studiază mai ales relaţiile acestuia cu intelectualitatea progresistă poloneză şi cu cercurile de stînga ale conducerii de stat din palatul Belvedere din Varşovia (nr. 1).

Zb. Landau, în *Reformele monetare din Polonia din 1945*, prezintă opiniile privitoare

la metodele de efectuare a reformelor monetare din teritoriile poloneze eliberate şi felul în care au fost realizate. El arată că problema necesită o rezolvare grabnică, deoarece în Polonia anului 1945 se aflau în circulaţie diferite monede. De aceea s-a căutat să se efectueze o reformă monetară care să reducă cantitatea de bani aflaţi în circulaţie şi să permită finanţarea cheltuielilor statului fără a se recurge la inflaţie (nr. 1).

J. Tomaszewski, în *Situaţia clasei muncitoare din Silezia de dincolo de râul Olza în perioada octombrie 1938 — septembrie 1939*, analizează poziţia clasei muncitoare de pe teritoriul Těšínului, ocupat în toamna anului 1938 de Polonia. Se arată că, după ocuparea acestui teritoriu, administraţia poloneză a iniţiat o politică de oprimare a cehilor. Această politică n-a găsit însă aprobare la populaţia poloneză (nr. 2).

Revista consacră un loc de seamă semicentenarului restabilirii independenţei statului polonez. Dintre materialele publicate cu această ocazie, o atenţie deosebită suscită cel semnat de B. Leśnodorski, *În ajunul semicentenarului redobîndirii independenţei*. Articolul a constituit tema în jurul căreia s-au concentrat discuţiile organizate de redacţia revistei şi care au ridicat pe primul plan următoarele probleme: rolul reconstrucţiei statului ca aparat al puterii şi ca cea mai mare organizaţie juridică şi socială; factorii interni şi internaţionali care, ca rezultat al primului război mondial şi al valului revoluţionar care traversa atunci Europa, au dus la renaşterea Poloniei, precum şi rolul ulterior şi caracterul acestui stat. S-a subliniat necesitatea unei examinări mai complete a perioadei pînă la lovitura de stat a lui Piłsudski din 1926, precum şi nevoia unei analize mai adîncite a factorilor creşterii, ca şi a limitelor lor, care s-au manifestat în statul polonez, rămas în urmă din punct de vedere social şi economic pînă în 1939. Această problemă este de altfel una dintre cele mai controversate din istoriografia poloneză contempo-

rană. Fără a putea face un bilanț definitiv al celei de-a doua republici poloneze din anii 1918—1939, trebuie subliniată importanța acestei perioade și a transformărilor ei pentru întreaga istorie ulterioară a națiunii poloneze, pentru luptele ei de eliberare din cursul celui de-al doilea război mondial și al ocupației hitleriste, precum și pentru începuturile Poloniei populare (nr. 3).

Zb. Landau, în *Dezvoltarea legislației muncii în Polonia între 1918 și 1923*, arată că fermentul revoluționar din ce în ce mai puternic care a urmat primului război mondial a făcut ca în Polonia să fie pusă pe ordinea zilei problema întăririi protecției juridice a muncitorilor. Guvernele sperau ca dezvoltarea legislației sociale să contribuie la pacificarea spiritelor și la potolirea proletarietului. Articolul analizează dispozițiile privitoare la ziua de muncă de 8 ore, la crearea serviciului de inspecție a muncii și la elaborarea legii concediilor plătite. În concluzie se arată că soluțiile legislative poloneze au depășit legislațiile celorlalte țări capitaliste, astfel că Polonia s-a situat sub acest aspect în avangarda legislației mondiale a muncii. În același timp însă, legislația poloneză a rămas în urmă în anumite domenii, ca cel al protecției juridice a femeilor. Dar aspectul cel mai grav al situației din Polonia a constat în slăbiciunea executării dispozițiilor în vigoare. Ca urmare, condițiile de lucru ale muncitorului polonez n-au fost practic mai bune decât aiurea (nr. 3).

W. Zakrzewski urmărește, în articolul *Wincenty Witos — om de stat fără născut între 1918 și 1923*, să reconstituie concepțiile politice ale acestui politician, președinte al Partidului Țărănesc Polonez, în perioada imediat următoare primului război mondial, în cursul căreia a ținut în trei rânduri frâiele puterii. Se arată că Witos n-a fost un ideolog, ci un om politic, ale cărui concepții și programe se nășteau pe parcursul activității practice de fiecare zi. Se analizează activitatea lui politică din Seim, unde a prezidat Comisia de agricultură și unde a contribuit mult la efectuarea reformei agrare din 1920. Se examinează apoi activitatea sa ca șef al „guvernului apărării naționale” și concepțiile sale politice din timpul alianței sale cu

democrația națională. Se arată că programul său politic tindea să creeze și să mențină o majoritate parlamentară stabilă prin revizuirea legii electorale și a Constituției în scopul întăririi puterii executive în detrimentul celei legislative. Aceste postulate veneau însă în concordanță cu proiectele dreptei, tinzând să imprime parlamentului polonez un caracter reacționar (nr. 3).

În articolul *Atitudinea mișcării socialiste din Europa față de restabilirea statului polonez independent*, A. Czubiński constată interesul purtat de mișcarea muncitorească europeană problemei poloneze de la mijlocul secolului al XIX-lea. K. Marx și F. Engels au sprijinit în mod deosebit lupta polonilor pentru eliberarea națională. Ca urmare, ei au cerut ca Internaționala I să recunoască restabilirea Poloniei independente ca unul dintre scopurile acțiunii sale. În timpul Internaționalii a II-a, problema poloneză și-a pierdut însă pentru mișcarea muncitorească europeană importanța ei primară. Se analizează concepțiile Rosei Luxemburg și ale lui K. Kautsky în legătură cu problema reconstrucției statului polonez, precum și atitudinea adoptată în această privință de partidele social-democrate din Austria, Germania și Rusia țaristă. În sfârșit, se arată că statul polonez, reconstruit în anii 1917—1921, n-a găsit un climat favorabil în mișcarea socialistă europeană. Cu toate că au recunoscut, în general, dreptul națiunii poloneze de a-și reconstrui propriul ei stat, partidele socialiste menționate mai sus au luat apărarea Germaniei și au voit să limiteze teritorial noua Polonia (nr. 3).

Revista publică și studii interesante din domeniul istoriei universale. Printre acestea semnalăm, în ordinea cronologică a materiei tratate, articolul semnat de M. Małowist, *Europa, Magrebul și Sudanul occidental în secolul al XIV-lea. Baza internațională a expansiunii europene în Africa*. Autorul scoate în evidență importanța comerțului dintre țările europene mediteraneene și cele arabo-berbere pentru economia Europei din secolele XIII—XIV. Acest comerț antrena în Europa cantități considerabile de aur din Sudanul apusean. Analiza acestui comerț

arată că el n-a fost singura și nici cea mai importantă sursă de aur pentru Europa. Totuși, cererea țărilor europene și nord-africane a stimulat extracția de aur pentru Europa. Diferențele mari dintre prețurile aurului din Africa occidentală și coastele magrebiene au asigurat negustorilor și prinților arabo-berberi venituri însemnate, permițându-le să mențină contacte economice și politice strinse cu Europa și cu Levantul. Rațiunea principală care a împins pe portughezi, spanioli și alți europeni în expedițiile lor din secolul al XV-lea către Africa apuseană a fost tendința lor de a lega contacte directe cu țările furnizoare de aur (nr. 4).

E. Rostworowski examinează, în articolul său *Voltaire și Polonia*, felul în care filozoful francez a prezentat în publicațiile sale Polonia, precum și atitudinea sa față de prima dezmembrare a acestei țări. Se constată că critica adusă în publicistica sa republicii nobiliare poloneze a fost folosită de puterile interesate pentru a justifica această dezmembrare. În Polonia, această critică a stimulat, în schimb, tendințele reformatoare. Reformele politice preconizate în această țară nu urmau însă să se efectueze în spiritul voltairian al absolutismului luminat, ci printr-o transformare organică a republicii sleahtei într-o monarhie parlamentară (nr. 4).

St. Salmanowicz, în *Saint-Just, un revoluționar romantic*, dedică un succint articol aniversării a 200 de ani de la nașterea acestuia. I se schițează silueta intelectuală și i se analizează opera în cadrul dictaturii iacobine, în care acest personaj a jucat un rol deosebit de important (nr. 2).

În articolul *Începuturile emigrației din Silezia Superioară în America în lumina presei polone contemporane din Silezia*, A. Brożek arată că primul grup de țărani emigrați din teritoriile poloneze a ajuns în iarna anului 1854 în Texas. Ei au fondat la Carnes County colonia „Fecioara Maria”, cea mai veche așezare poloneză din Statele Unite, existentă și astăzi. Autorul prezintă problemele acestei emigrații așa cum le-a văzut presa contemporană din Silezia. El arată că acești emigranți și-au păstrat pînă astăzi limba poloneză și și-au menținut conștiința

națională, cită vreme compatrioții lor rămași în țară au fost supuși în cursul timpului acțiunii de deznaționalizare (nr. 1).

Pietrzak-Pawłowska publică interesantul studiu *Industrializarea regiunilor rămase în urmă din Europa în secolele XIX XX*. Contrar tezei istoriografiei universale din ultimele două decenii despre dezvoltarea social-economică diferită a Europei occidentale din secolul al XIX-lea în raport cu Europa de răsărit, autoarea caută să dovedească o corelație între evoluția istorică a regiunilor dezvoltate și între cea a celor așa-zise întîrziate. Pentru aceasta se analizează dinamica creșterii populației din șase zone geografice și se ajunge la concluzia că cea mai mare natalitate s-a înregistrat în zona de răsărit, apoi în zonele centrale și de nord, cită vreme în zonele de apus și de sud-est natalitatea a fost mai slabă. Se arată apoi că revoluția industrială, victorioasă în țările apusene la mijlocul secolului al XIX-lea, n-a cuprins decît 8 % din suprafața Europei și 27 % din populația ei.

Pe de altă parte, modelul clasic englez de industrializare, aplicat de alte țări maritime, nu și-a putut găsi folosirea în țările continentale ale Europei centrale și răsăritene, țări în care domina economia rurală (feudală la răsărit de Elba). Revoluția tehnică a început în aceste țări rămase în urmă prin importul de mașini. Factorii care au accelerat industrializarea țărilor întîrziate s-au asociat politicii de autarhie economică, realizată în Prusia prin mijloace economice, politice și militare, iar în alte țări prin reforme agrare. Reîntoarcerea la sistemul protecționist în comerțul internațional (după 1877) a fost marcată prin tendințe opuse: ofensive din partea Prusiei, a cărei industrializare era acum avansată, și defensive din partea țărilor care rămîneau mereu în urmă. După 1918, relațiile comerciale au luat o întorsătură defavorabilă pentru țările întîrziate din Europa centrală. Acestea au devenit un cîmp de operații financiare ale capitalurilor străine, fapt ce a apăsât greu asupra balanței lor de plăți și a contribuit la agravarea consecințelor marii crize mondiale (nr. 3).

K. Wajda, în *Muncitorii agricoli din Prusia în perioada de trecere din secolul al XIX-lea în secolul al XX-lea*, examinează consecințele legislației muncitorilor agricoli din această țară, poziția ȋncherilor față de acești muncitori în condițiile scurgerii în continuă creștere a forței de muncă în agricultură, precum și relațiile dintre latifundiarul prusaci și puterea de stat (nr. 1).

În sfârșit, L. Zyblikiewicz studiază, în articolul *Canalul de Panama în politica externă a Statelor Unite*, împrejurările care au dus la construcția, în primii ani ai secolului nostru, și la controlul american asupra acestui canal, precum și consecințele pe care le-a avut această operă asupra vieții economice și politice a Columbiei (nr. 4).

Ca și în anii trecuți, revista acordă un amplu spațiu criticii științifice. În rubrica intitulată „Discuții și polemici”, A. Wyczański își publică sugestiile în legătură cu planul de perspectivă al dezvoltării științei istorice poloneze pînă în 1985. Din ele se desprind următoarele concluzii: în cursul viitorilor 15 ani se așteaptă o creștere continuă a numărului istoricilor și implicit o sporire a producției lor științifice, ceea ce necesită o serioasă organizare a „atelierului științific” polonez; istoricul se va lavi în acest răstimp mai mult de metodele moderne de cercetare sub forma matematizării și tehnicizării metodelor și „atelierului științific”; pregătirea viitoarelor cadre de cercetare va necesita crearea de condiții de muncă organizatorice și materiale corespunzătoare (nr. 1).

I. Koberdowa analizează constatările la care s-a ajuns în urma discuțiilor organizate în 1967 de conducerea arhivelor în toate centrele universitare poloneze: arhivele au voit să convingă pe istorici să-și pună de acord planurile de cercetare cu cele de lucru ale arhivelor; istoricii, în schimb, au cerut o mai bună informare și servire în incinta arhivei (nr. 4).

Din articolele consacrate vieții științifice, de remarcant este cel semnat de prof. T. Man-

teuffel și intitulat *15 ani de existență a Institutului de istorie al Academiei Poloneze de Științe*. Autorul, directorul acestui institut, îi analizează activitatea de la crearea lui (1953) și pînă în prezent. Se arată că în centrul preocupărilor institutului s-a situat elaborarea *Tratatului de istorie a Poloniei*. În curs de 15 ani, condițiile de muncă s-au ameliorat, iar tinerii cercetători s-au maturizat. O nouă organizare a institutului a avut loc în 1967, în urma căreia el cuprinde acum cinci secții și mai multe sectoare, printre care cel al istoriei Europei centrale și răsăritene. Institutul are 158 de cercetători. Principala lui sarcină a rămas publicarea în continuare a *Istoriei Poloniei*, iar în al doilea rînd întocmirea de sinteze asupra istoriei Sileziei și Pomeraniei. În sfera documentației, Institutul publică, prin filiala sa de la Cracovia, *Bibliografia istoriei poloneze*, iar din 1957 continuă tipărirea *Dicționarului biografic polonez*. El editează și colecții de documente. Pînă în prezent au apărut 80 de volume de asemenea documente din secolele XV—XX. În domeniul geografiei istorice se continuă la elaborarea *Atlasului istoric și a Dicționarului istoric-geografic al teritoriilor polone pînă în secolul al XV-lea*. Pe lîngă aceasta, institutul publică monografii (pînă acum au apărut 95 de volume), periodice (3) și anuare (7). Biblioteca institutului dispune de peste 200 de periodice străine. Institutul menține contacte cu străinătatea (în curs de 15 ani s-au înregistrat 301 de călătorii de studii) (nr. 2).

În sfârșit, revista cuprinde material informativ destinat cronicii interne și externe. Dar, ca și pînă acum, cele patru numere ale ei acordă jumătate din spațiul lor exclusiv recenziilor. În felul acesta se ia atitudine critică și se popularizează publicațiile poloneze și străine, revista menținîndu-și mai departe primul loc printre periodicele de specialitate din țara prietenă.

Ilie Corfus

PETRU DEMETRU POPESCU, *Radu-vodă de la Afumați, domn al Țării Românești*, Edit. Enciclopedică, Colecția „Orizonturi”, București, 1969, 93 p.

Popularizarea momentelor și figurilor de seamă din istoria patriei noastre joacă un rol de seamă în cultivarea sentimentului patriotic. Așa se explică atenția ce i se acordă în ultima vreme, cînd o serie de edituri (Edit. tineretului, Edit. științifică, Edit. militară, „Meridiane” și acum în urmă Edit. enciclopedică) au tipărit sau au prevăzut în planurile lor de apariție numeroase monografii și micromonografii dedicate unor figuri luminoase din trecutul patriei. Din nefericire însă nu totdeauna editurile în cauză se adresează

P. D. Popescu

1. „Într-o relatare a lui Francesco della Valle, care călătorea prin Țara Românească în timpul domniei lui Radu Paisie..., se nota că țara „e foarte mănoasă” și „are de toate” (p. 32).

2. „Domnitorul, boierii și mănăstirile dispuneau de mari cantități de cereale, în special de grîu. În 1525, domnitorul Radu de la Afumați dăruia episcopiei de Buzău gălețile de la 170 case. În vremea lui Radu Paisie boierului Neagoe i se confiscă 200 clăi de grîu, drept pedeapsă pentru faptul că fratele său, Cîrlig Orbul, hiclenise pe domnitor” (p. 32—33).

3. „În anii 1500—1510 prețul mediu al unui sat era în Țara Românească de 116 galbeni pentru ca spre mijlocul secolului să crească la 516 galbeni” (p. 32).

autorilor celor mai potriviți pentru alcătuirea unor astfel de lucrări, din care pricină unele dintre acestea nu sînt altceva decît niște compilații alcătuite cu stîngăcia și lipsa de pricepere care caracterizează pe cei nepregătiți pentru meseria de istoric. O asemenea mostră ne oferă Petru Demetru Popescu cu compilația sa nereușită despre Radu de la Afumați, viteazul domn care ar fi meritat o soartă mai bună.

Autorul acestei lucrări s-a mulțumit să rezume sau să copieze direct din lucrarea lui T. Palade, *Radu de la Afumați*, apărută în 1939, sau din vol. II din *Istoria României*, fără să arate, așa cum se cuvine, sursele sale de inspirație. Cîteva exemple vor fi concludente :

Istoria României, vol. II

„În vremea lui Radu Paisie, Francesco della Valle relata despre Țara Românească că „e foarte mănoasă” și „are de toate” (p. 574).

„Feudalii dispuneau de cantități însemnate de cereale... În 1525 domnul dăruia episcopiei de Buzău gălețile de la 170 case din județul Buzău. În vremea lui Radu Paisie, boierului Neagoe i se confiscaseră 200 de clăi de grîu, ca represalii pentru hiclenirea fratelui său Cîrlig Orbul” (p. 574).

„Dacă în primul deceniu al secolului al XVI-lea prețul mediu al unui sat era de 116 galbeni în Țara Românească..., la mijlocul secolului el se ridică la 516 galbeni” (p. 574).

4. „Cronicarul polonez Matei de Miechow notează că «In Rusia (Ucraina) se aduce vin din Ungaria, Moldova și Țara Românească»... Podgorii renumite erau la Vilcea, Pitești și Buzău” (p. 33).

5. Vezi și p. 37—38.

Alteori autorul copiază mecanic din *Istoria României* exemple moldovene pentru a ilustra situația din Țara Românească, cum face la p. 37 cu pisarul Toader Băloș, despre care nu avea cum să știe că este moldovean, deoarece în textul copiat din *Istoria României*, vol. II, p. 589, care se referă și la Moldova, nu se spune.

Uneori, autorul acestei lucrări nu copiază așa cum trebuie părerile predecesorilor săi. Astfel, la p. 22, n. 5, referindu-se la bătălia de la Didrih, T. Palade spune: „Hajdeu identifică Didrih cu Giurgiu. N. Iorga îl pune lângă Gherghița. Cf. Const. Căp. Filipescu, *op. cit.*, p. 54 în notă; *Marele dicționar geografic al României*, III, p. 253—254; Didrul, ce ar putea fi vechiul Didrih, e dat în jud. Ilfov, lângă Snagov”. P. D. Popescu transformă citatul, punând pe seama lui Constantin Filipescu afirmația din *Dicționarul geografic*! (p. 65, nota 2).

Nefiind familiarizat cu lucrările de istorie, autorul nu citează bine nici titlurile izvoarelor folosite: *Documente privind istoria României* sînt citate *Documente din istoria României* (p. 35), *Istoriile domnilor Țării Românești* devine *Istoria*... (p. 21 etc.).

Lucrarea cuprinde apoi numeroase greșeli, pe care autorul le comite ori de cîte ori se îndepărtează de lucrările ce i-au servit ca surse de inspirație. Astfel, pentru a da cîteva exemple: la p. 10 se arată că secolul al XVI-lea se caracterizează prin fărîmițarea feudală; despre boierii Craiovești se spune că au apărut o dată cu bănia de Craiova (p. 16), deși Neagoe este numit Strehăianul, după reședința băniei de la Strehăia; despre Neagoe Basarab se afirmă că a contribuit la dezvoltarea dreptului scris și că a înființat un „corp diplomatic” (p. 22); pisană m-rii Curtea de Argeș este considerată un hrisov al lui Radu de la Afumați (p. 27); despre

„Cronicarul polon Matei de Miechow relatează că «In Rusia (Ucraina) se aduce vin din Ungaria, Moldova și Țara Românească». Regiunile cu cele mai renumite podgorii continuă a fi cele de la... Vilcea, Pitești și Buzău” (p. 576). 589 etc.

găletărit se spune că apare în secolul al XVI-lea (p. 33); la p. 47 se vorbește despre consolidarea unor cetăți inexistente; din bătălia de la Didrih, amintită ca ultima luptă în lista de pe piatra de mormînt a lui Radu de la Afumați, autorul face două bătălii deosebite: una în 1522 și alta în 1524 (p. 57 și 65) etc.

Disponind de o sursă de informație foarte restrînsă, autorul împrumută din lucrările folosite și unele teorii și păreri astăzi învechite, ca lupta dintre Dănești și Drăculești sau politica filoturcă a familiei Craioveștilor.

Cele mai multe ilustrații din volum sînt copiate după cele din lucrarea citată a lui T. Palade, fără ca autorul să spună nimic despre aceasta. La fel se procedează cu arbele genealogice al lui Radu de la Afumați și cu inscripția de pe piatra de mormînt a viteazului domn, pe care P. D. Popescu le copiază după T. Palade (p. 71—72 și anexe) (ultima cu toate greșelile din textul lui Palade).

Sper ca această recenzie să îndemne redacțiile editurilor să nu mai accepte și să nu mai tipărească asemenea lucrări, care nu le fac cinste nici lor, nici istoriografiei noastre.

N. Stoicescu

TITU GEORGESCU, *Mărlurii franceze despre 1848 în țările române*, Edit. științifică, București, 1968, 237 p. + 16 facs.

Rezultat al cercetării autorului în arhivele franceze, volumul prezintă istoria anului revoluționar 1848 scrisă de solii Franței aflați atunci în țările române. Lucrarea este o culegere de documente selectate de autor din numeroasele rapoarte diplomatice ale consu-

tilor Franței în țările române, care prin valoarea lor constituie o completare utilă pentru cunoașterea mai amplă a acelor momente de răscruce din istoria poporului nostru.

În această culegere, autorul a cuprins o documentație de prim ordin, alcătuită nu numai din rapoartele diplomatice ale consulilor francezi, ci și din scrisorile, adresele, apelurile unor reprezentanți de frunte ai mișcării revoluționare din țara noastră trimise consulilor Franței pentru a solicita sprijinul Republicii Franceze, multe dintre ele inedite.

Autorul a găsit de asemenea de cuviință, pentru a reda mai bine atmosfera epocii și a putea face comparația cu ceea ce știau alți reprezentanți de seamă ai Franței despre țările române, să introducă în culegere fragmente din operele istoricilor Elias Regnault, Jules Michelet și A. Ubicini referitoare la anul 1848. Foarte prețioase sînt deosebi relatările lui Ubicini, care a călătorit în principate în acel an, fiind astfel în imediata apropiere a evenimentelor, ceea ce îngăduie istoricului, ca și cititorului, o comparație directă cu cele ale diplomaților conaționali. Autorul nu uită însă să amintească și pe ceilalți istorici și literați francezi care au scris despre țările române în anii de dinainte și după 1848, ca Felix Colson, Paul Bataillard, I. M. Querard, Edgar Quinet, J. A. Vaillant, Saint-Marc Girardin, Hypolyte Desprez etc.

Ceea ce și-a propus Titu Georgescu selectînd aceste documente nu este prelucrarea sau analizarea, ci expunerea lor, intervenția personală constînd numai într-un „dialog peste veac” cu autorii lor. De o manieră interesantă, acest „dialog” imaginar permite autorului să ia permanent poziție față de felul în care consuliile respectivi prezentau evenimentele în rapoartele lor.

Culegerea istoricului Titu Georgescu nu apare pe un loc gol. La sfîrșitul secolului al XIX-lea se cunoștea la noi o parte din această corespondență diplomatică. În 1902 a apărut chiar o culegere de documente despre anul revoluționar 1848, iar în 1916, în volumul al XVIII-lea al colecției Hurmuzaki, sînt cuprinse unele rapoarte ale consulilor francezi

prezenți în principate în epoca pașoptistă. Volumul se bazează pe cercetarea plină de abnegație a lui Nerva Hodoș în arhivele franceze, dar copierea și transcrierea documentelor prezentau lacune. Volumul de față, deși cuprinde numai o parte din vastul tezaur documentar scos din arhivele franceze și chiar multe din documentele deja publicate, este selectat cu grijă și oferă garanția exactității, dată fiind prezența microfilmelor, care lasă loc unor traduceri tot mai bune.

Culegerea începe cu o scurtă prefață, urmată de o introducere, în care autorul prezintă tabloul foarte general al Europei de la jumătatea secolului al XIX-lea, precum și cadrul în care diplomații francezi ai Republicii a II-a au acționat în țările române pe fondul revoluției de aici și al confruntărilor de interese ale marilor puteri din această parte a Europei.

Pentru înțelegerea exactă a valorii și obiectivității documentelor diplomatice cuprinse în culegere, autorul precizează că „diplomații erau purtătorii de cuvînt ai orientării guvernelor statelor în care revoluția era în curs, triumfase, fusese înfrîntă sau nu izbucnise niciodată și acționau pentru sau împotriva emancipării popoarelor” (p. 19). Pe acest fond general al situației europene, și mai ales a celei din Franța, aflată în continuă schimbare după februarie 1848, s-au manifestat și diplomații Franței republicane în țările române în raporturile lor cu reprezentanții români sau ai marilor puteri. Numai cunoscînd acest lucru vom putea sesiza și înțelege deosebirile de opinii și felul diferit de apreciere a evenimentelor petrecute în acei ani în țările române, manifestate de cei patru consuli francezi care s-au succedat atunci în Țara Românească: de Nion, Hlory, de Ségur și Poujade. Rapoartele diplomatice ale acestor consuli, deși deosebite prin perspectiva diferită cu care autorii lor apreciază evenimentele, au totuși marele merit de a pune în lumină o serie de date și aspecte noi ale desfășurării revoluției românești, ale raportului de forțe și ciocnirilor de interese ale celor trei mari imperii vecine țărilor române care au înăbușit revoluția.

Pentru a exemplifica aceasta este suficient să amintim că nici un izvor sau studiu memorialistic ori documentar nu ne dă altăea detalii pentru evenimentele întâmplate la București la 13 septembrie 1848 așa cum o fac rapoartele consulului Hory. În felul acesta, culegerea lui Titu Georgescu reușește să ne dea imaginea unor momente importante din istoria României prin prisma rapoartelor, scrisorilor, adreselor etc. Intocmite de contemporanii acelor evenimente.

La sfârșitul culegerii a fost adăugat un grupaj foto, alcătuit din facsimilele unor astfel de documente din arhivele franceze, care au fost selecționate și publicate în traducere în volum.

Intrucât multe dintre documentele diplomatice din culegere au mai fost publicate în colecțiile amintite (de exemplu raportul lui de Nion din 28 aprilie și al lui Hory din 24 iunie 1848, la p. 56—58 și 63 din culegere, se găsesc publicate în limba franceză în vol. I din colecția „Anul revoluționar 1848 în Principatele Române”, p. 278—280, și, respectiv, 548—549, iar rapoartele lui de Ségur din 16, 19 și 22 ianuarie 1849 au fost publicate în volumul al XVIII-lea al colecției Hurmuzaki, p. 101—105 etc.), considerăm că ar fi fost necesar ca în prezenta culegere autorul să fi indicat acest lucru în notă pentru fiecare document. În felul acesta ar fi reieșit mai bine care dintre documente sînt publicate acum pentru prima dată, iar valoarea culegerii ar fi fost mai bine pusă în evidență.

Semnalăm de asemenea unele erori strecurate în text : la p. 13 anul 1848 este indicat în mod greșit în locul anului 1830 ca începutul dominației burgheziei financiare în Franța ; la p. 176—177 Omer-pașa în loc de Esmer-pașa etc.

Totuși, așa cum remarcă pe bună dreptate Titu Georgescu, această lucrare poate constitui un început de bun augur pentru cercetarea și folosirea zecilor de volume cu documentele diplomatice privitoare la țara noastră aflate în arhivele străine. Este o sarcină care așteaptă pe istoricii noștri, reclamînd un susținut efort colectiv, dar care nelindoiș va îmbogăți știința noastră istorică.

Valeriu Stan

CAROL GÖLLNER, *Gîndirea economică a sașilor din Transilvania în secolul al XIX-lea*. Institutul de cercetări economice al Academiei, *Bibliotheca economica*, 10, Edit. Academiei R.S.R., București, 1969, 114 p.

În cadrul muncii de reconsiderare și de valorificare critică a patrimoniului cultural din trecutul țării noastre, Carol Göllner a publicat recent lucrarea cu titlul de mai sus, care este cea dintîi privind istoria gîndirii sociale și economice a sașilor.

Pînă acum istoria sașilor a fost investigată din punct de vedere istoric propriu-zis, politic, economic, literar, cultural sau bisericesc. Gîndirea economică a sașilor nu a fost studiată de nici un cercetător, deși ea a avut reprezentanți de seamă și a adus în discuție probleme esențiale. Faptul este explicabil prin aceea că studiul istoriei gîndirii economice constituie o preocupare nouă în cultura noastră, numărul lucrărilor din acest domeniu fiind încă redus.

Lucrarea nu are pretenția de a expune gîndirea economică a sașilor din Transilvania în mod exhaustiv, ci de a fi o introducere în problemele ei de bază și o prezentare sumară a principalilor gînditori economiști ai sașilor.

Metoda de prezentare folosită de autor corespunde deplin scopului urmărit, de a expune sumar, dar esențial, gîndirea economiștilor sași din secolul al XIX-lea. El face o prezentare a gîndirii economice atît pe autori, cît și pe probleme, cititorul fiind astfel inițiat în materia lucrării printr-o dublă perspectivă.

În introducere, autorul face o prezentare biobibliografică a principalilor gînditori economiști sași din secolul trecut : Stephan Ludwig Röth, Anton Kurz, Fr. Obert, Wilhelm Löw, Johann Gött, Johann Hintz, Peter Josef Frank și Carol Wolff, referindu-se în cursul textului și la alți economiști, ca Schuler-Libloy, O. F. Jikeli și alții.

În partea a doua, autorul face prezentarea gîndirii economice a sașilor din Transilvania, pe problemele ei esențiale : relațiile de producție în agricultură, promovarea

industrii, legăturile economice dintre Transilvania și România, circulația bănească, creditul, mișcarea cooperatistă și mijloacele de transport. În toate aceste probleme sînt puse în lumină pozițiile reacționare și, în antiteza lor, cele progresiste din epocă, cu privire la explicarea cauzelor rămîinerii în urmă a economiei Transilvaniei și la soluțiile propuse pentru dezvoltarea ei ascendentă.

În analiza relațiilor agrare este subliniată exploatarea țărănimii prin stoarcere de supra-muncă, prin depozitarea de pămînt, impozite și camătă pînă la 1848, iar după patentele din 1853 și 1854 este relevat fenomenul emigrației țărănilor fără pămînt sau sărăciți. Soluțiile preconizate de economiștii sași pentru remedierea crizei din agricultură (St. L. Roth, J. Hintz, P. J. Frank) ca schimbarea sistemului trienal de cultură și trecerea la cultura agricolă de mare productivitate, crearea învățămîntului agricol, importul de mașini și de vite de casă, comasarea și îmbunătățirea legislației agrare, sînt calificate de autor ca reforme neesențiale de tip burghez, fiindcă ele tindeau doar la ridicarea nivelului tehnic al agriculturii și la consolidarea păturii țărănilor mijlocași, fără să poată remedia starea gravă a țărănilor, siliți să emigreze din lipsă de pămînt. O altă limită a gînditorilor agrarieni sași consta în aceea că ei considerau mizeria țărănimii ca o cauză a crizei și nu ca o consecință a sistemului relațiilor agrare.

În capitolul foarte substanțial „Promovarea industriei” sînt prezentate, după economiștii sași, cauzele care frînau dezvoltarea industrială a Transilvaniei. Acestea erau: regimul învechit și retrograd al breslelor, politica Austriei de menținere a Transilvaniei ca piață de desfacere a produselor ei industriale, lipsa unei piețe interne dezvoltate și lipsa mijloacelor de transport. În ceea ce privește soluțiile, autorul relevă caracterul lor contradictoriu: St. L. Roth credea încă în viabilitatea breslelor, A. Kurz propaga socialismul utopic al falansterelor, iar A. I. Hintz și J. P. Frank propuneau soluții moderne cu caracter utilitarist-tehnicist: descoperirea de noi zăcă-minte de materii prime, transformarea manu-facturilor în fabrici, dezvoltarea industriei

chimice etc. În ceea ce privește pe muncitori se subliniază opiniile burgheze în favoarea lor prin ridicarea calificării lor profesionale și prin crearea unui sistem de credit (Schulze-Delitsch) pentru evitarea proletarizării lor.

De un deosebit interes teoretic și istoric sînt teoriile privitoare la liberalul schimb și la protecționism, susținute în legătură cu căile de dezvoltare economică a Transilvaniei. Confruntarea de idei între J. Hintz și Schuler-Libloy, liber-schimbști, și J. P. Frank, protecționist, relevă complexitatea problemei dezvoltării economice a Transilvaniei, care lupta împotriva pătrunderii capitalului din afară, mai ales austriac, avînd tendința de acapare și înfeudare.

Un alt aspect al economiei Transilvaniei care i-a preocupat pe gînditorii sași a fost starea financiară și sistemul de credit. Sînt relevate opiniile incogale ale lui St. L. Roth, care recomanda unei populații sărăcite cînd de inflație, cînd de deflație un regim de economii, dar se subliniază că același gînditor a formulat idei juste cu privire la relația muncă-marfă-bani.

În legătură cu lipsa de credit din Transilvania, specifică regimului feudal și urmărilor lui, se relevă îndeosebi strădaniile teoretice și practice ale lui Carol Wolff de a crea creditul cooperatist la sate după sistemul Raiffeisen.

În două capitole cu un bogat conținut de idei sînt expuse părerile economiștilor sași și ale unor cercuri oficiale conducătoare asupra legăturilor economice dintre Transilvania și România. Toți economiștii sași au considerat economia Transilvaniei și a României ca complementare, relevîndu-se consecințele nefaste ale nesocotirii acestei realități, printre altele, prin războiul vamal dintre Austria și România dus între 1836 și 1891. „România a fost și este debușeu firesc al industriei noastre”, scria J. Hintz, cerînd reînnoirea convenției comerciale cu România și încetarea războiului vamal.

Pe aceeași linie a sublinierii unității spațiului economic carpato-dunărean, autorul relevă lupta de opinii în jurul joncțiunilor feroviare între Transilvania și România. Se știe că în epocă a fost o mare dispută asupra

punctelor unde să se facă aceste joncțiuni. Două teze s-au confruntat îndeosebi: asupra liniei Sibiu—Turnu-Roșu — Râmnic, Pitești — București — Giurgiu și asupra liniei Oradea — Cluj — Brașov, Ploiești — București — Giurgiu, ambele avînd partizani și adversari pasionați atît în Transilvania, cît și în România. Joncțiunea pe la Turnu-Roșu a fost susținută mai ales de J. P. Frank, iar cea pe la Brașov de către A. Kurz, Hintz, Maager și alții. Ambele linii aveau ca scop un drum cît mai scurt spre Dunăre, care în acea epocă era artera comerțului european cu Răsăritul.

Lucrarea relevă inițiativele lui Carol Wolff pentru navigabilitatea Oltului cu scopul de a stabili o legătură comercială cît mai strînsă cu România, ca și eforturile făcute de el la sfîrșitul veacului trecut pentru construirea liniei Vinț — Sibiu — Turnu-Roșu și Sibiu — Cîsnădie.

În cadrul problemelor economice este abordată în treacăt și problema națională din Transilvania. „Antagonismul dintre cei avuți și cei nevoiași este agravat în Transilvania de contradicții naționale”, scria Johann Hintz în 1880, referindu-se la asuprirea socială și națională din epoca dualistă, remarcînd că „lupta pentru avuție” este și o luptă de existență națională.

Începutul făcut de C. Göllner prin cercetarea gîndirii economice a sașilor din Transilvania ar putea fi, desigur, dus mai departe prin adîncirea problemelor atît de numeroase pe care lucrarea de față le-a putut abia schița. Astfel ar putea fi adîncite studiile asupra operci economiștilor semnați în prezenta lucrare și asupra economiștilor pe care ea nu i-a putut cuprinde. O abordare cu caracter general a gîndirii economice a sașilor ar trebui să răspundă întrebării dacă această gîndire constituie o școală națională de gîndire cu preocupări și obiective comune sau este vorba numai de gînditori sași izolați, cu preocupări individuale. În legătură cu aceasta ar fi util să se studieze sistematic influența exercitată asupra gînditorilor sași de gîndirea economică străină, mai ales cea din Germania și din Austria. Ar fi de asemenea necesară stabilirea asemănărilor și deosebirilor dintre economiștii sași și români în diferitele probleme

economice de epocă. În lucrarea de față sînt menționate unele puncte comune între economiștii sași și G. Barițiu, dar această cercetare se cere extinsă la un număr mai mare de gînditori români.

Bucur Țincu

* * *Borsos Tamás, Vásárhelytől a Fényes Portáig* (De la Tîrgu-Mureș pînă la Înalta Poartă). Irodalmi Könyvkiadó, București, 1968, 486 p.

Cunoscutul specialist al istoriei literaturii maghiare vechi din Transilvania, cercetătorul László Kocziány din Tîrgu-Mureș, ne oferă în noua sa lucrare o frumoasă ediție a memoriilor și scrisorilor lui Tamás Borsos, unul dintre diplomații apreciați ai principelui Transilvaniei Gabriel Bethlen. Lucrarea cuprinde scrierile lui Tamás Borsos începînd de la autobiografia lui din 1614, descrierea primei și celei de-a doua călătorii la Poartă din 1614, respectiv din 1618—1620, memoriile și scrisorile adresate principelui și altor demnitari din Transilvania scrise de la Constantinopol din anii 1618—1629 și testamentul lui din 1629, precum și memoriile redactate în 1630.

Într-o amplă introducere, László Kocziány prezintă viața și activitatea lui Tamás Borsos și face o serie de considerații utile despre valoarea literară și valoarea ca surse istorice a memoriilor și a scrisorilor.

Născut la 14 iunie 1566 în orașul Tîrgu Mureș dintr-o familie de orășeni înstăriți, Tamás Borsos devine în 1594 primarul orașului, funcție pe care o deține pînă în 1607. Atunci Tamás Borsos obține titlul de nobil, dar și după această dată apără și promovează interesele orașului său natal. Încă din 1598 participă la dietele Transilvaniei în calitate de reprezentant al Tîrgu-Mureșului. În cadrul dietei obține chiar o funcție de seamă.

Activitatea diplomatică desfășurată de Tamás Borsos începe într-o perioadă foarte

frământată a istoriei Transilvaniei. Gabriel Báthory prin stringerea relațiilor sale cu Țara Românească și cu Moldova, a provocat nemulțumiri și frământări interne, iar pe plan politic a atras după sine acțiunea de înlocuire a lui din partea Porții. Tocmai în aceea perioadă era Tamás Borsos reprezentantul Transilvaniei la Poartă, încercând să apere cauza pierdută a lui Gabriel Báthory. Cu toate acestea, obținând firmanul de numire de la sultan, noul principe al Transilvaniei, Gabriel Bethlen, menținea pe Tamás Borsos ca reprezentant al țării la Constantinopol. El aprecia experiența diplomatică a patricianului din Țirgu-Mureș. Din 1614, de la misiunea încredințată de Bethlen lui Borsos, datează prima relatare, primul jurnal al diplomatului în volumul editat. În 1615 Borsos este trimisul lui Bethlen la tratativele de la Nagyszombat, iar între 1618 și 1620 îndeplinește din nou funcția de reprezentant al principelui Transilvaniei la Poartă. Era o perioadă foarte grea, când Poarta insistă să fie predate de către Gabriel Bethlen cetățile Ineu și Lipova, iar principele Transilvaniei făcea tot ce-i stătea în putință de a tergiversa și pînă la urmă de a refuza predarea cetăților pretinse. Totodată Borsos întreține contacte strînse cu reprezentanții domnilor Moldovei și Țării Românești și încearcă să sprijine interesele acestora în fața Porții, căci ei sînt aliații lui Gabriel Bethlen. Borsos joacă un anumit rol în politica externă a lui Bethlen dîsă în 1624 la tratativele de după participarea la expediție în cadrul războiului de 30 de ani. În sfîrșit, în anii 1626–1627, Borsos reprezintă din nou pe Gabriel Bethlen la Poartă. Un anumit rol politic a mai jucat Borsos în luptele pentru scaunul princiar după moartea lui Gabriel Bethlen și în politica externă a lui Gheorghe Rákóczi I pînă în 1634, cînd moare de ciumă.

Deși autobiografia și memoriul primei călătorii la Poartă nu s-a păstrat în prima lor redactare originală, fiind rescrise mai tîrziu de însuși Tamás Borsos, ele prezintă totuși un deosebit interes. Menționăm că autobiografia și memoriile despre călătoria la Constantinopol, alături de foarte bogatele informații privitoare la relațiile dintre Tran-

silvania și Poartă, conțin știri valoroase despre evenimentele din Țara Românească și Moldova și despre relațiile dintre aceste țări și Poartă. Aflăm, de exemplu, știri cu privire la alungarea lui Alexandru Iliaș și numirea lui Gavrilă Movilă și alianța dintre acesta și Gabriel Bethlen. Borsos întreține legături strînse și colaborează cu solii și cu reprezentanții permanenți ai lui Gavrilă Movilă la Poartă, Grama și Costea Pitar. Informații puțin cunoscute ne oferă Borsos despre domnul Moldovei Gratiani și relațiile lui cu Poarta.

Borsos întreține relații strînse cu solii puterilor europene aflați la Constantinopol, cu ambasadorii englez, francez, olandez, venețian etc. El obține informații detaliate despre evenimentele din Europa, urmărește îndeaproape știrile care ajung la Constantinopol cu privire la războiul de 30 de ani. Toate acestea sînt transmise de Borsos în scrisorile adresate principelui Transilvaniei.

În însemnările sale autobiografice, Borsos menționează nu numai informații de importanță locală, de viață cotidiană, ci și știri despre evenimentele politice care jucau un rol important în destinul țării. Astfel, printre acestea figurează o relatare destul de amplă despre intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania, bătălia de la Șelimbăr, poziția diferitelor pături față de acțiunea domnului muntean, uciderea lui Andrei Báthory etc.

Borsos relatează pe larg intrarea lui Radu-Vodă în 1611 în Transilvania și luptele care au avut loc în urma acestei expediții.

Un mare interes prezintă descrierile de călătorii din Transilvania la Poartă redactate de Tamás Borsos. Trecînd prin Țara Românească, Borsos oferă o imagine scurtă, dar plină de interes, despre unele aspecte ale vieții de aici. Astfel, în 1613, cînd ajunge la 27 aprilie la Țirgoviște, Borsos relatează primirea oferită soliei transilvănene de către domn și descrie orașul. „Acest Țirgoviște scrie el — este așezat într-un loc foarte frumos, un rîu foarte frumos curge pe lîngă el, care aici este numit Ialomița. Spre sud se întind podgoriile mari și frumoase de vii, unde se cultivă vinuri foarte bune. Este un oraș mare, are multe case..., este locuit de

mulți negustori bogați”. Tot așa continuă Borsos descrierea pînă la Constantinopol. Și mai amplă este descrierea itinerarului din 1618 făcut prin Țara Românească de Borsos, cînd vorbește pe scurt și despre trecerea sa prin București.

Memoriile și scrisorile redactate de Tamás Borsos în limba maghiară au fost pregătite pentru tipar de László Kóczyány, folosindu-se de originale unde ele au putut fi depistate. Ediția urmărește un scop dublu. Kóczyány preferă însă să sublinieze mai ales latura literară a memoriilor lui Borsos și mai puțin cea de izvor istoric. Cu toate acestea, notele bibliografice, indicele și glosarul de cuvinte puțin cunoscute ușurează foarte mult folosirea publicației. László Kóczyány a făcut un lucru foarte util, adunînd toate scrierile lui Borsos într-un singur volum, și Editura pentru literatură (redacția în limba maghiară) inaugurează o serie extrem de necesară. Ar trebui ca operele principalilor cronicari transilvăneni să găsească loc în noua serie, pe care o dorim să fie cît mai rodnică și mai bogată. Să nu uităm că, alături de valoarea lor literară, cronicile ungurești din Transilvania medievală oferă știri nu numai despre istoria acestei țări, ci conțin informații extrem de valoroase cu privire la istoria patriei în general. Realizat în condiții tipografice destul de bune, ediția îngrijită de László Kóczyány sperăm că va fi urmată în curînd de alte publicații de cronici transilvănene. Totodată nădăjduim ca și tirajele să fie corespunzătoare cerințelor, căci memoriile lui Tamás Borsos s-au dovedit a fi prea puține față de numărul mare de solicitanți.

L. Demény

* * * *Зборник радова византолошког института* (Culegere de lucrări ale Institutului de studii bizantine), XI, Издавачка установа. Научно дело, Београд, 1968, 277 p.

Acest al XI-lea volum din publicația iugoslavă intitulată *Culegere de lucrări ale*

Institutului de studii bizantine, care se editează la Belgrad, cuprinde 17 articole de dimensiuni diferite, dintre care 11 sînt redactate în limba sîrbo-croată cu rezumate în limbile franceză sau engleză, două se publică în limba rusă, trei în limba franceză, unul în limba engleză și unul în limba germană. Figurează și în acest volum numele unor valoroși colaboratori străini, ca I. Duicev, V. Udalțova și A. P. Kajdan.

Expunerea introductivă, intitulată *Aniversarea a 20 de ani de activitate a Institutului de studii bizantine* (p. 1—8), semnată de profesorul G. Ostrogorsky, relevă progresul studiilor bizantine realizat în Iugoslavia începînd din 1948. În revista „Studij”, XXI (1968), nr. 6, p. 1258—1260, au fost menționate cele trei serii de publicații destinate cercetărilor de bizantinologie editate de Institutul de studii bizantine din Belgrad. G. Ostrogorsky, directorul acestui institut, reamintește cititorilor meritele principalilor bizantiniști iugoslavi: F. Barišici, B. Krekici, Ivanka Nikolaievici-Stoikovici, J. Ferluga, B. Feriancici, D. Bogdanovici și R. Katicici. Dintre cei mai tineri sînt menționați Liubomir Maksimovici, Miriana Jivoinovici și Ninoslava Radoševici-Maksimovici.

Numeroși savanți străini au colaborat la publicațiile institutului, încît caracterul de disciplină istorică universală al bizantinologiei se reflectă și în larga cooperare internațională pe care și-au asigurat-o cercetătorii iugoslavi. Este relevantă, de asemenea, colaborarea bizantiniștilor iugoslavi la principalele reviste de specialitate din străinătate.

Folosind inscripții inedite și unele urme ale arhitecturii vechi, Cyril Mango reexaminează rezultatele obținute de istorici cu privire la *Biserica bizantină din Vize* (p. 9—13), demonstrînd că acest templu din Tracia Orientală, transformat în moschee după căderea Imperiului bizantin sub stăpînirea otomană, își are începuturile într-o construcție monastică din secolul al X-lea. Autorul adaugă dovezilor sale opt planșe ilustrative.

În articolul intitulat *Cîteva reliefuri paleocreștine ale stilului geometric din Dalmația* (p. 15—28), Ivanka Nikolaievici pune în

luminează constatările sale referitoare la sculpturile Dalmației, bizantine din secolul al VI-lea; autoarea găsește că au existat ateliere de sculptură în stil geometric și în regiunile din vecinătatea Dalmației. În sprijinul argumentării sînt prezentate șase planșe.

Bizantinista sovietică E. V. Udalțova studiază *Concepțiile istoricului bizantin Teofilact Simocatta din secolul al VII-lea* (p. 29—45). Autoarea găsește că acest cronicar nu a verificat în chip critic izvoarele istorice folosite, din care cauză scrierea sa se înfățișează ca o ciudată împletire de fapte concrete, de raționamente filozofice și de povestiri despre diferite calamități și miracole, atribuind o mare semnificație legendelor. Reamintim autoarei că N. Iorga făcuse aceeași constatare în 1925, afirmînd că Teofilact Simocatta a cules datele cronicii sale și știința sa „din toate părțile” (*La littérature byzantine*, conferință ținută la Universitatea din Geneva în 1925 și publicată în culegerea sa *Études byzantines*, II, Bucurest, 1940, p. 74).

În articolul *Despre aristocratizarea societății bizantine în secolele VIII—XII* (p. 47—53), bizantinistul sovietic A. P. Kajdan pune în lumină importante informații istorice privitoare la stratificarea societății bizantine, conchizînd că în secolele XI—XII s-a dezvoltat o puternică aristocrație cu caracter ereditar. Expunerea intitulată *Bizanțul și formarea primelor state ale slavilor de sud* (p. 55—66), semnată de Jadran Ferlugă, cuprinde interpretări noi cu privire la influența Bizanțului asupra constituirii primelor formațiuni statale ale slavilor din Peninsula Balcanică. Autorul găsește că această influență, minimă în secolele VI—VII, nu a devenit activă decît începînd din secolul al IX-lea.

Cercetînd arhivele, Nada Klaici respinge teza potrivit căreia ar fi existat mențiuni despre *Tribuni și consuli în documentele din Zara în secolele X—XI* (p. 67—92) și dovedește că acești funcționari figurează în actele autentice ale orașelor din Dalmația abia în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Jovanka Maksimovici examinează *Tradiția bizantină și sculptura romană de pe litoralul Adriaticii* (p. 93—98) pe baza unor monumente din secolele XIII—XIV, ilustrate prin 12 planșe.

Articolul intitulat *Compozițiile istorice în pictura srbă din evul mediu și paralelele lor literare* (p. 99—127), semnat de Vojlav Djuridj, reprezintă ultima parte din studiul apărut fragmentat din voumele VIII, X și XI din această culegere. Autorul constată că pictorii sîrbi se inspirau din textele literare și din narațiunile care circulau în timpul lor; un număr de 19 planșe ilustrează documentarea autorului.

R. Novakovici propune interpretări noi cu privire la *Data și cauzele abdicării lui Nemanja* (p. 129—139), susținînd că țarul a renunțat la tron în favoarea fiului său Ștefan spre finele anului 1195 sau la începutul anului 1196; abdicarea a fost urmarea presiunilor exercitate asupra lui Nemanja de către împăratul bizantin Alexios III Angelos, care dorea să pună pe tronul Serbiei pe propriul său ginere Ștefan.

Foarte consistent este studiul intitulat *Sebasoslocratorii în Bizanț* (p. 141—192), semnat de B. Feriancici. Utilizînd izvoarele bizantine și cercetările istoricilor, autorul clarifică evoluția titlului de sebastocrator de la finele secolului al XI-lea pînă la mijlocul secolului al XV-lea. La început, titlul a fost conferit fraților și fiilor împăratului bizantin, apoi treptat semnificația sa a scăzut, încît sub dinastia Paleologilor apar în documente sebastocratorii din rîndurile seniorilor feudali. Studiînd *Războiul dintre Dubrovnik și Serbia din anii 1327—1328* (p. 193—204), Barișa Krekici folosește o documentare nouă pentru a demonstra începuturile și desfășurarea acestui război, determinat de conflicte economice.

Profesorul G. Ostrogorsky examinează *Hrisovul despotului Ioan Orsini pentru mîndștirea din Lykusada* (p. 205—213), stabilind că acest act a fost dat în 1330 pentru a scuti mîndștirea de unele dări și prestații. În articolul său *Eparhul Mihail Monomahul* (p. 215—234), Franio Barișici identifică datele funcției demnitarului bizantin, stabilind că acesta a fost prefect al Tesaliei în anii 1328—1342 și că a decedat în 1346.

În articolul intitulat *Un fragment din „Notitiae Episcopatum Russiae”* (p. 235—240), medievistul bulgar Ivan Duicev iden-

tifică acest document ca fiind scris de Isidor, mitropolitul Kievului, la finele secolului al XIV-lea sau la începutul secolului al XV-lea. Figurează în acest document 18 denumiri ale scaunelor episcopale din Rusia. Izvorul este valoros pentru studiul istoric al organizării bisericii din Rusia. Miriana Jivoinovici studiază *Întreținerea monastică în Bizanț și în Serbia medievală* (p. 241–270), constatând că subzistența călugărilor în mănăstiri se asigura prin contribuția lor prealabilă și că în documentele sârbești contribuția se numea „mertic”. Culegerea se încheie cu articolul *Contribuție la studiul organizării administrative din Trapezunt* (p. 271–277), semnat de L. Maksimovici, care examinează unele particularități ale regimului administrativ bizantin de la finele secolului al XIV-lea.

Și acest al XI-lea volum al culegerii editate de Institutul de studii bizantine din Belgrad oferă contribuții originale menite să promoveze studiul istoriei și al culturii Bizanțului. Activitatea științifică a bizantinistilor iugoslavi continuă să se desfășoare într-un remarcabil spirit de cooperare internațională.

Gheorghe Cronț

* * * *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku*. Studia pod redakcją Zb. Wójcika (Serviciul diplomatic polon din secolele XVI–XVIII. Studii sub redacția lui Zb. Wójcik), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, 1966, 487 p.

Este vorba de o lucrare colectivă, prima prezentare științifică a diplomației polone din perioada citată. Cronologic, lucrarea cuprinde epoca începând cu anul 1506, de când s-au conturat formele moderne ale acestei diplomații, și până în anul 1764.

Primul capitol se ocupă de serviciul diplomatic polon dintre 1506 și 1530 și este

scris de A. Wyczański, inițiatorul acestei opere. Autorul arată că acest serviciu nu era pe atunci o instituție separată sau autonomă, ci unul dintre principalele instrumente folosite în activitatea internațională și în politica externă. Conducătorul acestei politici era, în principiu, regele. Dar acesta trebuia formal să ceară în problemele mai importante părerea consiliului regal, adică a senatului, iar în conducerea ca atare era ajutat de funcționarii cancelariei sale, cancelarul și vicecancelarul. Senatul nu era o instituție care funcționa permanent pe lângă rege. El număra atunci vreo 60 de membri, laici și eclesiastici și se aduna rar, numai cu ocazia convocării Seimului. Atunci discuta asupra problemelor de politică externă în așa-numitul consiliu secret. De pregătirea și de trimiterea solilor în străinătate se ocupau cancelarul și vicecancelarul. Textele instrucțiunilor pentru soli erau scrise de secretarii cancelariei regale, care aveau un rol activ și important, mai ales cei ce îndeplineau funcția de așa-numiți mari secretari. Situația politică europeană era cunoscută din informațiile furnizate de solii poloni, de negustori, de casele bancare și comerciale europene (de pildă Fugger) și de diferite personalități străine. În timp de pace și prietenie cu Moldova, domnul acesteia trimitea în Polonia știri despre evenimentele din Turcia și de la tătari. Știri concrete despre acțiuni politice sau militare le furnizau spionii. De pildă, în 1531, înainte de lupta de la Obertyn, în Moldova activa un spion polon, un oarecare Dumitru, care primea pentru aceasta importanta sumă de 40 de florini. Spioni la granița Moldovei întreținea și castelanul Cameniței, pentru care se cheltuia suma de 50 de florini.

Fiecare diplomat care pleca în misiune în străinătate era înzestrat cu documentația corespunzătoare. Documentul principal erau instrucțiunile. Acestea se treceau în condicile solilor, adică în așa-numitele *Libri legationum*, care se păstrează până astăzi în Arhivele centrale de acte vechi din Varșovia. În aceste condici sînt trecute și instrucțiunile date frecventelor solii în Moldova. Instrucțiunile erau redactate, de regulă, în latinește, uneori însă și în polona. Cheltuielile serviciului diplo-

matic erau destul de mari, ele ocupând în vistieria statului locul al doilea după cele ale armatei. Regele își alegea diplomații din diferite medii : poloni și străini, mari demnitari, dar și curteni mai modeste, secretari, staroști etc. Principala bază pentru recrutarea cadrelor diplomatice o formau însă membrii senatului. Printre cei ce au îndeplinit în această perioadă misiuni diplomatice frecvente în străinătate se numără Jerzy Krupski, castelan de Belsk, apoi de Liov, care în anii 1511—1523 a fost trimis de șase ori în solie în Moldova și o dată în Turcia. Cel ce s-a ocupat însă exclusiv de contactele cu Moldova a fost Stan Chodecki, mareșal al Coroanei și staroste general al Rusiei. Între 1506 și 1530 diplomații poloni au încheiat peste 20 de tratate internaționale, printre care și cîteva cu Moldova. În secolul al XVI-lea nu se poate vorbi încă despre funcția diplomatică ca profesiune.

În capitolul al doilea, R. Żelewski analizează organizarea serviciului diplomatic polon sub Sigismund August. Autorul pomenește, printre altele, de solia din 1568 a lui T. Zborowski la turci. La întoarcerea sa prin Moldova, el a aflat de moartea lui Al. Lăpușneanu, dar pînă să-i parvină răspunsul regelui la cererea sa de a i se arăta cum să procedeze în legătură cu ocuparea tronului vacant, Poarta a și așezat în el pe Bogdan Lăpușneanu.

Stan. Grzybowski se ocupă în capitolul al treilea de acest serviciu în anii 1573—1605. El arată că în această perioadă controlul asupra diplomației și politicii externe îl ia asupra sa senatul, mai ales în perioadele de vacanță la tron. De pildă, voievodul Moldovei și-a adresat în 1577 corespondența sa diplomatică voievodului Podoliei. Printre conducătorii politicii externe apare în acest timp marele hatman. Începuturile atribuțiilor diplomatice ale hatmanilor datează din timpul lui J. Zamoyski, care a concentrat în același timp în mâinile sale și funcția de cancelar, și pe cea de mare hatman.

În relațiile cu Moldova și cu tătarii s-a folosit mai ales limba polonă, mai rar în corespondența cu românii limba latină. Dificultăți mari au întîmpinat soliile polone în drumul spre Stambul, Deosebit de prețioasă a fost

în această privință mediația românească. Acorduri speciale reglementau obligațiile domnului Moldovei în privința conducerii prin țara sa a solilor poloni și turci, intermediul acestuia în relațiile diplomatice polono-turcești și expediția corespondenței diplomatice, pe care frecvent o aduceau în Polonia slujbașii și curtenii săi. Însuși domnul moldovean trimitea scrisorile sale la rege printr-un curier special, care aducea cu acea ocazie în Polonia și poșta diplomatică polonă. Uneori asemenea trimiși îl căutau pe rege prin toată Polonia, ca, de pildă, curierul domnesc care în 1577 a plecat după Șt. Bathory pînă la Wrocław. Alteori ei dădeau scrisorile în mîna celui mai apropiat voievod polon. Că asemenea corespondență, adresată de domnul Moldovei voievodului polon din apropierea frontierei, era considerată și ea drept corespondență diplomatică, privind întregul stat, o dovedește nu numai conținutul ei, ci și faptul că ea era îndrumată ulterior cancelariei regale și trecută în *Libri legationum*. Moldova, ca stat vasal Poloniei și Turciei, forma obiectul tratatelor diplomatice polono-otomane. Ea era obligată să aducă servicii diplomatice acestor state, în același timp însă trimitea în Polonia misiuni diplomatice independente.

În capitolul al patrulea, Wł. Czapliński prezintă diplomația polonă din anii 1605—1648, iar în capitolul al cincilea Zb. Wójcik se ocupă de organizarea serviciului diplomatic polon în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Autorul insistă, printre altele, asupra rolului din ce în ce mai mare pe care l-au jucat hatmanii în politica externă a Poloniei din acel timp. Aceștia erau autorizați să întrețină contacte diplomatice cu Turcia, Crimeea, Moldova și Țara Românească. Aceste atribuții mergeau atît de departe, încît hatmanii au efectuat un fel de control asupra tuturor solilor îndreptate către aceste țări, cu excepția doar a solilor mari. Diplomații care se îndreptau spre sud-est aveau obligația să treacă mai întîi pe la marele hatman spre a-l informa asupra sarcinii lor și a primi eventualele sale ordine. Limba polonă a continuat să fie folosită în relațiile diplomatice cu Rusia, dar mai ales cu Crimeea, cazacii de la Praguri, Moldova și Țara Româ-

nească. În această perioadă, hatmanii poloni își trimiteau solii proprii în țările din sud-estul european. Atribuțiile trimișilor hătmănești erau identice cu cele ale solilor regali, pentru motivul că hatmanilor li se încredinșase misiunea de a colabora cu regele la conducerea republicii nobiliare.

În ultimul capitol, J. Gierowski și J. Leszczyński studiază diplomația polonă din timpul uniunii personale polono-saxone. Ei arată că în timpul războiului nordic (1700—1721) atribuțiile hatmanilor poloni în domeniul politicii externe au crescut la dimensiuni neîntlnite pînă atunci. Din cauza absențelor îndelungate ale regelui, din pricina crizei monarhice și a împărțirii puterii între două persoane, a fost nevoie ca hatmanii nu numai să continue să întrețină contacte diplomatice cu Turcia, Crimeea, Transilvania, Moldova și Țara Românească, ci să intre în relații directe chiar cu Rusia.

Lucrarea prezentată folosește o bogată documentație de arhivă. Ea se recomandă cercetătorilor români ca un material deosebit de interesant pentru studiul istoriei diplomației sud-est europene.

Ilie Corfus

LÉOPOLD GENICOT, *Le XIIIe siècle européen*, Presses Universitaires de France, (Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes, 18), Paris, 1968, 410 p.

Lucrarea istoricului belgian Léopold Genicot consacră secolului al XIII-lea european privește în realitate, în pofida titlului, numai o parte a Europei. De altfel, intenția autorului a și fost de a înfățișa o sinteză asupra secolului al XIII-lea în Occident, un Occident ale cărui limite depășesc însă cu mult pe cele geografice propriu-zise ale Europei apusene. Din punctul de vedere al autorului, oglindit pe întregul parcurs al cărții prin materialul expus și prin formulări precis exprimate, Occidentul reprezintă „o comunitate de inte-

rese, spirituală și de credință”. Granițele sale sînt delimitate, în ultimă instanță, în funcție de criteriul religios, Occidentul fiind „o comunitate ale cărui hotare se confundă cu cele ale catolicismului roman”, catolicism care „a fost totdeauna piatra unghiulară a Occidentului (p. 194, 285). Drept urmare, potrivit delimitării autorului, Occidentul ar fi cuprins în secolul al XIII-lea Peninsula Iberică, Franța, Anglia, Italia, Germania, țările scandinave și baltice, Polonia, Cehia, Ungaria. Așadar, „de la Cracovia sau Oslo la Londra sau Toledo sau Milano, structuri și atitudini, probleme și soluții s-au uniformizat mai mult sau mai puțin. Peste tot s-a impus aceeași civilizație” (p. 299). Europa sud-estică și răsăriteană ar face implicit parte, împreună cu Asia și cu Africa, din „restul lumii”, cu care Occidentul intra în contact prin „cuceriri, comptoare, cruciade și misiuni” (p. 287).

În funcție de această delimitare, de altfel curentă istoriografiei occidentale, referirile privind teritoriul României lipsesc complet.

Ca limite cronologice, secolul al XIII-lea reprezintă în istoria Europei, îndeosebi occidentale, o perioadă de apogeu al feudalismului dezvoltat, manifestat în toate domeniile de activitate social-economică, politică sau spirituală și deci justificat de a fi tratat separat.

Prima parte a lucrării lui L. Genicot este consacrată „Orientării bibliografice” (p. 7—45), cu referiri la țările care intră în componența unui Occident delimitat după criteriile amintite.

Principalele capitole ale lucrării cuprinse, potrivit sistemului colecției, în partea a doua (p. 47—308), înfățișează trăsăturile caracteristice ale secolului al XIII-lea.

Capitolul I, „Oamenii” (p. 49—60), prezintă evoluția demografică a Europei occidentale, creșterea cea mai accentuată situîndu-se între 1150 și 1250 (p. 52), și implicațiile sale social-economice, îndeosebi viguroasa mișcare de colonizare internă.

În capitolul II, „Familia” (p. 61—70), se constată încheierea procesului de înlocuire

a comunității familiale, formată din 2—3 generații sau rude, de către gospodăria conjugală, alcătuită din soți și copii. Autorul consideră că o gospodărie numără, în medie, 3,5 membri, constatând totuși că studiile mai recente tind să urce această medie.

Capitolul III, „Cadrul local. Satul, parohia, senioria” (p. 71—108), cuprinde analiza cadrului respectiv, social-economic, religios și instituțional, în care își desfășoară viața lumea rurală. Ca populație, autorul consideră că marea majoritate a satelor din Occident avea sub 300 de locuitori; pentru satul polon din secolul al XIV-lea, numărul este estimat, după studii poloneze recente, între 90 și 110 locuitori (p. 83). Utile pentru cunoașterea stratificării sociale a satului sînt statisticile privitoare la suprafețele de pămînt deținute de gospodăria țărănească (p. 88).

Capitolul IV, „Regiuni și orașe” (p. 109—138), înfățișează dezvoltarea urbană a Europei occidentale în secolul al XIII-lea, depășindu-se însă uneori limitele acestui veac. Deși geneza orașului medieval este explicată prin factori multipli, de natură economică, politică, militară, religioasă, se remarcă însemnătatea atribuită meșteșugurilor și negoțului în renașterea urbană din secolele XI—XII. Un spațiu întins este acordat tipurilor de autonomie municipală, stratificării și luptelor sociale din orașul medieval.

Capitolul V, „State și națiuni” (p. 139—193), este consacrat transformărilor politice petrecute în cursul secolului al XIII-lea: încheierea statelor centralizate, declinul imperiului și apogeul papalității. Analizînd rapoarturile monarhiei cu celelalte pături sociale în țările în care a avut loc procesul de întărire a puterii centrale, ca în Franța, Anglia sau Spania, autorul arată că regalitatea a dus la supunere nobilimea profitînd de discensiunile din interiorul nobilimii și aliîndu-se cu orașele. Marii nobilimi i s-au redus sau anulat privilegiile imuniste militare sau judiciare, dar ea și-a păstrat domeniile și situația socială privilegiată sau a obținut însemnate funcții și favoruri la curtea regelui (p. 150—151). În schimb, în Germania, țară tipică a fărîmîțării feudale, împăratul a confirmat sau a acordat principilor germani întinse privilegii

și „a sacrificat pentru ei orașele, care i-ar fi putut fi și ar fi trebuit să-i fie cel mai bun sprijin” (p. 159). Paralel cu evoluția politică a principalelor state europene este înfățișată succint și evoluția instituțiilor și a ideologiei politice.

Capitolul VI, „O comunitate de interese, spirituală și de credință — Occidentul” (p. 194—286), cuprinde o privire de ansamblu asupra factorilor care, potrivit concepției autorului, reprezintă elementele constitutive ale unității apusene, și anume: „Studiul marelui comerț, al curentelor științifice, al creațiilor literare și artistice, al structurilor bisericii și al intrupării doctrinei sale îngăduie să se stabilească bazele și întinderea acestei unități a Occidentului” (p. 194), în consecință o unitate realizată economic prin marele comerț internațional, cultural prin opere scrise în marea lor majoritate în limba latină și religios prin catolicism, factori ale căror centre de iradiere se aflau, în principal, în țările din Apusul Europei.

Capitolul VII, „Restul lumii. Cuceriri, comptoare, cruciade, misiuni” (p. 286—298), înfățișează contactele comerciale, politice și religioase ale Occidentului cu partea sud-estică și răsăriteană a Europei.

Un capitol de bilanț, „Secolul al XIII-lea occidental” (p. 299—308), reia sub formă de concluzii ideea de bază a unui Occident a cărui civilizație unitară își are fundamentul în biserica catolică.

Partea a treia, „Probleme” (p. 309—387), cuprinde stadiul actual al cunoștințelor și punctelor de vedere asupra secolului al XIII-lea, grupate în șapte capitole, care, în ansamblu, corespund tematic capitolelor din partea a doua. O discuție purtată, în marea majoritate a cazurilor, cu referire la stadiul actual al evoluției istoriografiei vest-europene, dar și cu referire la istoriografia marxistă din Occident sau din țările socialiste, despre care se constată că „a atras în chip fericit atenția asupra soartei și acțiunii maselor, ca și asupra unor mobiluri ale claselor superioare și că a adus astfel elemente valoroase în soluționarea unor probleme foarte diverse” (p. 319).

Un grafic și 11 hărți tematice, precum și un indice general (p. 389—404), completează lucrarea bine documentată, interesantă și utilă a lui Léopold Genicot.

Radu Manolescu

LACEY BALDWIN SMITH, *This Realm of England. 1399 to 1688*, D. C. Heath and Company, Boston, 1966, 312 p.

Cartea este al doilea volum din recenta sinteză a istoriei Angliei. Lucrare de sine stătătoare, cartea lui L. B. Smith acoperă aproape trei secole, care au văzut o serie de evenimente istorice capitale ce au marcat în mod profund viața societății britanice. Dar, în afară de evenimentele politice propriu-zise, perioada tratată de autor se caracterizează și prin desfășurarea unor procese social-economice, de durată mai mare sau mai mică, ce au constituit premisele istorice necesare pentru ca Anglia să devină în secolul al XIX-lea țara capitalismului clasic.

Perioada tratată de L. B. Smith debutează printr-o mare criză social-economică și politică, ce s-a întins pe mai multe decenii pînă în a doua jumătate a veacului al XV-lea. Declinul demografic, situația economică precară, tulburările sociale, incapacitatea monarhiei și a instituțiilor ei de a face față împrejurărilor sînt factorii ce caracterizează aceste decenii „întunecate” din viața societății engleze. Războiul celor două roze este de altfel corolarul normal al acestei lungi perioade de criză.

Spre finele secolului al XV-lea, încetarea luptelor interne dintre grupările aristocratice rivale și instaurarea dinastiei Tudorilor au marcat începutul unei redresări politice-economice, care a continuat în tot secolul al XVI-lea. Extinderea creșterii oilor, cantitățile tot mai mari de lînă obținute, dezvoltarea industriei postavului și progresele rapide înregistrate în activitatea de prelucrare a lînii

au făcut din Anglia un concurent de temut pentru orașele flamande. Desigur, așa cum o remarcă și autorul, perioada n-a fost lipsită de frământări sociale profunde, izvorite îndeosebi din situația grea a țărănimii, izgonită de pe vechile pămînturi pe care le muncea din vechime, pămînturi devenite acum imense terenuri de pășunat pentru turmele de oi producătoare a marii cantități de lînă. Pe acest fond social-economic a avut loc introducerea Reformei, cu marile ei transformări în structurile proprietății funciare engleze. Marile domenii ale bisericii, devenită anglicană din catolică, au fost expropriate, încăpînd apoi în mare parte pe mîinile celor interesați în dezvoltarea industriei postavului. Interesele categoriilor sociale ajunse în fruntea ierarhiei au fost foarte bine reprezentate de monarhia elisabetană. Sprijinirea răscoalei antispaniole din Țările de Jos, zdrobirea încercării lui Filip al II-lea de a-și asigura o poziție politică hegemonică în Europa de apus (înfrîngerea Invincibilei Armande) au constituit principalele acțiuni de forță prin care Anglia elisabetană ieșea din izolarea ei și începea să se orienteze din ce în ce mai mult spre mare.

Dar evoluția începută în timpul dinastiei Tudorilor nu s-a oprit o dată cu dispariția Elisabetei I. Peste o treime din carte este consacrată de autor celor șase decenii în timpul cărora s-a desfășurat procesul de trecere de la Anglia feudală la Anglia capitalistă. Domnia lui Carol I Stuart, conflictul acestuia cu parlamentul, începutul și desfășurarea războiului civil, noile elemente social-politice care au apărut în timpul revoluției conduse de Cromwel (independenței, levellerii) sînt aspectele cercetate cu precădere de L. B. Smith.

În ultimele capitole, autorul se ocupă de urmările revoluției. Pe plan intern, după forma republicană a urmat restaurarea Stuartilor, care oglindea preferința noii aristocrații și a marii burghezii pentru forma de stat monarhică, apreciată ca mai aptă să apere interesele economice și politice ale acestor clase. L. B. Smith consideră că în timpul domniei ultimilor doi Stuarti s-a instaurat în Anglia un regim „oligarhic”; titlul de

capitol „Triumful oligarhilor” este semnificativ în această privință. Oligarhia formată din aristocrație și marea burghezic, va domina viața publică a Angliei timp de aproape un secol și jumătate.

Autorul ne mai arată apoi că această oligarhie, consolidată datorită restaurației, va trece la o politică externă activă, axată îndeosebi pe expansiunea maritimă. De altfel bazele expansiunii maritime fuseseră puse de Cromwell prin cunoscutul „Act de navigație” și prin războaiele purtate împotriva traficului maritim olandez. De la o politică

maritimă defensivă, care a caracterizat Anglia la finele secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, se trece după 1650 la o politică maritimă eminentemente ofensivă, care va fi urmată cu stăruință timp de un secol și jumătate și care va aduce Angliei marele imperiu colonial de mai târziu.

În volumul al treilea al seriei, William B. Willcox se va ocupa tocmai de modul în care a fost făurit imperiul colonial, care va dura până după al doilea război mondial.

S. Columbeanu

INSTRUMENTE DE LUCRU

- * * * *Bibliografie československé historie za rok 1964*, Sestavili Věroslav Myška, Lumír, Nesvadbík, Anna Škorupová, Praha, (Academia), 1968, 440 p.
Literatura istorică apărută în Cehoslovacia în 1964.

- * * * *Bibliografia storica nazionale*, XXVIII (1966), Bari, Laterza e Figli, 1968, XXVIII + 316 p.

Prezentare sistematică a publicațiilor de specialitate italiene și a celor străine referitoare la istoria Italiei, anuarul cuprinde și lucrări despre țara noastră apărute în limba italiană.

CASTELLAN, GEORGES, *Comment développer les recherches françaises sur l'histoire de l'Europe orientale*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, XV (1968), p. 367—376.

Indicații metodologice referitoare la cercetarea istoriei popoarelor din centrul și sud-estul Europei. Se dau informații în ceea ce privește organizarea cercetării științifice din țările socialiste, rolul și organizarea academiilor și a institutelor de cercetări, posibilitățile de documentare etc. Este amintită Academia R. S. România și Institutul de cercetări sud-est europene din București. Se face de asemenea o periodizare a istoriografiei românești.

ENGELS, ODILO, *Zur Historiographie des Deutschen Ordens im Mittelalter*, în „Archiv für Kulturgeschichte”, XLVIII (1966), p. 336—363.

- * * * *История средних веков. Библиографический указатель. Т. I. Литература, изданная в СССР в 1918—1957 гг. Под ред. К. Р. Симонова и Э. А. Нерсесовой*, Moscova, 1968,

Bibliografia literaturii referitoare la istoria evului mediu, editată în U.R.S.S. între 1918 și 1957.

* Notele bibliografice din numărul de față au fost întocmite de A. Armbruster, A. Lazea, D. A. Lăzărescu, Ș. Papacostea și Ș. Rădulescu-Zoner.

KANDEL, B. L., *История зарубежных стран. Библиография русских библиографий, опубликованных с 1857 по 1965 год*, Moscova, 1966,
(Bibliografia bibliografiilor ruse publicate între 1857 și 1965, cuprinzând lucrările referitoare la istoria universală).

JOACHIM, KIRCHNER, *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900*. Bd. I 1670—1870, Lieferung I—III, Stuttgart, Hiersemann, 1966—1967.

LANGER, HERBERT, *Neue Forschungen zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges*, în „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, XVI (1968), 7, p. 931—950.

Studiu bibliografic dedicat ultimelor cercetări asupra războiului de 30 de ani, în care a fost antrenată și Transilvania.

* * * *Октябрь и революционное движение в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (1917—1923 гг.), Указатель литературы, 1945—1965 гг.* Moscova, 1968.

Bibliografia lucrărilor referitoare la influența Revoluției din Octombrie asupra mișcării revoluționare din Europa centrală și sud-estică, apărute în U.R.S.S. între 1945 și 1965.

SPIVAKOVSKI, E. S., *Великий Октябрь и Румыния (Вопросы истории советско-румынских революционных связей в современной литературе)*, în „История СССР”, 1968, nr. 6, p. 167—179.

Analiza istoriografică a lucrărilor referitoare la legăturile revoluționare româno-sovietice (mai ales ecoul Revoluției din Octombrie în România, solidaritatea internațională a oamenilor muncii români cu revoluția proletară rusă; influența Revoluției din Octombrie asupra mișcării socialiste din România), apărute în România și U.R.S.S. în perioada 1957—1967.

ISTORIE MEDIEVALĂ

NOVOSELTEV, A. P., PAȘUTO, V. T., *Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.)*, în „История СССР”, 1967, nr. 3, p. 81—108.

Autorii sintetizează informațiile din diferite izvoare referitoare la comerțul exterior al Rusiei vechi în secolele X—XIII.

KARGALOV, V. V., *Монголо-татарское нашествие на Русь XIII в.*, Moscova, 1966, 135 p.

Autorul sintetizează rezultatele cercetărilor asupra invaziei mongole în Rusia în secolul al XIII-lea.

TIHOMIROV, M. N., *Средневековая Россия на международных путях (XIV—XV вв.)*, Moscova, 1966, 174 p.

Cunoscutul specialist sovietic prezintă comerțul exterior al Rusiei și locul Rusiei în circuitul comerțului internațional în secolele XIV—XV.

SCIAMBRA, MATTEO; VALENTINI, GIUSEPPE; PARRINO, IGNAZIO, *Il „Liber Brevium” di Callisto III. La crociata, l’Albania e Skanderbeg*, Centro Internazionale di Studi Albanesi, Palermo, 1968, 227p.

„Brevetele” lui Calixt al III-lea, publicate în acest volum pentru prima oară, se ocupă aproape exclusiv de cruciata antiotomană. După 1453 papa s-a străduit să închege o coaliție europeană împotriva Imperiului otoman, încurajat de succesele lui Iancu de Hunedoara și ale lui Skanderbeg.

Lucrarea este un indispensabil instrument de lucru pentru cel ce se ocupă de politica europeană antiotomană din epoca lui Iancu de Hunedoara și a lui Skanderbeg.

HAVLÍK, LUBOMIR E., *České a jihošlovanské země ve středověku*, (K vztahům mezi Čechami, Maravou a Chorvaty, Slovinci, Srby i Makedonci do konce 15. století) (Teritoriile cehi și iugoslave în evul mediu), în „Československo a Juhoslávia”, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1968, p. 37–63.

Legăturile între cehi, moravi, croaiți, sirbi și macedoneni pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea. Studiul cuprinde și unele referiri la Țara Românească și la Moldova.

PRODAN, DAVID, *Példak a jobbágýok elzalogosítására, cseréjére, adásvételére a XVI. századi Erdélyben* (Exemple de zălogire, de schimb și de vînzare de iobagi în Transilvania veacului al XVI-lea) în „Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae”, series historica, VI, 1967, p. 3-13.

Exemplele oferite de autor în studiul său relevă condițiile în care s-au desfășurat aceste tranzacții pe marile proprietăți din Transilvania veacului al XVI-lea.

* * * *Polonica. XVI do XVII wieku. Nie znane Bibliographii Estreichera ze zbiorów biblioteki Gdąńskich* (Documente poloneze din secolele XVI–XVII. Adaos la bibliografia lui Estreicher, provenind din biblioteca din Gdańsk), Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk, 1968, 122 p.

Inventar a 203 imprimate păstrate la Gdańsk, în Bibliotheca Senatus Gedanensis, întemeiată în 1596. Lucrarea constituie un supliment la „Bibliografia polonă” a lui Estreicher.

GALAKTIONOV, I. V., *Письма А. Л. Ордын-Нащѣкина Ф. И. Шереметьеву*, în „Советское славяноведение”, 1968, nr. 2, p. 76–83.

Scrisorile diplomatului rus A. L. Ordin-Nașciokin către F. I. Șeremetev din anii 1642–1643, privind călătoria lui în Moldova, relațiile Rusiei cu Polonia și situația internă și externă a Imperiului otoman.

SZÉKELY, GYÖRGY, *Décadence du pouvoir ottoman et les deux Miklós Zriny*, în „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae”, Sectio historica, IX, 1967, p. 31–59.

Considerații generale privind poziția internațională a celor trei țări române în perioada decăderii puterii otomane (după moartea lui Soliman al II-lea pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea).

HUBER, NORBERT, *Österreich und der Heilige Stuhl vom Ende des Spanischen Erbfolgekrieges bis zum Tode Papst Klemens' XI. (1714—1721)*, Hermann Böhlau Nachf., Wien, 1967, 216 p. (Archiv für österreichische Geschichte, 126. Band).

Atitudinea curiei papale față de războiul austro-turc și ocuparea Banatului și Olteniei.

BERNARD, PAUL, P., *Joseph II*, Twayne Publishers, New York, 1968, 155 p.

Amănunte privind călătoriile împăratului prin Transilvania și Banat, precum și evoluția concepțiilor sale reformatoare.

IMREH ISTVAN, *A iobbágyi munkaerő felhasználása a Toldalagi birtokon (1789—1792)* (Folosirea muncii servile pe domeniul familiei Toldalagi, 1789—1792), în „Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae”, series historica, VI, 1969, p. 71—100.

Articolul își propune să clarifice raportul dintre munca servilă și cea salariată pe unul dintre marile domenii din Transilvania de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

ISTORIE MODERNĂ

BEHRING, E., *Die Anfänge patriotischer Dichtung in Rumänien von 1780—1830*, în „Wiissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe”, XV (1966), 3, p. 507—512.

Autorul arată că patriotismul românesc a găsit în conștiința originii latine a poporului român unul dintre principalele argumente pentru revendicarea egalității românilor cu celelalte națiuni europene. *Dacia*, ca fiică a Romei, devine un program politic în veacul al XIX-lea, sintetizând misiunea țărilor române în conformitate cu virtuțile romane. Raportul poeziei patriotice cu Roma capătă astfel un conținut politic legat nemijlocit de lupta țărilor române pentru emancipare și unitate politică.

PLATT, D. C. M., *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815—1914*, Oxford University Press, New York, 1968, XI + 454 p.

Lucrarea se ocupă și de problema comerțului și a investițiilor engleze în Imperiul otoman și în provinciile supuse acestuia.

DIMAKIS, JEAN, *La guerre de l'Indépendance grecque vue par la presse française*, Institute for Balkan Studies, Thessalonique, 1968, 322 p., 7 pl.

Înfățișat ca o contribuție la studiul opiniei publice și a mișcării filoeleene în Franța, volumul se ocupă de modul în care a privit și a comentat presa franceză insurecția grecească de la mișcarea eteristă din 1821 până la moartea lui Ludovic al XVIII-lea și intervenția militară și navală a Egiptului lui Mehmet Ali, deci până la 1824. Se redau extrase din diferite ziare și reviste, apropiind sau criticând revoluția greacă.

MACŮREK, J., *Tradice česko-slovensko-rumunského přátelství. Na okraj vývoje posledních třidestiletí 19. století* (Tradițiile prieteniei ceho-slovaco-române), în „Slovanský přehled” 1969, nr. 2, p. 89—101.

Autorul prezintă relațiile politice și culturale dintre cehi, slovaci și români în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea.

ŽAČEK, VÁCLAV, *K pokusu o tajné česko-polské politické zastoupení v Rumunsku r. 1847* (Despre proiectul agenturii politice secrete polono-cehe în România, în 1847), în „Slovanský přehled”, 1969, nr. 2, p. 139—143.

RALL, HANS, *Griechenland zwischen Russland und dem übrigen Europa. Die „Grosse Idee” der Griechen zwischen 1847—1859*, în „Saeculum”, XVIII (1967), 1—2, p. 164—180.

Se acordă o atenție deosebită relațiilor greco-române în timpul războiului Crimeii.

KAVKOVÁ, MARIE, *Noše země z rumunského pohledu roku 1858* (Țara noastră din punctul de vedere al românilor în 1858), în „Slovanský přehled”, 1969, nr. 2, p. 163—167.

Relatează impresiile lui Nicolae Filimon despre vizita sa în Cehoslovacia.

VALSECCHI, FRANCO, *L’Inghilterra e la questione italiana nel 1859. La missione Cowley (27 febbraio—10 marzo 1859)*, în „Archivio Storico Italiano”, CXXVI (1968), 3—4, p. 479—494.

Considerații generale privind și situația internațională a Principatelor dunărene.

STOURZH, GERALD, *Probleme des Nationalitätenrechts in der Donaumonarchie, 1867—1918*, în *Donaumaum-gestern, heute, morgen*, Europa Verlag, Wien, -Frankfurt, 1967, p. 129—146.

Autorul supune unei analize speciale situația juridică a diferitelor naționalități conlocuitoare în Imperiul habsburgic în ultima etapă a existenței sale. Se găsesc prețioase considerații și în privința românilor transilvani.

DIÓSZEGI, ISTVÁN, *Beust Andrassy et la question de la Mer Noire, 1870—1871*, în „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae”, Sectio historica, IX, 1967, p. 163—207.

Poziția internațională a României în timpul negocierilor între marile puteri privind statutul internațional al Mării Negre.

MENEHÁRT, LAJÓS, *A három császár szövetsége és a magyar politika i közvélemény a keleti válság idején (1875—1878)* (Alianța celor trei împărați și opinia publică maghiară în timpul crizei orientale (1875—1878)), în „Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae”, series historica, V, 1966, p. 43—63.

Amănunte privind războiul de independență din 1877.

HERMAN, KAREL, *Rumunsko očima české dělnické žurnalistiky (1907—1914)*, (România, văzută de o ziaristă muncitoare cehă), (1907—1914), în „Slovansky Přehled”, 1969, nr. 2, p. 106—117.

ISTORIE CONTEMPORANĂ

KUTINA, ZDENĚK, *O politický charakter Velkého Rumunska*, (Despre caracterul politic al României Mari), în „Slovanský přehled”, 1968, nr. 4, p. 280—289.

Autorul trece în revistă evenimentele politice care au dus la desăvârșirea unirii statului național român în 1918.

FEHÉR, ANDRAS, *Az 1920-as nemzetközi szállítómunkás bojkott és a magyar szociáldemokraták* (Boicotul internațional al muncitorilor feroviari din 1920 și social-democrații maghiari), în „Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae”, series historica, VI, 1967, p. 135—162.

Clasa muncitoare europeană, dar îndeosebi cea din țările vecine cu Ungaria și-a manifestat solidaritatea cu revoluția proletară din Ungaria încă de la izbucnirea acesteia. Cea mai grăitoare acțiune în acest sens a fost boicotul internațional al muncitorilor feroviari. Boicotul a eșuat din cauza poziției nehotărâte a partidelor social-democrate.

În articol se găsesc și referiri la poziția clasei muncitoare din România.

ČUTKOVÁ, MARIE, *Několik poznámek o boji jugoslávského lidu proti Mnichovu v roce 1938*, în „Československo a Juhoslávia”, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1968, p. 341—345.

Unele date cu privire la lupta poporului iugoslav împotriva München-ului în 1938.

TEJCHMAN, M., *Muž s monoklem (Paměti A Călineska)* (Omul cu monoclu), în „Slovanský přehled”, 1969, nr. 2, p. 153—158.

Studiu consacrat activității politice a lui A. Călinescu.

CIENCIALA, ANNA, M., *Poland and the Western Powers, 1938—1939. A Study in the Independence of Eastern and Western Europe*, University of Toronto Press, Toronto, 1968, X + 310 p.

Autoarea se ocupă și de relațiile româno-polone între cele două războaie mondiale.

KONEČNY, ZDENĚK, *Masarykova universita a Růmuni* (do r. 1939) (Universitatea „Masaryk” și românii), în „Slovanský přehled”, 1969, nr. 2, p. 118—122.

Prezentare a lucrărilor referitoare la limba, literatura, istoria, arta etc. română, elaborate în cadrul Universității „Masaryk”, pînă în 1939, precum și la legăturile dintre profesorii și studenții cehoslovaci și români.

KONEČNY, ZDENĚK; MAINUŠ, FRANTIŠEK, *Podíl Rumunů na osvobození Moravy 1945* (Participarea românilor la eliberarea Moraviei în 1945) în „Slovanský přehled”, 1969, nr. 2, p. 159—163.

REVISTA DE ISTORIE

INDEX ALFABETIC

ANUL XXII, 1969

GENERALITĂȚI, ISTORIOGRAFIE, TEORIA ȘI METODA ISTORIEI

	<u>Nr.</u>	<u>Pag.</u>
* * * Congresul al X-lea al Partidului Comunist Român — locul și importanța sa istorică	5	811
BERZA, M., Istoricul Andrei Oțetea	3	411
MACIU, VASILE, B. P. Hasdeu și unitatea națională a românilor	6	1047

ISTORIE MEDIE

ARMBRUSTER, ADOLF, Evoluția sensului denumirii de „Dacia”. Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică	3	423
CIUREA, D., Precizări în problema evoluției marii proprietăți feudale din Moldova în secolele XVII—XVIII	1	3
CORFUS, ILIE, Producția agricolă țărănească și piața la introducerea Regula- mentului organic în Țara Românească	1	49
CRONȚ, GHEORGHE, Ecloga isauriană în țările române	1	21
DEMÉNY, L., Comerțul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania (ultimul sfert al secolului al XVII-lea)	3	465
GRIGORAȘ, N., Unele aspecte privind breslele din orașele moldovenești în seco- lele XVI—XVIII	6	1103
IONAȘCU, ION, Despre cronicarul Afenduli din Țara Românească	5	875
ISAR, NICOLAE, Aspecte ale mișcării luministe din Moldova la începutul seco- lului al XIX-lea (până la 1821)	6	1127
MIHORDEA, V., Vinăriciul domnesc și vădrăritul	6	1077
MIOC, DAMASCHIN, Din tehnica viticolă medievală în Țara Românească	3	445
VLAD, MATEI D., Regimul administrativ al satelor de colonizare din Țara Romă- nească și Moldova (secolul al XVII-lea)	1	35
NEGRUȚI-MUNTEANU, ECATERINA, Prestațiile breslelor de slujitori din Moldova în primele decenii ale secolului al XIX-lea	2	219
OLTEANU, ȘT., Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X—XIV	5	849
PAPACOSTEA, ȘERBAN, O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul seco- lului al XVI-lea	3	459

	Nr.	Pag.
PERVAIN, I., Ioan Budai-Deleanu și „Supplex libellus Valachorum”	2	207
POP, EMIL, Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin	5	825
STĂNESCU, EUGEN, Numele poporului român și primele tendințe umaniste interne în problema originii și continuității	2	189
SUCIU, I. D., O mărturie maghiară din 1830 despre necesitatea unității românilor	5	975
SUCIU, I. D., Aspecte ale unității poporului român	6	1.065

ISTORIE MODERNĂ

ADĂNILOAIE, N., Împroprietărirea însurățeilor	5	887
BODEA, CORNELIA, Pagini inedite din opera lui N. Bălcescu	3	499
CÎNCEA, PARASCHIVA, Încercări de redresare a meseriilor în perioada 1864—1900	1	69
CRISTEA, GH., Conspirația „republicană” din august 1870	2	231
CURTICĂPEANU, VASILE, Lupta lui Octavian Goga pentru realizarea statului român unitar	5	927
IONESCU, MATEI, Contribuții privind exilul lui Alexandru Ioan Cuza	3	531
IORDACHE, An., M. IOSA, Tr. LUNGU, Titu Maiorescu, Însemnări zilnice	5	965
NETEA, VASILE, Un nou memorialist pașoptist : Ioan Oros alias Rusu	3	517
POPA, MIRCEA N., Contribuții privind relațiile româno-franceze. 1900—1914.	1	85
TIBERIAN, IOAN, Legăturile economice dintre România și Transilvania în perioada 1876—1886 ; aplicarea Convenției comerciale din 1875	5	905

ISTORIE CONTEMPORANĂ

CAMPUS, ELIZA, Despre fondul „Romania” din arhiva Ministerului de Externe din Roma	5	947
CHIPER, IOAN, Istoriografia străină despre insurecția armată din august 1944 din România	4	633
CIMPONERIU, ECATERINA, Criza guvernării antonesciene în lunile care au precedat istoricul act de la 23 August 1944	4	733
LAZEA, ALVINA, Probleme ale cooperării militare româno-franceze în anul 1936.	1	105
LIVEANU, V., Gîndirca românească în problema dezvoltării și experiența revoluției populare.	4	685
LOGHIN, A., și S. DAVICU, Din lupta maselor populare, conduse de P.C.R. pentru refacerea orașului Iași (1944—1947)	4	655
PETRESCU, ILEANA, Din operațiile militare desfășurate pe teritoriul Olteniei în cadrul insurecției antifasciste.	4	679
POPESCU-PUȚURI, ION, Partidul Comunist Român — organizatorul și conducătorul mișcării de rezistență pentru eliberarea patriei de sub jugul fascist	4	617
RUSENESCU, MIHAI, Istoriografia românească privind insurecția antifascistă din august 1944 și urmările sale	4	717
SAIZU, I., Situația căilor de comunicație ale României între anii 1922—1928	2	249

DOCUMENTAR

	Nr.	Pag.
BALOTA, ANTON, Autenticitatea <i>Învățăturilor lui Neagoe Basarab</i>	2	271
CIUREA, D., <i>Teatrum Europaeum</i> . Prima colecție de istorie universală (Cu știri de istoria românilor)	6	1165
CONSTANTINESCU, RADU, și E. LAZEA, O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200	6	1145
CRISTACHE, PANAIT, IOANA, O cerere a meseriașilor și negustorilor din București din 1866 pentru repaus duminical	2	303
GEORGESCU-BUZĂU, GH., Moșiile lui Șerban Cantacuzino	2	297
HOLBAN, MARIA, Despre osîndiri la moarte prin „glasul poporului” sub Despot IONESCU-DIMITRIE, GH., Precizări privind viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino	6	1155
NICHITA, VASILE C., Situația țăranilor din Flămînzii între cele două războaie mondiale	2	289
NICHITA, VASILE C., Situația țăranilor din Flămînzii între cele două războaie mondiale	2	309
POPESCU-DOLJ, ALEXANDRA, Aspectul juridic al conflictului de proprietate dintre stăpînii de moșii și moșnenii din Dobriceni	6	1171
STOICESCU NICOLAE, Treapădul și ciubotele în secolele XVI—XVIII	2	281

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE (STUDII DOCUMENTARE)

CRISTIAN, V., Orientări franceze contemporane în studierea istoriei relațiilor internaționale	6	1182
SUCIU, I. D., Semicentenarul unirii Transilvaniei și Banatului oglindit în istoriografia română	4	761

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

ALBU, CORNELIU, Nicolaus Olahus, în <i>Călători străini despre țările române</i> . .	2	337
BOIA, LUCIAN, Sesiunea științifică a Facultății de istorie a Universității București dedicată aniversării a 50 de ani de la unirea Transilvaniei cu România . .	2	327
CAMPUS, ELIZA, Al VII-lea seminar internațional organizat de „Europahaus”, Viena, septembrie 1968	1	133
CHIPER, IOAN, Al doilea simpozion al istoricilor români și cehoslovaci	5	988
CONSTANTIN ȘERBAN, A IX-a reuniune istorică internațională a Academiei Turdentine, Todi (Perugia), 13—16 octombrie 1968	2	348
FLOREA, ION, Sesiune științifică	6	1194
FOTINO NICOLAE, Constituirea Asociației europene de istorie contemporană . .	3	568
HOLBAN, MARIA, Discuție geografică cu prilejul unei recenzii la volumul I al lucrării <i>Călători străini în țările noastre</i>	3	539
IONESCU, MATEI, și NATALIA DRĂGHICI, Călătorii de documentare în Italia	3	572
IONESCU-NIȘCOV, TR., Cel de-al VI-lea Congres internațional al slavistilor de la Praga	1	131
IONESCU, TR., APOSTOL STAN, Sesiune științifică jubiliară a Institutului de istorie „N. Iorga” al Academiei R. S. România	5	977

	Nr.	Pag.
ÎSCRU, G. D., și APOSTOL STAN, Răspuns la <i>Pledoarie pentru o critică științifică și constructivă</i>	6	1193
LIU, NICOLAE, ȘERBAN RĂDULESCU-ZONER, <i>Semicentenarul unirii Transilvaniei</i>	2	329
LIU, NICOLAE, ȘERBAN RĂDULESCU-ZONER, <i>Sesiunea științifică consacrată sărbătoririi semicentenarului unirii Transilvaniei cu România</i>	2	323
PORȚEANU, ALEXANDRU, <i>Conferința istorică internațională consacrată aniversării a 50 de ani de la revoluția proletară maghiară și Republica Ungară a Sfaturilor</i>	5	990
PREDĂ, ELVIRA, <i>Sesiunea metodică-științifică organizată de S.S.I. la Brașov</i>	3	567
SUTA-SELEJAN, SULTANA, <i>Pledoarie pentru o critică științifică și constructivă</i>	2	341
ȘERBAN, CONSTANTIN, <i>Al III-lea Congres de studii napoleoneene. Portofer-raio insula Elba (Italia, 2—6 mai 1969)</i>	5	993
ȘERBAN, C., <i>Reuniunea internațională privind „Relațiile italo-române în secolele XVII—XVIII”, Padova (Italia), 2—4 mai 1969</i>	5	996
ȘERBAN, C., <i>Colocviul istoric internațional „Orașul balcanic” (Moscova-Kiev, 29 martie — 4 aprilie 1969)</i>	6	1195
UDREA, TR., <i>Sesiunea științifică consacrată unor date memorabile din istoria mișcării muncitorești</i>	1	129
VELCIU, DUMITRU, <i>Marginalii la lucrarea Valoarea istorică a tradițiilor consacrate de Ion Neculce de prof. Const. C. Giurescu</i>	5	982
* * * <i>Analiza activității Institutului de istorie „N. Iorga” al Academiei Republicii Socialiste România pe anul 1968</i>	3	564
* * * <i>Dezbaterile privind macheta volumului al VI-lea din tratatul Istoria României</i>	3	555
* * * <i>Cronică</i>	1	135
* * * <i>Cronică</i>	3	573
TEZE DE DOCTORAT	1	134
TEZE DE DOCTORAT	5	998

RECENZII

CAMPUS, ELIZA, <i>Mica Înțelegere</i> , Edit. științifică București, 1968, 405 p. (<i>Dinu C. Giurescu</i>)	3	575
CONSTANTINESCU-IAȘI, P., <i>Lupta pentru formarea Frontului popular în România</i> , Edit. Academiei, București, 1968, 157 p. (<i>M. Rusenescu</i>)	1	139
CHAUNU, P., <i>La civilisation de l'Europe classique</i> , Arthand, Paris, 1966, 705 p. (<i>Mircea Grosu</i>)	1	149
DELUMEAU, JEAN, <i>La civilisation de la Renaissance</i> , Arthaud, Paris, 1967, 618 p. (<i>Manole Neagoe</i>)	6	1207
GODECHOT, JACQUES, <i>L'Europe et l'Amerique napoléonienne (1800—1815)</i> , P.U.F., Paris, 1967 (coll. „Nouvelle Clio”, vol. 37), 365 p. (<i>Lucia Dumitrescu</i>)	1	154
HUBATSCH, WALTER, <i>Das Zeitalter des Absolutismus, 1600—1789</i> , Edit. Westermann, Braunschweig, 1965, ed. 2, 258 p. (<i>Ștefana Simionescu</i>)	5	1012
KÖPECZI, BÉLA, <i>Rákóczi-szabadságharc és Franciaország (Războiul de eliberare rákóczi și Franța)</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 480 p. (<i>Ludovic Demény</i>)	3	587
MIHORDEA, V., <i>Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova</i> , Edit. Academiei, București, 1968, 313 p. (<i>C. Șerban</i>)	3	578

	Nr.	Pag.
OLTEANU, ȘTEFAN, și CONSTANTIN ȘERBAN, Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu, Edit. Academiei, București, 1969, 450 p. (<i>V. Miherdea</i>)	6	1199
PRODAN, DAVID, Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea, vol. I II, Edit. Academiei, București, 1967—1968, XII+596; X+862 p. (<i>R. Constantinescu</i>)	2	351
RUDÉ, GEORGE, The Growth in the French Revolution, Oxford University Press, London, Oxford-New York, ed. II, 1967, 267 p. (<i>Gabriela Wagner</i>) . .	5	1008
STOICESCU, N., Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII), I Edit. Academiei, București, 1968, 315 p. (<i>Petre Strihan</i>)	5	1004
VÎRTOSU, EMIL, Paleografia româno-chirilică, Edit. științifică, București, 1968, 346 p. (<i>Tr. Ionescu-Nișcov</i>)	3	583
* * * Antologia gândirii românești. Secolele XV—XIX, partea I II, Edit. politică, București, 1967, 887 p. (Academia Republicii Socialiste România, Institutul de filozofie) (<i>Bucur Tincu</i>)	2	354
* * * Călători străini despre țările române, vol. I, Edit. științifică, București, 1968, volum îngrijit de Maria Holban, 587 p. (<i>Pavel Binder</i>)	1	143
* * * Documente din istoria mișcării muncitorești din România, 1910—1915, Edit. politică, București, 1968, 1086 p. (<i>Anastase Iordache</i>)	4	778
* * * Histoire universelle des armées, vol. I—IV, Editions Robert Laffont, Paris, 1965—1966, 1220 p. (<i>Manole Neagoe</i>)	2	361
* * * Presa muncitorească și socialistă din România, vol. II (1900—1921), partea a II-a (1907—1916), Edit. politică, București, 1968, 757 p. (<i>Gh. Cristea</i>) . .	4	783
* * * Relații agrare și mișcări țărănești în România. 1908—1921, Edit. politică, București, 1967, 630 p., (<i>Costin Murgescu</i>)	5	1001
* * * Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493—1568). Texte alese. Studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, Edit. științifică, București, 1968, 277 p. (<i>A. Armbruster</i>)	6	1205

REVISTA REVISTELOR

APOSTOL, I., „Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C. C. al P.C.R., nr. 1—6, 1966, 960 p.; nr. 1—6; 1967, 1112 p.; nr. 1, 1968, 1108 p.	4	791
BUZATU, GH., „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale”, an. XVIII, nr. 69—72, 1968, P.U.F., Paris, 513 p.	3	591
COLUMBEANU, S., „The English Historical Review”, Edit. Longmans, Londra, vol. LXXXII, 1967, nr. 322—325, 896 p.	1	159
CORFUS, ILIE, „Kwartalnik Historyczny” (Revista trimestrială de istorie), tom. LXXV, nr. 1—4, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, 1968, 1017 p.	6	1221
IANCU, ANCA, și ANCA GHEATĂ, „Revue des études sud-est européennes” (Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, t. I—VI, 1963—1968, 4260 p.	2	367
IONESCU-NIȘCOV, TRAIAN, „Československý časopis historický” (Revista cehoslovacă de istorie), Edit. Academiei cehoslovace de științe, Institutul de istorie, Praga, XVI (1969), 1—6, p. 948	6	1215
MARCU, L. P., „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, an. XVI (1968), nr. 1—12, Berlin, Deutscher Verlag	5	1017

INSEMNĂRI

ISTORIA ROMÂNIEI

	Nr.	Pag.
CHIOREANU, I., TR. DUSA, GR. PLOEȘTEANU, Cetatea Tîrgu-Mureșului, Tîrgu-Mureș, 1968, 16 p. (<i>I. D. Suciu</i>)	3	596
FĂTU, M., 1916. Din istoria politică a României contemporane, Edit. politică, București, 1968, 239 p. (<i>M. Rusenescu</i>)	4	801
GEORGESCU, TITU, Mărturii franceze despre 1818 în țările române, Edit. științifică, București, 1968, 237 p. (<i>Valeriu Stancu</i>)	6	1226
GÖLLNER, CAROL, Gîndirea economică a sașilor din Transilvania în secolul al XIX-lea. Institutul de cercetări economice al Academiei, Bibliotheca Occomonică, 10, Edit. Academici, București, 1969, 114, p. (<i>Bucur Țincu</i>) . . .	6	1228
IIĂGAN, TROFIN, Sindicatele unite din România. 1944—1917, Edit. politică, București, 1968, 245 p. (<i>I. Chiper</i>)	1	167
HUTTMANN, ARNOLD, și PAVEL BINDER, Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanu, primul tipograf român, în culegerea „Limbă și literatură” a Sôcietații de științe istorice și filologice din Republica Socialistă România, vol. XVI, București, 1968, p. 145—174 (<i>L. Demény</i>)	1	169
IONAȘCU, COSTIN, general-colonel în rezervă, Mărturia documentelor, Edit. militara, București, 1968, 278 p. + 5 hărți (<i>Ioan Chiper</i>)	4	806
PĂCURARIU, MIRCEA, Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII, extras din „Mitropolia Ardealului”, XIII, 1—3, 1968, Sibiu, XII + 204 p. + 15 pl. (<i>Radu Constantinescu</i>)	2	381
PETRIC, A., GIL TUȚUI, Unificarea mișcării muncitorești din România, Edit. Academiei, București, 1968, 224 p. (<i>I. Apostol</i>)	5	1023
POPESCU, PETRU DEMETRU, Radu-Vodă de la Afumați, domn al Țării Românești, Edit. Enciclopedică, Colecția „Orizonturi”, 93 p., București, 1969, (<i>N. Stoicescu</i>)	6	1225
TEODORESCU, ȚAIUS, Date privind instituția plăieșiei în Transilvania în secolele XVII—XVIII, în „Culegere de studii și cercetări”, Muzeul regional Brașov, 1967, nr. 1, p. 151—167 (<i>Ecaterina Negruți-Munteanu</i>)	3	597
UNC, GIL, C. MOCANU, 13 Decembrie 1918, Edit. politică, București, 1968, 160 p. (<i>I. Babiqi</i>)	4	803
* * * Borsos, Tamás, Vásárhelytől a Fényes, Portaig (De la Tîrgu-Mureș pînă la Înalta Poartă), Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968, 486 p. (<i>L. Demény</i>)	6	1230
* * * Crearea sistemului monetar național la 1867, Edit. Academici, București, 1968, 125 p. (<i>M. Horovitz</i>)	2	379
* * * C. Dobrogeanu-Gherea, Scrieri social-politice, Edit. politică, București, 1968, 292 p. (<i>M. Iosa</i>)	4	801
* * * București, Materiale de istorie și muzeografie, nr. 5, Muzeul de istorie a orașului București, 1967, 373 p. (<i>Constantin Șerban</i>)	5	1026
* * * Omagiu lui Valeriu Braniște, îngrijit de Valeria Căliman și Mircea Băltescu, Comitetul județean pentru cultură și artă Brașov, Brașov, 1968, 138 p. (<i>Gr. Ploșteanu</i>)	3	595

ISTORIA UNIVERSALĂ

	Nr.	Pag.
BAILY, BERNARD, The ideological origins of the american revolution, Edit. The Belknap Press, Harvard, 1968, 335 p. (<i>Boris Ranghef</i>)	5	1032
BOGDANOVIĆ, DIMITRIJE, Јобен Лествичник у византијској и старој српској књижевности (Ion Scărarul în literatura bizantină și în vechea literatură sîrbă), Belgrad, 1968, 235 p. (<i>Gheorghe Cronț</i>)	2	381
CERTAN, E. E., Русско-румынские отношения в 1859—1863 годах, Chișinău, „Cartea moldovenească”, 1968, 228 p. (<i>Emil Lazea</i>)	2	382
D'ROSELLE, J. B., L'Europe de 1815 à nos jours, P.U.F., Paris, „Nouvelle Clio”, 1967, 397 p. (<i>Ion Bulei</i>)	3	600
SMITH, BALDWIN, LACEY, This Realm of England. 1399 to 1688, D.C. Heath and Company, Boston, 1966, 312 p. (<i>S. Columbeanu</i>)	6	1238
TRESTIK, DUSAN, Kosmova Kronika. Studie k počátkum českého dejepiseetvi a politického myšlení (Cronica lui Cosmas. Studiu despre începuturile istoriografiei și gândirii politice cehe), Československa Akademie Ved, Praga, 1968. 252 p. (<i>Tr. Ionescu-Nișcov</i>)	5	1030
SAMUEL, FLAGG, BEMIS, The Diplomacy of the American Revolution, Indiana University Press, Bloomington, 1965, 293 p. (<i>S. Columbeanu</i>) . .	2	395
FLITNER, WILHELM, Die Geschichte der abendländischen Lebensformen, Edit. R. Piper et Comp., München, 1967, 368 p. (<i>Tr. Ionescu-Nișcov</i>) . .	2	394
GENICOT, LÉOPOLD, Le XIII ^e siècle européen, Press Universitaires de France, Nouvelle Clio, L'histoire et ses problèmes. 18, Paris, 1968, 410 p. (<i>Radu Manolescu</i>)	6	1236
HECHT, W., Die byzantinische Aussenpolitik zur zeit der letzten Komnenen (1180—1185), ed. Ph. Schmidt, Neustadt Aisch, 1967, 97 p. + 2 hărți și 2 pl. (<i>E. Frances</i>)	3	599
PANCIAN, V. M., Кавальное холопство на Руси в XVI веке Edit. „Știința”, Leningrad, 1967, 160 p. (<i>Constantin Șerban</i>)	2	385
ROACH, JOHN, A Bibliography of Modern History, At the University Press, Cambridge, 1968, XXIV + 388 p. (<i>Paul Cernovodeanu</i>)	1	175
SUKOWSKA-KURASIOWA, IR. Polska Kancelaria królewska w latach 1447—1504 (Cancelaria regală polonă din anii 1447—1504), Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Varșovia-Cracovia, 1967, 181 p. (<i>I. Corfus</i>)	1	172
VAINSTEIN, O. I., История советской медиевистики 1917—1966. Edit. „Nanka”, Leningrad, 1968, 424, p. (<i>L. Demény</i>)	2	387
WARREN HOLLISTER, The Making of England 55 B. C., D. C. Heath and Company, Boston, 1966, 241 p. (<i>S. Columbeanu</i>)	3	603
* * * Atlas historyczny Polski (Atlasul istoric al Poloniei), Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Varșovia, 1967, format 31 19,54 p. hărți și 51 p. text (<i>Ilie Corfus</i>)	3	602
* * * Bibliografia historii Polski (Bibliografia istoriei Poloniei), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, vol. I, 1965, 1426 p.; vol. II, 1967, 825 p. (<i>I. Corfus</i>)	2	391
* * * Bruning Heinrich. Reden und Aufsätze eines deutschen Staatsmanns, Herausgegeben von Wilhelm Verneke, unter Mitwirkung von Rudolf Morsey, Verlag Regensburg, Münster, 1968, 358 p. (<i>Șerban Rădulescu-Zoner</i>) . .	1	174

	<u>Nr.</u>	<u>Pag.</u>
* * * Causes and consequences of the American revolution, Edited with an Introduction by Esmond Whright, Chicago, „Quadrangle Book”, 1966, 316 p. (S. Columbeanu)	1	177
* * * Histoire de l'économie rurale en Pologne jusqu'à 1864, Wrocław Warszawa Kracow, 1966, 201 p. (Ioana Constantinescu)	2	391
* * * Polska sluzba dyplomatyczna XVI XVIII wieku. Studia pod redakcja Zb. Wojcika (Serviciul diplomatice polon din secolele XVI—XVIII. Studii sub redacția lui Zb. Wojcik), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varșovia, 1966, p. 487. (Ilie Corfuz)	6	1234
* * * Travaux et mémoires. Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, vol. II, Edit. Boccard, Paris, 167, 576 p. (E. Frances)	1	169
* * * Зборник радова византолошког института (Culegere de lucrări ale Institutului de studii bizantine). XI, Издавач ка установа Научно дело, Beograd, 1968, 277 p. (Gheorghe Cronț)	6	1232
* * * Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, Travaux et Mémoires, vol. III, Edit. Boccard, Paris, 1968, 458 p. (E. Frances)	5	1028
* * * Θησαυρίσματα (Tezaurizări), editată de Institutul gree de studii bizantine și postbizantine, Veneția, tom. IV (1967), 247 p. (Gh. Cronț)	1	171

NOTE BIBLIOGRAFICE

Note bibliografice	1	179
Note bibliografice	2	397
Note bibliografice	3	607
Note bibliografice	5	1036
Note bibliografice	6	1241
Index alfabetic, an. XXII, 1969	6	1249

„Studii. Revistă de istorie”, publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniile istoriei medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane (Studii documentare), Discuții, Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor, Însemnări, Note bibliografice în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, în patru exemplare, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 50 de extrase gratuit.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații etc. se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor nr. 1, București.

**REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

STUDII, REVISTĂ DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ

DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE CLUJ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE IAȘI

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

—SERIA ARTĂ PLASTICĂ

—SERIA TEATRU—MUZICĂ—CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

STUDII CLASICE

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- I. I. RUSSU, *Ilirii. Istoria — limba și onomastica — romanizarea*. „Biblioteca istorică XVII”, 1969, 303 p., 21,50 lei.
- NICOLAE STOICESCU, *Slatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*. „Biblioteca istorică XVI”, 1968, 316 p., 21 lei.
- GHEORGHE CRONȚ, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie, jurătorii*. „Biblioteca istorică XVIII”, 1969, 245 p., 14 lei.
- ȘTEFAN OLTEANU, CONSTANTIN ȘERBAN, *Mesteșugurile din Țara Românească în evul mediu*. „Biblioteca istorică XX”, 1969, 460 p., 27 lei.
- ILIE CORFUS, *Agricoltura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. „Biblioteca istorică XXI”, 1969, 460 p., 27 lei.
- „ * „ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească vol. XXII (1626—1629), red. resp. A. Oțetea și D. Prodan, 1969, 864 p., 44 lei.
- „ * „ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XIX (1626—1628), volum întocmit de Haralambie Chirca, 1969, 799 p., 40 lei.
- P. CONSTANTINESCU-IAȘI, *Lupta pentru formarea frontului popular în România*. „Biblioteca Historica Romaniae 21”, 1968, 159 p., 6 lei.
- „ * „ *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*. sub redacția prof. univ. Miron Constantinescu și prof. univ. Ștefan Pascu, „Bibliotheca Historica Romaniae V”, 1968, 520 p., 36 lei.
- „ * „ *Unitate și continuitate în istoria poporului român*. sub redacția prof. univ. D. Berciu, 1968, 461 p., 36 lei.
- CONSTANTIN C. GIURESCU, *Istoricul podgoriei Odobeștilor din cele mai vechi timpuri pînă la 1918 (cu 124 documente inedite 1626—1864 și 3 reproduceri)*. „Bibliotheca Historica Romaniae XIX”, 1968, 551 p., 32 lei.

